

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ

ВА УНИНГ

"ЗАФАРНОМА" АСАРИ

Форс тилидан угирувчи - Юнусхон Хакимжонов

**Таржимани кайта ишлаб нарга тайёрловчи ва масъул
мухаррир - Асомиддин Уринбоев**

Изохлар ва лугатларни тузувчи - Хабибулло кароматов

(жугрофий номлар изохи) Тузувчи - Омонулло Буриев

Мухаррир - Муборак Фозилова

«Узбекистон» нашриёти, 1996 й.

LXXXII. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ БАҒДОДДАН ҚАЙТИБ, ТАБРИЗ ТОМОН ЖЎНАГАНЛИГИ БАЁНИДА¹

Ғалаба шиорли ялов бахтли толс билан Бағдоддан қайтганида Курдистон йўли билан Табриз томон юзланди. Ғалаба ёр аскарлар чодир Оқ Машҳад саҳросига тикилган пайтда Эрон замин мамлакатларининг, айниқса, қуббат ул-ислом Табризнинг саййидлари, акобир ва аъёнлари ҳумоюн ялов истиқболига келиб, муборак қўшуннинг ғуборидан кўзларини мунаввар қилдилар. Инсонларнинг шарафлиси ва дину миллатга асос бўлган уламолар бир қанча мажлисларда илмий мубоҳасалар, шаръий масалалар билан олии тахт поясини осмон қуббаси чўққисига етказдилар ҳамда лутфу марҳамат, инъому эҳсон билан сийланиб, иззату иқромга хос бўлдилар.

У срдан муборак ялов Ужон томонига кўзғалди, Амир Соҳибқироннинг вужуди туфайли Кўшки Ғозон бир неча кун давомида жанват айвонию боғининг рашкини келтириб турди. У жойдан иқбол яловининг юзи муборак толеъ ва бахтли фол билан Табриз дорулмулкига қаради, у мулк майдони ўз соҳибининг қадамлари туфайли фалаклар қасрларидек баланд кадр бўлди.

Амир Соҳибқирон раият ва заифу ожизлар аҳволини чуқур таскшириб, золимлардан ўчини олиб, мазлумларнинг додига етди. Хосу авомларни инъому эҳсон ва лутфу марҳамат билан кўнглини кўтариб, Гуржистон томонига жўнади, токи янгитдан қилич юзини дин душманлари қони билан гулгун этгай ва мамлакатни уларнинг палид вужудидан буткул тозалагай. Подшоҳона ҳиммат шунга қара-тилганки, ислом дини ва амну амонлик ялови мамлакатда пойдор қолгай; хисравона қасд шунга сарф этилардики, мушриклигу динсизлик туғи пасту баландда юз тубан йиқилгай. Гурж аскарлари Амир Соҳибқирон йўқ пайтида ўз ҳадларидан ташқари оёқ босиб, муҳолифат ва бадфасллик эшигини очганликлари учун Амир Соҳибқирон уларнинг етарли даражада адабини беришни хоҳлади. Муборак ялов (243) Шамкур саҳросига етганида гуржилар кўрсичқон каби куёш нури шуъласидан бевужудлик ва но-муродликнинг қоронғи кунжига кириб кетдилар, қочишдан, ваҳшату нафратдан бошқа чора топмадилар. Аммо ерлари шаҳарлари, экинлари ва ахлу авлодларини Амир Соҳибқироннинг ғазаб ўтидан сақлаш учун заруратан қайта-қайта элчи юбордилар, нодир тухфалар, отлар ва ҳар хил жониворлардан иборат тортиқлар тортиб, илтимос қилдилар: "Ҳазрати Амир Соҳибқирон раҳмли Тангри ва ҳазрати раб-билоламинаинг соясидирлар. Тангриининг раҳмати мўъминларга қаратилган бўлганидск, унинг карами кофирлар ва мушриклар учун ҳам насиба етказувчи ва нигоҳбондир, барча унинг раҳмати дастурхонидан насибадор, қарам ва эҳсонидан ҳиссадордир. Бизнинг илтимосимиз шулдирки, журмимиз устига афв этагини сиб, гуноҳимиздан ўтсалар ва бу навбат яна бизга муҳлат беришлар, токи бундан кейин илгариги подшоҳлар ва оталаримиз бу

мамлакатлар султослари билан қандай яшаган бўлсалар, биз ҳам шу тариқа ҳаёт кечирайлик, божу хирож молларини ҳазонаи маъмурага етказайлик, ҳарбий юришларда муқаррар қилинган миқдорда аскар жўнатайлик. Агар жия тўлаб турсак ва амонда эканлигимизни билсак <сизнинг динингиз ўзингиз учун, менинг диним ўзим учун> ни ўқияжамиз".

Амир Соҳибқирон уларнинг илтимосини ижобатга олиб гувоҳларидан ўтди, ҳадяларини қабул этиб, шундай муқаррар қилди: "Бундан кейин қуллик мақомига дохил бўлиб, яхши бандалик вазифаси ва мақбул хизматларни адо этишга киришсинлар, сзисмалар ва борди-келди эшигини очсинлар, мусулмонларни ўз жойларида эмин ва азиз тутсинлар, бединлар қоидаларини мўминлар вилоятида ошкора этмасинлар". Улар шу шартларни қабул қилиб, бу ҳақда аҳду паймон боғлаганларидан кейин Амир Соҳибқирон уларнинг элчиларини сийлаб, сарполар кийгазиб қўнгилларини қўтарди ва қайтариб юборди. Сўнг у лсойдан қўчиб, Қаробог қишлоқига жўнади.

LXXXII. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ҚАРОБОГДА ҚИШЛОҚ

ҚИЛГАНЛИГИ БАЁНИДА

Гуржилар ҳодисаси дил истагандек тамомланиб, уларнинг гарданкашлари қуллик ва фармонбардорлик бўйинтуруғига бош суқгач, ҳазрати аъло Қаробог томон юзланди. Бахт ўнг томондаю, шодлик чап томонда (804 йил) рабиъ ул-охир ойининг йигирма иккисида (1401 йил 29 ноябрь) у жойга етдилар. Улуғ амирлар, иззатли нўёнлар, атоқли шаҳзодалар ва комкор хотунлар у жойда ҳашамат паноҳи бўлмиш саропардалар, хийма ва хиргоҳларни тик-дилар. Нусрат ва ғалабадан дарак берувчи яловнинг мсҳчасини у саҳроларда осмонга етказдилар. Шу миёнада (244) қиличининг барқи жаҳонни забт этувчи яшин тигидек, фикрининг офтоби оламни сритувчи қуёш нуридек бўлмиш адолатли ва қарамли, мардлигу виқор таянчи, Тангрининг пок сояси, (тўрт) унсуру аркон ҳулосаси, ҳозирги замон валиаҳди, Худонинг иноятига ҳос улуғ амирзода Муҳаммад Султон — <абдий қилсин Тангри таоло унинг мулкини ва салтанатини, олий қилсин шону шавкатини!>— Самарқанд томонидан зўр ҳашамату қўп аскар, бағоят та-жаммулу бениҳоя шаъну шавкат билан келиб, шу мақомда Амир Соҳибқирон ҳазрат оёғини ўпиш шарафи билан бахтиёр бўлди. Подшоҳлик нури унинг пешонасидан дурахшон ва маликлик руҳи чсққасидан тобон, фалак унга минг-минглаб давлатдан умидворлик берган, малак унга фалақдан бу хабарни юборган (шеър):

Узугинг остида жаҳонни тутиб,

Душманлар бошини ургайсан ерга.
Тоју тахтинг сенга муборак бўлиб,
Етти кишвар божин келтургай сенга.
Жаҳонда қилгайсан кишвар кушолик
Подшоҳлик қилгайсап бутун жаҳонга.

Ҳақиқатда жаҳон ва жаҳон аҳлининг кўзи унинг муборак жамолини кўриш билан равшан бўлди, дину давлат майдони унинг шарафли вужуди билан гулшанга айланди. Бу гўзал йиғилиш ва муборак учрашиш муяссар бўлгач, айшу тараб бисотини ёйдилар ва талаб оинасида мақсад юзини кўрдилар, бир неча кунни айшу ишрат билан ўтказдилар, Ҳол тили билан жон қулоғига бу икки байт мазмунини эшиттирдилар (шър):

Фалак ташвишини бир зум қўяйлик,
Парваришли маржондек жонни ардоқлайлик.
Фаридун расми-ю, Кай одатича
Созу майдан дилга ором берайлик..

Сўнгра шикор тузишга ирода қилиб, бир неча кун у дашту саҳроларда сонун саноксиз ов овлаб, жуда кўп оҳуларни йикитдилар, у кенг майдонларни ваҳший ҳайвонлар ва қушлардан холи қилдилар. Ана шу шикор асносида бир хароба наҳрга етдиларки, номдор султонлару иқтидорли подшоҳлардан сдгорлик эди. Аммо замона қўли унинг асосини вайрон қилиб, кеча-кундуз ҳодисалари унинг атрофу жавонибини тўкилтириб юборган эди. Амир Соҳибқирон ўз подшоҳона назарини у мавзсларга ташлаб деди: "Номдор подшоҳлар қудратининг фойдаси, адо-латшиор маликлар ғамхўрлигининг манфаати хайрли ишларни шойиъ қилиш ва яхшиликларни ёйишдир. Ҳозирда биз ўтмиш подшоҳлардан қолган асарларни назора қиялмиз. Бироқ, албатта, биздан ҳам бирор ёдгорлик қолиши лозимки, замонлар ўтиши билан бизнинг номимиз ўша ёд-горликда сақланиб қолсин ва унинг ажру савоби беандоза бўлсин", деди. Шундан сўнг у наҳрни қазигишга буюрди. Қудратли подшоҳлар бир қанча муддатларда унинг уҳдасидан чиқолмаган эдилар, чунки унинг бошланиш даҳанасини Арас суви дан, Кўшки Жанкаши деб машҳур бўлган мавзедан кесганлар, унинг узунлиги эса қарийб ўн фарсахга, балки ундан ҳам ортиқроқ чўзилган ҳамда ҳозир бамисоли бир дарёчадек бўлиб қолган эди. Уни бир ойга яқин муддатда тамомлаб, сув юргаздилар. (245) У анҳорнинг этаги Сарча Бел деб атаганлари мавзсда Пири Камор мазоридан ўтади, бориб Гилон ва Мозандарон денги-зига қуйилади. Амир Соҳибқирон у анҳорга Наҳри Барлос деб ном қўйди, токи у улўғ хонадоннинг номи шундай хайрли иш воситаси билан замона саҳифаси юзида боқий қолгай! Ҳозирги ҳолатда у вилоят

аҳолиси ундан шоду хуррамдир-лар, ҳамма унинг атрофида зироат ва иморат қилишга, тс-гирмонлар қуриб, кишлоклар барпо этишга иштиёкманддир-лар. Ҳар қалай бу наҳр ўтиши билан у шаҳар ва диерларнинг ободонлигига сабаб бўлғай. Ҳа, шундай (байт):

Худонинг раҳмати бўлсин ўшандоқ бандага мудом

Халойиққа вужудидан етар осойишу ором.

Шу аҳвол асносида Бағдодни ташлаб Румга, амир Йилдирим Боязидга паноҳ тортиб кетган Султон Аҳмад кишварларни забт этувчи ялов Рум томонига гозланажак, дсган овозани эшитди; шу боисдан Боязид ҳам ваҳимага тушиб, "душманлик сабаби камроқ бўлсин, бу ҳам бир баҳона бўлмасин" деган фикрда Султон Аҳмаднинг Араб Ироқиға боришини маслаҳатдан деб билди. Султон Аҳмад Рум қалъаси йўли билан Фирот дарёси қирғоғи бўйлаб юриб, Ҳит қалъасига стди. Сўнг у жойдан Бағдодга жўнади. Гарчи Бағдод шаҳри (оятдаги) <тепа жойларини паст қилдик> (мазмуни) сифатига кириб, зеру забар бўлган бўлса ҳам, у ерга жойлашди ва атрофга таралиб кетган кишилар жамъ бўлурлар деб кутди. Буни эшитган Амир Соҳибқирон ғазаб ва ғайрат шқомида туриб, хунрез аскарларга, жумладан улуғ амир Каҳоншоҳ баҳодир, амир Сулаймоншоҳ баҳодир! амир Зурундуқ баҳодир ва ўзга амирларга илғор йўсунида у гомонга жўнашни буюрди ва ғолиб лашкардан кўпларини ҳамда амирлар ва сардорларни улар билан боришга 4омзод тайинлади. Уларга аввал Курдистондан иш бош-лашга амр қилди. Чунки нусратшиор аскарлар Шомдан қайтиб, Бағдодга жўнаётганларида курдлардан ўғри ва муфсидлар фурсат топиб, ғалаба ёр лашкарга нисбатан мумкин бўлган даражада ўлдириш ва талон-торож қилиш каби ишларни бажарган эдилар. Амирлар фармонга би-ноан Дарбанд ва у мавзелардаги курдлардан иш бошладилар. Курдларнинг кўпи қорнинг калинлиги ва со-вуқнинг каттиқлигидан саҳрода ўтирган эдилар, аскарлар тўсатдан уларга ҳужум қилиб, у шайтонларни жин мурдаларидек яшин мисол ўқлари, чақин мисол қилич-ларига дучор қилдилар. Бир гуруҳ кишилар у балодан қочишни ва у ғазаб ўти шароридан сақланишни хоҳладилар-у, аммо, ҳайҳот, ўз қўллари билан ўтказган фасод ниҳолининг меваси пушаймонлик бўлди, ўзлари ёққан фитна оташи уларнинг ўзларини куйдириб, ҳалок этди. Бир гуруҳ кишилар тоғни ўзларига паноҳ қилмоқчи эдилар, қорнинг кўплиги сабабли юқорига чиқишга йўл тополмай бармоқ кўтариб, амон тилаб қайтдилар ва аёвсиз қиличга тўда-тўда ем бўлдилар. Жаҳон уларнинг кўзига қора қарға қанотидек, цор юзи улар хунидан тўти тумшуғидек бўлди. (Байт): (246)

Ўликлар қалашгач тоғу дашт аро

Жаҳо» айтди: бас қилгил, ҳаддидан ортди.

Шундан сўнг амир Жаҳоншоҳ тугал бир лашкар билан яна Бағдод томон юзланди.

Йўлларни шу қадар банд қил-диларки, йўл кўрсатувчи кабутарда ҳам у водийдан учишга имкон йўқ эди. Ногаҳон (бағдодликлар) ғафлатда эканлик-ларида куннинг охирида Бағдод шаҳрига етдилар. Султон Аҳмад биргина тўни билан ўзини кемага ташлаб, Шатт сувидан ўтди, сувнинг у томонида отга миниб беш киши билан елдек юрадиган отларда Ҳилла томон йўл олди. Лашкар у ксча тўхтаб турди, эртаси тонгда унинг Ҳилла томонига кстганини аниқладилар. Амирзода Жаҳоншоҳ баҳодир бир жамоа марди майдонлар ва жанговар ботирлар билан унинг кстидан қувлаб, Ҳилла кўпригигача бордилар. Қарасалар кўттрикни бузган экан-лар, шу жойда тўхтадилар. Бу хабарни етказиш учун бир гуруҳни Амир Соҳибқиронга юбордилар.

LXXXIV. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРТА РУМ ТОМОН ЮРИШИ ВА БУНИНГ САБАБЛАРИ БАЁНИДА

Олам ободонлиги қоидалари адолат ва ростлик асосига қурилганлиги ва жаҳоннинг тўкнашишу олди-бсрдиси расм-русумларга риоя қилиш билан чатишиб кетганлмги ақллар олдида муқаррар ва зсҳнларга сингигандир; таж-рибалар гувоҳлиги унга шоҳид-у, воқсалар ксчиши бу маънийни қувватлаб келмоқцадвр. Осмоннинг баланд шипини кўтаргаиларидан ва ернинг маълум палосини ёйганларидан бери раис ва унга бўйсунувчи, ҳукмрон ва унга тобе тайинланиб келган, шариф ва оддий, олий ва паст кишилар мақомлари муқаррар этилгандир. Чунончи юқори олам бўлмиш осмон Аллоҳнинг фаришталари макомидир. Тангрининг ундан бошқа барча мулкларининг ўрни эса, оламнинг бир шохчаси бўлмиш заминдир. Ана шу йўлдан юрилади ва шу тартибга риоя қилинади! Агар шариф кишилару оддий халқ оралиғи йўқотилса ва ўрта ҳам олий орасидаги фарқ қолмаса, жаҳон ишлари ларзага келади, амну амонлик оламдан палосини йиғиштиради. Шу сабабли аввал ақл ҳокимини ана шу ишларни бошқарувга тайин этганлар, токи у яхшини емондан, шарифни хасисдан, каттани кичикдан айириб танисин ҳамда агар хаёл найрангбози ишваю фириб билан девни ҳур сифатида кўргазса ва қийматсиз молларни ипак мато нархига кўтарса, бунга эътибор бермагай. Чунки ахлатхона билан аттор кулбаси орасида ва ўтмас ақча билан нақд динор орасида фарқ каттадир. (Байт): (247)

Кимда-ким доио бўлса ул билгай

Иккисин фарқи қанчалик бўлгай.

Осмоний йўл-йўриқлар ва ваҳий оятлари ҳозиқ табиб м изолидадирки, агар ақл мизожи ўзининг табиий эътикодидан қайтиб, смонни яхшидан, нокасни шарифдан ортиқ кўрса (у табиб): "<Бизнинг ҳар биримиз учун маълум жой бордир> , бу маъни ақл мизожининг айни-ганлигига далилдир, унга илож қилиш ксрак", дсб айтади. Бу бузук

хилтлар галабаси сабабли ўз табиий мизожидан оғишиб, кссак сйишга ва ёмон озиқларга мойиллик кўргазган мсёдага ўхшайди.

Подшоҳлик қоидалари ва фармонраволик усуллари ҳам вужуд корхонасида худди ўша хозиц устодлар ва моҳир кўз табибларию қон олувчилар таъсирининг самараси қабилидадир. Қачонки табиб бутун баданнинг азиятини даф қилишни маслаҳатдан кўрса, хос бир аъзони кесишга эҳтисж борлигини билса, уни кесиш билан машғул бўлади, лозим толса бир жойни доглайди ёки бир жойдаи қон олади, ёки бирор аъзони кссиб ташлайди, ёки бирор жойдан томирларни тортиб олади.

Жаҳондорлик ва фармонраволик ишларини забт этиш-да ҳам шунга ўхшаган йўл тутадилар. Агар шундай қилмасалар, фитнаю фасод жаҳон ^олатига йўл топади, жаҳондорлик ишлари ўз қоидасидан чиқади. Шу жиҳатдандирки, бир гал дин муҳолифларидан бири ҳазрат Расулуллоҳ алайҳиссалом олдиларига келганда унинг остига муборак ридоларини сзиб, устига ўтирғизганлар. (Ёронлари) бунинг сабабини сўраганларида: "Жаброил алайҳиссалом улуғ Тангри томонидан мснга хабар кел-тириб ушбу одобни ўргатдики, энди мен ҳар бир қавм-нинг иззатли кишиларини улуғ тутаман ва ҳар бир тоифанинг азиз кишиларини иззатлайман", дсди Расулул-лоҳ. Бунга ўхшаган ҳолат ҳар бир замонда воқсё бўлган.

Ҳазрат паиғамбар замонида <Биз ссни икки олам раҳмати сифатида юбордик> (дсган оят)нинг баландпарвоз шахбози жаҳон ошиёнасини ўз давлатига марказ қилган ва унинг набийлик нури оламни мунаввар этган бир (пайтда) каззоб Муслама кўршапалакдсқ ўз залолат ксчаси қоронғулигида парвоз қилди. Оқил кишилар ақл кўзи билан уни танидилар ва ундан юз ўгирдилар. Аммо унинг лшнсидан бўлган бир тоифа кўзи кўрлар заррани офтобдан ва дарсни ҳубобдан фарқ қила олгудсқ билим қувватига эга эмас эдилар, уларни Абу Бакр Сиддиқнинг халифалиги даврида қиличдан ўтказиб муолажа қилишдан бошқа илож қолмади, токи бу маъний жаҳон аҳли учун ҳукмронлик қоидасиго бошқариш силсиласи бўлғайки, жоҳилларни манъ қилиш ва қўрқитиш билан тарбиялаш муяссар бўлмаса, асвсиз тигни ишлатишдап бошқа чора қолмайди. (Байт):

Агар доглаш лозим бўлса бирор аъзони

Фойда бермас малҳам қўйсанг ҳеч қачоп..

Бу ўринда сўзнинг уланиши шундан иборатки, жаҳон (салтанати) бирмунча вақт номдор султонлар ва комкор маликлар соясидан холи қолиб, ҳар бир мулкда биттаси бош кўтарган бир пайтда жаҳон мамлакатларининг кат-галаридан бўлган Рум мамлакати Йилдирим Воязиднинг амру фармониға кирган эди. У бир қанча муддат (248) ҳукмронлик ва улуғлик мақомида туриб, истиқлолдан дам урди ва у диёрларда ғалаба қозонди,

фирибгар дев унинг димоғига такаббурлик тухумини қўйди, у оса қувват ва шавкатига мағрур бўлиб ўз мақоми чегарасидан чиқди, ўз кадри палосидан сиртга оёқ босди ҳамда номдор султонлару улуғ мартабали маликлар "қулингман, хиз-маткорингман" дсб езиб турган ва замона сарварлари давлати остонасини қуллик лаби билан ўпиб турган шундай бир улуғ ҳазрат (Амир Соҳибқирон)га сарварлик ва ҳукмдорлик лофини уриб бсмаза мактублар ёзди, нотўғри хабарлар юборди. Шуларнинг барчасига ҳарамай, Соҳибқирон ҳазратнинг туғма мақтовли табиати бу бўяма сўзларга илтифот қилмай, унга насихат қилди ва огоҳлантирди. Бу ҳам фойда бермагач, юхорида баён тоғтганидек, Сивосга ва Рум атрофларига юриб, то Қаробог майдони абад лайванд давлат тулпорига жаялон-гоҳ бўлган вақтга қадар борган жойигача борди.

Бир қанча муддатдан буён мамлакат ўртасида бу-зуқчилик қўлини чўзиб, мусулмонларга йўлларни танг қилиб, ҳожилар карвонларига зарар-заҳмат стказиб келган Қаро Юсуф бу пайтда Рум мамлакатига паноҳ тортиб борган эди. Шунинг учун Амир Соҳибқирон ўз ҳумоюн ваҳтини уларнинг шаррини даф этишга сарфлаб, Рум томонига юришга жазм қилди. Бу овоза амир Боязидга стиб, у бсзовталиikka тушди. Рум аҳолиси бу Соҳибқирон ҳазратнинг қудрату ҳайбатини кўрган ва уларнинг лаш-карлари ғалаба ёр аскарларнинг шавкату шижоатини мушоҳада қилган эдилар. Улар амир Боязидни сулҳ қилишга ундадилар. Самимий насихатгўйлар турли ибo-ралар билан: "Шундай бир соҳиби давлатга қарши муҳолифат изҳор қилишнинг хосияти бўлмайди, маслахат сулҳу иттифоқликдадир", деб тушунтирдилар.

(Амир Боязид) ушбу дилдан айтилган насихатларга қулоқ солиб, ислом дини қозиларидан бирини улуғ амирлардан бирига қўшиб, элчилик тариқасида Амир Соҳибқирон ҳазратга юборди. Уларнинг етиб келиши ҳам Қаробогда воқеъ бўлди. Элчилик мазмуни ҳам икки орада сулҳ тузи-лишига қаратилганлиги учун улар Амир Соҳибқироннинг марҳамати ва инъом-эхсонига сазовор бўлдилар. Амир Соҳибқирон уларга уқтирди: "Мен табиатан у томонга юз-ланиш ва у мамлакатга лашкар суришни хоҳламайман. (Амир Боязид) доимо фарангларга қарши ғазот қилаётган-лиги сабабли мен фарангликлар қувватланиб, аҳли ислом-нинг кучсизланишини истамайман. Аммо Қаро Юсуф қароқчи ва йўл кссардир, унинг фитнаго фасодидан мусул-монлар шаҳарларига етган зарар атрофдаги бсгоналарникидан кўра ортиқдир. Амир Боязид бўлса уни ўз ҳимоясига олиб, жой беришти. Энди уч ишнинг бирини қилиши ксрак: аввало, унинг кирдикорини тўхтатмоқ учун шамшир ишла-тиб, ишини охирига стказсин ёки уни бизга юборсин, токи биз гуноҳини сўраб, қилган қилмишига яраша жазосини берайлик. Агар (амир Боязид) бу икки ишнинг бирини ҳам хоз^ламаса, уни мамлакатидан ташқарига ҳайдасин! Ана шунда ўртамизда ота-болалик, дўстлик ва иттифоқлик барпо бўлади, қиз бериб, қиз оламиз, кофирлар билан қилган

ғазотларида ҳар нимагаки қодир бўлсак, срдм қиламиз ва кўмаклашамиз", деди. (249)
Элчилар олий буйру^ларни қабул этиш мақомида туриб, итоат изҳор этдилар. Амир Соҳибқирон элчилар кўнглини кўтариб, қимматли хилъат-ларга мушарраф қилдн, олтину кумуш ва кулоҳу камар бериб уларни қайтарди ва деди: "Энди мсн беркитмайман ва одамлар олдида ошкора айтаманки, бу қишда аскарлар шу (Қаробоғда) ^ишлок қиладилар, эрта ба^орда эса ҳаракатга кслиб, Рум чегарасигача бораман ва сизларнинг қайтиб элчилик жавобини келтиришингизни кутаман. Агар талабимиз бажарилса — мурод ҳосил, илло (байт):

Кўрамиз токи у жанг кунида
Ким мумдск бўлгуси, ким тошдек қаттиқ".

Элчилар шу қарорга кслишиб, кетдилар. Жаҳон амир-зодаси Муҳаммад Султон
фармон ҳукмига биноан ҳисобсиз кўп аскар, поёнсиз бир тўда билан равъна
бўлди. (Байт):

Ҳаммаси ўқ отар жангчи, камондор,
Жаншан совут кийган жангоиар донгдор.

(804 йил) шаъбон ойининг еттинчи куни (1402 йил 12 март) қуёш ҳамал буржининг аввалги нуқтасига етиб, зарбоф саропардасини яшил осмон саҳнига ёйган пайтда Амир Соҳибқирон муборак фол ва бахт ёрлигида Қаробоғдан кўчиб, ҳадду ҳисобдан ортиқ лашкар билан Шамкур саҳросига юзланди. (Байт):

Жаҳон ксзар отлар туёгин гардидаи
Тўзонга тулди ложушрд осмон гумбази.

(Амир Соҳибқирон) улуғбону Сарой Мулк хоним, жаҳон шахзодаси Улуғбек, ўзга оғолар ва хотинларни Султонияга жўнатди. Сўнг яна илоҳий суннатга иктидо қилиб Иилдирим Боязидга бир элчини юборди. Элчи орқали сийлаш ва ўзига мойил қилиш шартларини адо этиб деди: "Агарчи ғалаба ер аскарлар у томонга юзланган бўлсалар ҳам, аммо, сўзимиз ўша аввалги айтганимиздскдир: "Қаро Юсуфни у мамлакат-дан ҳайдаб, уни ҳимоя қилишдан қўл тортасан, чунки у Йўл кесардир, осмоний китоб — Қуръон ҳукмича унинг жазоси ўлдириш ёки дорга осиш, оёқ қўлини кесиш ёки мамлакатдан сургун қилишдир. Иккинчиси шуки, ҳозиргача Ксмох қалъаси бу мамлакатнинг ичида бўлган ва бу вилоят подшоҳлари уни тасарруф қилиб келганлар. Уни бизнинг гумашталаримизгатоппирасан, қолган Рум мамлакати сенга мусалламлигича қолгай, агар у ҳудудда (ислом) динига му-холиф бўлганларга қарши ғазот маросимини барпо қилсанг, ҳар ниманики илтимос қилсанг, қудратимиз стгунча мадад ва ёрдамимизни дариг тутмаймиз, биз ҳам ғазот савобида сенга шерик бўлгаймиз".

Шу миёнада Қаро Юсуф Йилдирим Боязиддан юз ўгириб, Румдан чиқиб кетибди, деган

овоза пайдо бўлди. Бу овоза тўғридир с узаро келишувдир, (250) аммо Амир Соҳибқирон маслаҳатга биноан бу овозага бовар қилиб хабар юборди: "Агар аҳвол шундай бўлса, унинг хонадонини бу томонга жўнат, токи муқаррар қоидалар таъкид топиб, биз ўша айтилган қарорга мувофиқ сулҳ қилайлик", деди.

Шу ўртада хабар стқаздиларки: "Шу ерга яқин бир қалъа бор, номи Тартум. У жойнинг ҳокими Тағой (ҳозир) у срда йўқ, унинг ноиби Киржик исмли бир киши унга қоим мақомдир. Икки юзга яқин гуржилар у қалъага кириб олган, муслмонлар улардан кўп заҳмат чекдилар. Улар жия молини ҳам адо этмайдилар".

{Амир Соҳибқирон} фармонига мувофиқ амирзодалар, Шайх Нуриддин баҳодир, Шох Малик баҳодир, амир Мусо, Темур Малик ва Саодат у жойга жўнадилар, ҳазрат Соҳибқирон (улар орқали) шу мазмунда пайғом йўллади: "Агар итоат қилиб жия молини тўласанглар, амонда бўласизлар". У бахти қайтган куни қаролар қалъанинг маҳкамлигига мағрур бўлиб, жанг бошлаб, то беш кунгача жон олиб, жон бердилар, олтинчи куни умидларининг ўйин муҳраси (нард тахтасида) шашдар бўлиб, йўл тополмади, доду фарёдлари осмоннинг олов курраси тосига тушди, фар-мон ^укмига биноан ҳамма габрларни қиличга ем қилдилар ва у қалъани ҳам остидан қўпориб ташладилар. Бу воқеадан ксйин у жойнинг ҳокими бўлмиш Тагай ҳазрат Соҳибқирон оёғини ўпишга кслди. Амир Соҳибқирон унинг жонига амон бериб, гуноҳидан ўтди. Сўнг у жойдан чиқиб, Арзирум то-монига жўнади, бориб Арзинжон мавзсига тушди. Кемох қалъаси шу яқинда эди.

LXXXV. КЕМОХ ҚАЛЪАСИНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ БАЁНИДА

Бу қалъа мустаҳкамлиги билан маъруф, забт этиш ва кириш-чиқиш имконсизлиги билан машҳур эди. Унинг атрофу жавонибида унга тобеъ жойлар кўп, боғу бўстонлари Фирот дарёси қирғоғида бўлиб, (оятдаги) <остидан анҳорлар оқиб турган бўстонлар> (ибораси билан) тавсиф этиларди. Улуғ амирзода Муҳаммад Сул-тон тиз букиб: "Агар фармон бўлса, у қалъанинг тасхи-рига мен борсам", деб илтимос қилди. Унинг илтимоси қабул этилгач, шу куни катта бир лашкар сон-саноксиз сипохлар билан у томонга жўнади. Шу пайтда Бағдод ва Луристон томонларга жўнаган амирлар ва шаҳзодалар, чунончи амирзода Абу Бакр баҳодир, Халил Султон баҳодир, амирзода Пир Муҳаммад баҳодир, Султон Ҳусайн баҳодир, улуғ амирлардан амир Жаҳонррррх, амир Сулаймоншоҳ, амирзода Бурундук (251) ва амирзода Рустам кабилар фатҳу зафар, нусрату ғалаба шукуҳи билан олий ҳазрат ҳузурига қайтди. Жаҳон бўйсунувчи ҳукм содир бўлдики, уларда» амирзода Абу Бакр, Халил Султон, Султон Ҳусайн, амир Искандар, амир Жаҳоншоҳ, амир Шайх Нуриддин ва амир Бурундуклар лашкарлар билан амир-зода Муҳаммад Султонга қўшилиб, Кемох

калъаси тас-хирига машғул бўлсинлар. Улар фармонга биноан бориб қўшилдилар ва атрофдан қалъанинг ҳамма томонларини ўраб олдилар. То ўн кунгача мухосара қилиб, ўнинчи куни султоний жангни ихтиср этдилар; карнай-сурнай, ноғора-довуллар овози тоғу даштларни тўлдирди, икки томондан аррода, манжаниклар ишга солинди, лашкар хурушидан ва уларнинг ур ҳа уридан қиёмат кунининг намунаси ошкор бўлди. Марди майдонлар, жанг сафининг ботирлари жонбозлик мақомида туриб, бу байт мазмуни-ни ўз шаънларига ўқидилар (байт):

Агар бошинг кетар бўлса кулоҳинг ташвишин қилма,

Ва гар талдан жудо бўлсанг, гиёҳлар баргини йиғма!

У воқсада амирзода Муҳаммад Султон шундай эрлик ва мардоналик кўрсатдики, Рустами Дастон достонини кулгили афсонага чиқарди, Золнинг мардоналик қиссаси-ни завол тоқчасига қўйиб қўйди. Жаҳон амирзодаси Абу Бакр баҳодир ҳам лашкар сафларини бузишда мусобақа соққасини тенгдошларидан илгари сурди. Жанг оқибатида ғалаба ёр аскарлар тоғ каклигидек қалъа атрофига югуришдилар ва шу қадар мустаҳкам кўрғонни кўз юмиб очгунча мусаххар қилдилар. Бу яққол ғалаба ва кутилган фатҳ хабарини Амир Соҳибқирон ҳазратга стқазганларида у дарҳол отланиб, зафар ўнгидаю иқбол сўлида мазкур қалъага жўнади. Бориб унинг атрофу жавонибини олий назари му-лоҳазасидан кечирди. Уни му^офазат қилиб туришни Арзинжон волийси Та^уртанга топширди. Сўнг у жойдан подшоҳона ирода жиловини Рум томонига бурди ва хисравона ҳимматини у диёрлар тасхирига сарфлашга (жазм қилиб) иқбол ялови юзини у мамлакат томон қаратди. Душманлар ва читоғбебошлардан кўплари қочиб ғорларга, истсҳкомли жойларга беркиниб ётган эдилар, амирзода Шайх Нуриддин, Али Султон ва Давлат Темур уларнинг устига боргач, улуғ амирларнинг ҳужум ва интиқомларини кўриб, итоатга келдилар ва амирларнинг иноят ва марҳаматига эришиб, у ҳалокат гирдобидан жонларини саломат олиб чиқдилар.

LXXXVI. ЙИЛДИРИМ БОЯЗИД ЭЛЧИСИНИНГ КЕЛГАНЛИГИ ВА ЛАШКАРНИНГ КЎРИҚДАН ЎТКАЗИЛГАЙЛИГИ БАЁНИДА

Шу аснода Иилдирим Боязид тарафидан Амир Соҳибқирон ҳузурига элчи етиб кслиб, тутуриқсиз сўзларни ўртага қўйди, Ксмох қалъаси тўғрисида 'ҳам номақбул узрларни айтди. Ун бош отни пшкаш қилиб келтирган эди, Амир Соҳибқирон ҳазрат уларга илтифот цилмади ва деди: "Агар бирор одамга давлат

мададкор бўлмаса, мсхрибон хайрхоҳларнинг наси>ати унга фойда бсрмайди. Мард киши ўз сўзига вафо қилади, сўз билан иш орасида ихтилоф бўлиши — номардлик аломатидир. Агар (Боязид) Қаро Юсуф хонадонини бизга гоборганида эди, ўз хонадонини амон сақлагап бўларди, агар Ксмох қалъаси борасида "ўлган Муборакни озод қилганда" эди, ўз гарданини хорлик ҳалқасидан қутқазган бўларди. Худога шукурки, ғалаба ср давлатимиз ссиинг минна-тингсиз у қалъани забт этиб, жаҳонпаноҳ ҳукмимиз остига киргазди. Энди бориб айтинглар, мардона бўлиб бизнинг шиддатимиз, кина ва интиқомимизга тайёр турсин". (Байт):

Қўлингдан иш келса кўзгал ўрнингдан,

Тайин қил жойингни келдим егиб ман.

У вақтда ғалаба ср аскарлар Сивос саҳросида кўрикдан ўтсинлар ва кўшинларни тартибга солсинлар, дсган олий фармон содлр бўлди. Саҳро-саҳро жавшану зирҳлар, жаҳон-жаҳон қалцону хафтон ва қиличлару найзаларнинг Чин ойналари каби ярқиллаганини кўрганда ҳар бир бурчакда бир қуёш чиққанми, дер эдинг; қилич ва иайзаларнинг кўплигини кўрганда ҳар бир томонда бир чакмоқ чақаяпти, деб гумон қилардинг. Элчилар у шону шавкатни ва ҳадду ҳисобсиз аскар, қурол-аслаҳларни кўриб, кўнгиллари хира ва ақллари тийра бўлди. (Амир Соҳибқирон) уларга "жойларингизга қайтинглар", дсган ҳумоюн фармонни жорий этди ва айтди: "Бориб Боязидга айтинглар, шунчалик бўлса-да, мсн хануз унга нисбатан олижаиоблик ва яхши муомала юзасидан иш тутаман, Таҳуртаннинг хонадонини биз томонга жўнатсин ва ўз ўғлини ҳам бизнинг ҳузуримизга юборсин, токи биз унга шундай инъом-эҳсонлар кўргазайликки, бундайини ўз мсхрибон отасидан ҳам кўрмаган бўлсин, уни фарзанд-ликка қабул қилиб, Рум мамлакатини Иилдирим Боя-зидга топшираман, ваҳшат ва кина тиканлари ўртадан кўтарилиб, у бундан кейин давлат ва комронлик боғидан амонлик гулбаргини тсргай, мувофиқатчилик қушлари нағмасининг садоси умум халойиқ кўнглини хуш қилгай, шаҳарлар, халқлар амну амонлик ва фаровонликда, фароғату осудаликда бўлгайлар, бунинг савоби (у дунсда) бизнинг давлатимиз замониға мансуб бўлғай".

LXXXVII. ҲОВИК ҚАЛЪАСИ'НИНГ ФАТҲИ БАЁНИДА

Элчилар жўнагандан кейин арз иззатгоҳига стказдиларки, бу ҳудудда Ҳовик номли қалъа бор, бир жамоа читоғ-бебошлар у қалъага кириб олиб, унинг мустаҳкамлигига суянган ҳрлда саркашлик қилиб, итоатдан бош тортиб турадилар. Амирзода Шайх Нуриддин ва амирзода Бурундукка дархрл бориб, у қалъани мусаххар цилишга фармон

бўлди. Улар фармонга биноан жаррор лашкар билан жўнаб, мардлик билан кучи ва диловарлик ҳамласи билан жанг бошладилар. Қалъанинг атрофига нақб кавладилар, қалъадагиларни жонни ўртовчи ўқ захми билан қалъа девори атрофидан нарига суриб, қалъа дсворини йикитдилар ва ундаги читоғ-бсбошларни қилич-га дучор қилдилар. Амирзода Сулаймоншоҳни старли лашкар ва кўп био адад билан илғор сифатида Сивос шаҳридан Қайсария томонга жўнатдилар. Биринчи на-вбатда у вилоятнинг бсбошларини истило қилиб, кўпларини қиличдан ўтказдилар, уларнинг молу маноли, оту хачири, қорамолу қўйларини ғорат қилдилар. Бу хабар Амир Соҳибқирон ҳазратга етгач, у Сивосдан отланиб, олти манзил йўл юриб Қайсарияга келди. У жойда амирзода Абу Бакр баҳодир, амир Шайх Нуриддин баҳодирни қаровул тайинлаб, Қайсариядан Анкурия то-мон жўнади. У ҳудуддаги катта бир сувни ёқалаб уч манзил юрдилар. Тўртинчи куни ғалаба ср аскарлар Чўлиг срларига келиб тушдилар. Шу ҳолатда Амир Соҳибқирон амирзода Бурундук ва Бастарийни талаб қилиб, Анкурия томон боришни ва агар душман томо-нидан аскар келса, унинг йўлини тўсишни буюрди. Анкурия ҳокими Яъқуб исмли киши эди, у барча аскар билан буларга ^арши юрди. Бир-бирига яқин стганларида қаттиқ жанг воқеа бўлди. Икки томондан ҳам ҳаракат қилиб, мардлик додини бсрдилар. Охирида ғалаба шамоли нусратли аскарлар томонидан эса бошлада. Амирзода Бурундук диловарлик ва баҳодирлик мақомида туриб, жанг маъракаси сафига кирди ва қаттиқ жанг қилди. Охирида бсбошлар лашкари мағлуб бўлиб, қочишга юз тутди, улардан кўпи ҳалокатга учраб, поймол бўлди ва ўлдирилди. Шу аснода Амир Соҳибқирон ҳазратнинг нусратшиор яловлари шу срларга келиб қўнди.

LXXXVIII. ЙИЛДИРИМ БОЯЗИДНИНГ РУМ АСКАРЛАРИ БИЛАН КЕЛГАНЛИГИ ХАБАРИ БАЁНИДА

Хабар келтирувчилар олий ҳазрат Амир Соҳибқиронга келиб: "Йилдирим Боязид ниҳриясиз кўп аскар ва поёнсиз тўдалар билан келмоқда, уларнинг сон-саногини олишдан ҳисобчилар ожиз, .қисқа ё муфассал баён қилишдан котиблар фикри қосирдир", дсдилар. Бу ҳодиса содир бўлиши ва бу хабарларнинг тарқалишидан нусратли аскарлар орасида ҳар хил фикрлар пайдо бўлди. Уларда ҳар бири бир раъйни билдирар ва ҳар қайсиси бир сўзни айтар, купларининг дили ушбу ташвиш билан паришон бўлиб: "Йилдирим Боязид сон-саноксиз аскарга эга, му-лозимлари жуда кўп, улар ҳамма вақт ғазот билан кун кечиришиб, кечаю кундуз душманга муқобил турганлар, шу муддат ичида кўпинча душман устидан ғалаба булар томонда бўлган. Бунинг устига улар ўз дсрларида тинч ва осуда туриптилар, бизнинг лашкар эса узоқ йўлдан келган, отлар

ориқлаган, қуввати қолмаган", дер эдилар.

Шу сабабдан баъзиларнинг ҳиссида ҳайрат ғалаба қилиб, сабрсизлик ва ихтисрсизлик дарссига шўнғишларига яқин қолди. Аммо Тангри таоло қўллови жангу маъракаларда Амир Соҳибқироннинг зафар шиор яловига қўлдош бўлганини бир неча бор кўрган ҳамда кўп текшириш ва тажрибалар натижасида бу ҳазратнинг Аллоҳ томонидан қувватланганлигига ишонган бир жамоа дилларини барқарор тутиб, аскарларни бошқариш ва навкарларни тартибга солиш ишларини бажариб, жангу жадалга тайср бўлиб турдилар. Қачонки тун ўз қора пардасини олам юзига тортиб, юлдузлар қўшинлари машрику мағрибнинг ўнгу сўлидан юз кўрсатгандан КСЙИБ кундузнинг румийлари туннинг қаро таторларидан юз ўгириб ботиш жойига чскингач, ҳазрат Амир Соҳибқирон розу ниёз хилватхоласига кириб, ожизлик юзини ёлвориш остонасига қўйиб, чин дилидан пок қалби ва равшан замири билан муножот қилди, илтижога тил очиб Тапгри таолодан нусрат ва ёрдам тилаб, деди: "Эй парвар-дигор! Шу муддат ичида мен қанчаки фат^у зафарга эришган бўлсам, сенинг қазо ва қадаринг ҳукми ва ёрдами билан эришдим. Агар шундай бўлмаса мсинг қўлимдан нима кс-ларди! Ҳозир ҳам ссинг лутфингдан шунга кўз тутаман ва ссинг тўлиқ карамингдан нусрат ва муованат кутаман!" (Байт):

Е раб, караминг бирла қўлим тут зинҳор,

Гар тучмас эсанг ерга йиқилгум ночор.

<Аё, (бир Аллоҳдан ўзга) ночор кишилар дуосига ижобат қилгучи яна ким бор?> (деган оят)нинг хуш хабари унинг дилида дуо ижобатга ўтганига умид туғдиргач, (Амир Соҳибқирон) давлат тонги ўзининг бахти уфқидан балқиб турганини кўрди. Тонг отиб, қуёш султони яшил фалак тахтига (255) ўлтириб, юлдузлар тўдаларини қочиргач, Амир Со-ҳиб^ирон тетик қалб, тўла ишонч билан Тангри таоло-нинг комил иноятига эътимод қўйиб, катта лашкариини тартибга келтириш билан машғул бўлди. Аскар сафлариини ороста қилиб, ўз муборак зоти учун лашкарнинг қул Оқисми)ни тайин қилди. Амирзода Амироншоҳ бах^одир, амирзода Му^аммад Султон баҳодир, Пир Му^аммад баҳодир, улуғ амирлардан Шайх Нуриддин баҳодир, Ади Султон, Али Қовчин, амир Мубашшир ва Таҳуртанларнинг барчасини майманага қўйди; амирзода Шохрух баҳодир, Халил Султон баҳодир, амирзода Рус-там баҳодир, Султон Ҳусайн баҳодир, амир Сулаймоншоҳ баҳодир, амир Шох Малик баҳодир, амир Бурундук, Севинчак баҳодир, Давлат Тсмур, амир Мусо ва амир Бастарийларни лашкар майсарасига муқаррар қилди. Қулнинг ўнг қўл (қисми)да амир Тош Темур, Шаҳсувор, Сарой, Жалол, Тобтук, Юсуф, Ҳожи Бобо, Искандар, Хожа Али, Давлат Темур, Ҳусайн, Муҳаммад баҳодир, Саройхожа,

Идрис, Шамсиддин Алмоликий, амирзода Аҳмад, Ҳарий Малик, Арғун, Пир Муҳаммад, Баҳоуддин, Қаро Аҳмад, Бек Вали, Жатмоқ, Давлатхожа, Абдуллоҳ, Сўфи Халил, Муҳаммад тавочи, Эсин Тсмур, Шайх Муҳаммад, Қоромон, Санжар, Ҳусайн, Ҳасан, Умарбск, Жаҳоншоҳ, Бсрдибск, Аҳмадий, Ажабшср, Маҳмуд, Баҳлул, амир Зийракларнинг ҳаммасига мақом тайин қилди. Қулнинг чап қўл (қисми)га эса Жалол ул-Ислом, Тўкал, Хожа Али, Маҳмуд, Шоҳ Вали, Шайх Ҳасан, Амирак, Малик, Поннда Баҳши, Лукмон Зард, Султон Барлос, Абдулкарим, Одил, Қутбиддин, Салим, Жонибск, Ёдгор, Тангрибсрмиш, Муҳаммад Халил, Жунайд, Жаҳон Малик, Тўблоқ, Абдуссамад, Пошшо, Пир Муҳаммад Шонкум, Шайх Аслон, Илёс, Юсуф, Али, Сайидхожа, Усмон Зийрак, Искандар Шайхий, Шйҳи шоҳон, Мброҳим Қуммий, Шоҳ Туронлар тайин бўлдилар. Аслаҳа ва совутлар билан ораста қилинган тирандозлар ва оташ-бозлар хартуми учи билан ваҳ_ший йўлбарсни ҳалок қилувчи ва интиқом тишини душман кўкрагига санчувчи бир нсча занжир ғазабнок филлар устига жойлашиб, қўлларини ўқу новак (отиш)га ва нафтандозликка чоғлаган эдилар. Улар хавфи ва кўрқинчидан душман-ларнинг дили кўкрагида ўйнар, муҳолифларнинг жони лабига стар эди. Ғалаба ёр лашкарнинг қалб ва қанот (қисм)лари шу тарзда тартибга келтирилиб, зафар пайкар ялов ўз ўрнида қарор олди, улуғ шахзодалар, ҳурматли амирлар жанг сафини ораста қилдилар ва мардлар ҳаракатига навбат стишини кутиб, шимариниб турдилар. Йилдирим Боязид ҳам бу аскар муқобилида читоғ ва фаранг лашкарларини тартибга келтирди. Майманага Лос Ифранжийнинг ўғлини ҳисобсиз фаранг аскарлари билан тайин этди, майсарага ўз ўғли Сулаймонни Рум аскар-лари билан муқаррар қилди, қолган уч ўғли — Мусо, Исо ва Мустафоларни (256) ўз орқасида тутиб турди. Гаршахи, Молқўч Пошо, Али Пошо, Абди Бск, Тсмур-тош, Феруз, Исобек, Ҳасан Пошо, Халил, Мурод, Суру-жа, Эрунус, Яъқуб, Юсуф, Элдортон, Тангрибсрмиш, Балбон, Довудболи, Шоҳин, Мосҳ, Элдигиз ўғли, Аҳмадий, Тоҳир ўғли, Муҳаммадий, Муқбил, Подшочук — бу амирларнинг барчасини ниҳоясиз кўп аскарлар билан ўз ўринларига тайин қилди. Шу тарзда икки жаррор аскар ва икки ғазабланган одамхўр аждаҳолар бир-бирларига қарши туриб, қаҳру ғазаб чангалини бир-бирининг қонига тезлаб, ишорат ва фармонга мунтазир бўлиб турдилар.

**LXXXIX. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ СУЛТОНИЙ ЖАНГ БОШЛАБ,
ҒАЛАБАГА ЭРИШГАНИ ВА ЙИЛДИРИМ БОЯЗИДНИНГ
АСИР ОЛИНГАНИ БАЁНИДА**

Амир Соҳибқирон жанг бошлашга фармон берди. Курко, карнай, бурғу ва ноғоралар

хурушидан (қиёмат) сурунинг садоси оламни тутди. Қиличларнинг чако-чак овози ва пайдарпай аёвсиз зарбаларидан маҳшар куни намунаси кўринди. (Шеър):

Хар томондан кескир қилич зарбини
Кўрсанг дердинг: булугдап тиғ сғаяпти.
Гурзиларпинг чак-чоки-ю, ўқларнинг шаф-шофи
Ботирлар жонидан нола чиқарар эди.
Отлигларнинг тўзонидан осмон қорайиб кетди
Жанг майдони ўликлар билан бус-бутун тўлди.

Бу хунхор маъракада амирзода Абу Бакр илдамлик қадами билан жангга кириб, мардлик ва диловарлик додини берди, ўқ захмидан румийларни фарёдга келти-риб, найза зарбидан душманлар жонини халокат чўнқири-га отди ва румийларнинг чап қўл (қисмини) уларнинг дилларидек синдирди.

Шу аснода амирзода Муҳаммад Султон баҳодир виқор ва диловарлик мақомида туриб, душманга қарши урушга киришга ва у номдор жангда ўз зоти билан машғул бўлишга Амир Соҳибқирон ҳазратларидан ижозат сўради. Амир Соҳибқирон ҳазратнинг унинг ботирлиги, далирлиги ва шижоатига тўла эътимоди бор эди, чунки унинг катта жанг — маъракалар ва жиддий воқсалардан зафар қозониб, оқ юз билан чиққанлигини ва зўр тўкнашув — жангу жадалларда душман қонини тўккан қиличдек қизил юзли бўлганлигини бир неча бор синаган эди. (257) Шунинг учун унга ижозат берди. Амирзода фармонга мувофиқ жанг кунида бургутдек шижоат ва қувват қаноти билан учадиган, кабутарга ҳамла қилаётган лочиндек душманга ташланадиган, қилич тортганида чи-ний ойнасида ўлим юзидан ўзга нарсани кўрмайдиган, ноғораю карнай нағмасини эшитганда <ўлим учун туғилинлар> деган таронадан ўзгани эшитмайдиган ботирлар билан жанг майдонига жўнади. (Шеър):

Ғазабиок йўлбарсдек ҳамла қилурлар
Урушда бабрдек дадил турурлар,
Жанг куни долзарб пайти келганда
Яраланган қоплондск хуруш қилурлар.

Муҳаммад Султон) ёш бахти қуввати ва Амир Соҳибқироннинг иноят назари билан душманга замона бахт-сизлигидек ҳамла қилди, ғазабланган шер ва қутурган бабрдек гурзу найзаларни ғаним бошига сғдирди; душманда зўр ожизлик ва тамоман шикасталик зоҳир бўлди. Амир Соҳибқирон фармонига биноан ўзга шахзодалар ва амирлар ҳам (Муҳаммад Султонга) қўшилиб ҳаракатга келдилар. Ўнг қўлдан улуғ амирзода Амироншоҳ баҳодир, амирзода Пир Муҳаммад баҳодир, амир Жаҳоншоҳ, Али Султон, чап қўлдан улуғ амирзода Шохрух баҳодир, Халил Султон баҳодир, амирзода Искандар, амирзода Рустам, амир Су-

лаймоншоҳ, Султон Ҳусайн ва амир Бурундук — бу жанг маъракасининг далирлари ва жанг сафининг мардоналари иттифоқликда ҳамла қилдилар. Ғалаба ёр лашкарнинг қол-ганлари ҳам шитоб билан румликлар устига ташландилар. Ҳақиқатан ҳам шундай қаттиқ жанг туташиб кетдики, эрон-лик ва туронликларнинг улуғ жанги воқеасини бскор қилди ва Ҳафтхон муҳорабаси қиссаси устидан унутиш рақамини тортди. Амир Соҳибқирон ҳазрат эса хуфия ҳолатда Тангри таолога муножотда бўлиб, дер эди: "Эй, сен, бандаларнинг асрорини билувчи Олим! Эй, сен, бандаларни азиз тутишу хор қилиш қудратига эга бўлмиш Қодир (Аллоҳ)! Сен ўзинг биласанки, мен у (Боязид)ни сснинг ризойинг бўлмиш сулҳга чақирдим. У эса сенинг амрингга хилофан саркашлик қилди. Агар мен рост айтасанлигимни билсанг, энди ме-нинг додимга етиб, ундан менинг ўчимни ол!" Тангри таоло ҳазрат у тўғри сўзнинг натижасини зоҳир қилди, зафар ва ғалаба тонги Амир Соҳибқирон давлати уфқидан дам урди. <Ғалаба ва яқин кунларда бўладиган фатх (Аллоҳдандир) > (деган оят) хушхабари ҳамманинг хуши қулоғига етди, дав-рон тили <Биз сизга аниқ ғалаба ато қилдик> (ояти) торларида ушбу байтлар мазмунини ўқиди (байт):

Яқин ғалабаю аниқ фатҳ кстидан
Иҳболу зафар бўлди яқип, шукр Лллоҳга,
Фалакнинг сен билан аҳди шундайки, кимда-ким
Сендан бош тортса, пешонасиини оёгинг тупросига қўяди.

Охирида замона тили у шаҳар ва диёр аскарларига <мағлуб булди Рум> оятини ўқиди. У мамлакат ерларини бойўғли сифат гуржу ифранжлар қонидан тўтиқуш тумшуғидек қип-қизил қилди. Уларнинг кўп сонли аскарлари қочишга юз тутди. У катта тўдаларнинг барчаси қоча бошлади. Охири Боязиднинг гардани замона кулфатининг ҳалқасига гирифтор бўлди. Унинг аскарлари мағлуб бўлиб қсчгач, ғалаба ёр аскарлар атрофини ўраб олиб, уни асир қилдилар ва бандга солдилар. Бу хабарни Амир Соҳибқирон ҳазратга етказдилар. Амир СоҳибқирОн пар-вардигори оламга шукрона бажо келтирди ва итоату мутиълик, саждаю рукуълар билан қудрат эгаси Тангри даргоҳига яқинлик тилади.

" (Боязид) улуғлик ва шаън-шавкат, иззат ва камол даражасида турган пайтида ишлар бир лаҳзада ўзгариб, бир тусдан иккинчи бир тусга кирди. (Байт):

Бармоқдаги узукни айлантиргунингча

Ўзга тусга киргай жаҳон ҳолати.

Амир Соҳибқирондан олий ишорат содир бўлгач, (Боязидни) унинг ҳузурига олиб келдилар. (Байт):

Амрингдан бўйин тоблаган бошни фалак

Энди маҳкам тутиб остонангга келтирди.

(Боязид) яқин етгач, (Амир Соҳибқироннинг) подшоҳона яхши хулқ томирлари ҳаракатга келиб, хисравона гўзал ахлоқи кўзғалди: амрга биноан уни банддан бўшатиб, Амир Соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. У бисотбўсликка келганида ўзини ожизлигу мискинлик мақомида тутди ва Амир Соҳибқирон унинг гуноҳларини афв этиб, қарамли кишилар одатича уни эъзозу иқром билан қарши олди ва ўз олдида фахрли бир мақомга ўтказиб, итоб тариқида деди: "Агарчандики илоҳий тақдирга қарши чора кўриб бўлмаса ва фалак тақозосини саъю кўшиш билан рад қилиш ва тўхтатиш муяссар бўлмаса ҳам, — (байт):

Лавҳага устоз нимани ёзса,

Мактабда бола уни ўқийди, —

аммо, ҳақиқатда, бу смонликни сен ўзингга ўзинг қилдинг (байт):

Тикандаи ҳосил олсанг, ўзинг эккансан,

Ипакдал ҳосил олсанг, ўзинг йипфгансан.

Бир неча марта ўз ҳаддингдан ташқари оёқ босиб мени шунга мажбур қилдингки, сендан ўч олишим вожиб бўлиб қолди. Шунга қарамай, мен уларга эътибор бермай насиҳат мақомида туриб, нимаики мусулмонлик вазифаси бўлса, сенга нисбатан адо этдим ва хабар юбордим: "Бизнинг дав-лагимиз яловининг муборақ юзли анқоси Рум заминига соя солишини мен хоҳламайман, токи сен имконинг борича кал-хат сифатли фаранглар устидан лочиндск голиб ва музаффар бўлгайсен". Мен сонга бу ишда срдм беришни, аскар ва мол билан қўллаб-қувватлашни ҳам ўйлаган эдим. Мен сендан тўртта снгил илтимос қилдим: (259) бири шуки, Ксмох қалъасини таслим этасан, иккинчиси — Тахуртан хонадонини бизга юборасан, учинчиси — Қаро Юсуф хона-дочини ўз мамлакатингдан чиқариб юборасан, тўртинчиси — бизга донишманд кишиларни юборасан, токи улар ўртамиздаги аҳду паймонни таъкидлагайлар ва буни хушнудлик билан (сенга) стказгайлар. (Аммо сен) шу майда нарсаларга ҳам муноқаша қилдинг. Ночор замона ибрат тарзида сени ўзингга кўрсатди, токи билгайсанки, мардона-лик панлсаси кучи билан замонага саркашлик қилиб бўлмайди ва бир давлатнинг чироғини Тангри таоло сндириб қўйган экан, уни худбинлик шамоли ва ғурур пуфи билан ўчириб бўлмайди (байт):

Ҳақ таоло сндириб ҳўйгап чирокқа

Кимда-ким пуф деса, сақоли куйгай.

Кимда-ким оқиллар панду насиҳатини эшитмаса, хайрхоҳ кишилар насиҳатини қабул қилишдан юз ўгирса, унга ҳам сенга етган нарса етади. Агар сен ақлни ишлатиб, ўзгаларнинг ҳолидан мбрат олганингда эди, бугун сендан бошқалар ибрат

олганидан кўра яхшироқ бўлар эди. Шу билан бирга агар воқса аксинча бўлиб, улуғ Тангри таоло сенинг устигдан менга берган ғалабани сенга берганида, менга ва аскарларимга нисба-тан сендан қандай ишлар содир бўлиши маълумдир. Ҳозир улуғ Тангри таоло менга ғалаба ато этди ва қувват берди. Мен сенга яхшиликдан ўзга иш қилмайман, токи жаҳон аҳлига равшан бўлсинки <Ҳар бир идиш ўз ичида бор нарсани тўкади> (мисраъ):

Кўза ичидан унда бор нарса сиртга чиқади.

Боязид шикасталик ва тавозеъ мақомида туриб, ўз гуноҳларига иқроф бўлиб, дсди (мисраъ):

Кимдир ул қилди ямоилиғ, келдм унга яхшилиғ?!

Бахт менга ёр бўлмаганлиги туфайли мен сенидк бир Соҳибқироннинг насиҳатларини қабул қилишдан юз ўгирдим, оқибат ўз феълим жазосини топдим ва ўз қилмишим мукофотини кўрдим. Аммо сен ҳазратдан қарам ва улуғлик содир бўлиши таажжуб эмас, чувдш (мисраъ):

Ой ойлигин қилгайда, қарим қилур қарамин.

Агар гуноҳимни ксчирсанг, марҳамат рақамини жур-мим дафтарига тортсанг> то тирик эканман, ўзим ва фарзандларим бандалик ва хизматкорлик мақомида туриб умр ксчирамыз, кучимиз стганича хизматкорлик йўлида жонбозлик қилишни ўзимизга лозим биламыз.

Ҳазрат Амир Соҳибқирон афву эҳсон рақамини унинг гуноҳлари устидан тортди ва уни подшоҳсша тўну инъ-омлар ва иззату иқромлар билан сийлади. Шу аснода у Амир Соҳибқиронга арз қилиб, сенинг фарзандларим Мусо ва Мустафо жанг майдонида эдилар, кўнглим шуларга илинж бўлиб турипти, агар олий фармон содир бўлса, уларни топиб, тирик бўлсалар бу бандаларига стказсалар, шоҳона инъомлари янада ортган бўлур эди, дсди. (260) Фармонга мувофиқ ахтариб кетдилар. Ғоятда кўп кидиришлар натижасида бир фарзанди — Мусони топиб, Соҳибқирон ҳазрат ҳузурига олиб келдилар. Унинг ҳам қонидан ўтиб, отасига бахшида қилди, шоҳона тўн бериб, инъом-эҳсонлар билан сарафроз этди. Ҳа шундай. <Хушбўй ҳид мушкдан келса, сруглик ўн тўрт кечали ойдан таралса таажжуб эмас>, дур тўлқинли ' дснгиздан чиқса, қатра ёмғирли булутдан томса — бу ҳам ғаройиботдан эмас. Расулullo^, — <саллаллоҳи алайҳи васаллам>, — Маккани фатҳ этиб, у сздаги мушриклар устидан ғалаба қозонган кунлари ўз муборак зотлари Каъба ошигида туриб, икки муборак қўллари билан эшикнинг икки қанотини ушлаб, баланд овоз билан: <Ул Худога ҳамдлар бўлсинким, ваъдасини рост қилди, бан-

дасига ғалаба ато этди, ислом лашкарини азиз қилди, *ҳар* хил муҳолиф гуруҳларни-кочирди, унинг ўзига пано[^] тортамиз, умидимиз ёлғиз ундандир, ўзгадан эмас>, дсдм ҳамда ғолиб хонадонлар Луай, Баний Ҳошим ва Қўсай авлодларига юз ўгириб, араб катталарига қарата: <Ҳой Макка аҳллари, мсн бугун сизларга нима қиластганимни кўраяпсизларми?>— дсб айтди. Ҳаммалари билдиларки,

Муҳаммаднинг карамлари баҳонажўйдир. Агар марҳамат қилиш дилида бўлмаса эди, машварат қилмас эди, додилар ҳамда унинг муборак юзи ойинасида карам ва мурувват суратини ошкора кўриб: <Карам ва жувонмард-лигинг машҳурдир, махтовли ахлоқинг танлқлидир, карам эгаси бўлган карим (киши) қачон қўли баланд келса, афв этади, куч-қудратга тўлган пайтида ахшидик қила-ди>, дсдилар. Расулуллоҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам дейдилар: "Мсн сизларга Юсуф алайҳиссалом жафокор биродарларига айтган сўзларини айтаман: <Бу кун сизлар айбланмайсиз. Аллоҳ сизларни мағфират қилгай. У, Аллоҳ, раҳм қилғучиларнинг раҳмлироғидир>".

Соҳибқирон ҳазрат ҳам Расулуллоҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам қилганларига иқтидо қилиб, ғалаба қозонгач, (Боязидга) афву карам мардоналиги билан сндашди. Осмондаги фаришталар у карам ва эҳсонга офаринлар айтиб, замона тили у фазлу инъомга ушбу таҳсинни ўкиди. (ilcijp):

Бу мақбул хислатлар мақтовга лойиқ

Арзийди лоф урсанг мардлик, карамда.

Йиллар ўгар, тугапмас жувонмардликнинг

Тавсифин ёзсалар сиёҳ, қаламда.

ХС. АТРОФ (ЕРЛАР)ГА ЛАШКАРЛАР ЮБОРИЛИШИ ВА АЙШУ ИШРАТГА МАШҒУЛ БЎЛИНГАНЛИГИ БАЁНИДА

Шундан сўнг улуғ амирзода Муҳаммад Султон ғалабаю бахтиёрлик ва фатҳу зафар шукуҳи билан Бурса жавонибига равона бўлсин, деган олий фармон жорий бўлди. Амирзода Абу Бакр баҳодир, амир Жаҳшшоҳ баҳодир лашкарлар билан унга тобеъликда жўнасинлар, дсган ҳукм ҳам содир бўлди. Иккинчи томондан улуғ амирзода Халил Султонга амр этилдики, у Самарқанд томон жўнаб, бу ёрцин ғалаба ва фатҳу зафар хабарини у томонларга стқазгай. Давлат Темур ҳам унинг ҳамроҳлигида равона бўлсин ва (биргалашиб) то Хитой сарҳадигача чопқин ясаб, у томонни муҳолифлардан тамоман тозаласинлар. Шу пайтда девоннинг аминлари мол йиғиш учун Анкурияга бордилар ва у жойнинг амон молини йиғиб, хазонаи омирага стқаздилар. Амир Соҳибқирон ҳазрат Султон Ҳусайн баҳодир, амир Сулаймоншоҳ баҳодир ва амир

Рустами Тағой Буғони Окшаҳир ва Қўния томо-нига жўнатиб, ўзи иззату ихбол куршовида, зафар ўнгидаю нусрат чапида Анкуриядан равона бўлиб, олти манзил юргач, Сури ҳисорига стди. У мамлакат сатҳини ҳумогон аскарларга чодиргоҳ қилди. Бир неча кун у манзилда ишрат ва хурсандчилик билан машғул бўлди. Фалак эҳтиром этувчи шахзодалар, Зухра ҳашаматли оро — хонимлар, Кайхисрав шавкатли амирлар, Зулайҳо кўринишли бонулар руҳни кўтариш учун эртаю ксч май ичишга мойил бўлдилар. Хушовоз чангчилар, пардасоз камонча чалувчилар, ой юзли соқийлар, мушк мўйли канизлар тиз чўкиб май косасини айлантирар, шодлик таратувчи муғаннийлар ушбу байтлар мазмунини эшит-тирар эдилар (шър):

Келинг шодлик билаи бир дам май ичайлик,

Фурсат қолмаган чоғда, уни қанон ичамиз?!

Кайхисраъу Кайқубод тутган йўл билан

Фалакдап ўч олиб, майни ичайлик.

Сўнгра (Амир Соҳибқирон) у жойдан жўнаб, уч кун юргач, Ғози Саййидга стди ва Қаро Ҳисордан ўтиб Кўтоҳияга келиб тушди. У жойнинг аҳолисидан амон молини олиш билан қаноатланиб, уларга бошқа дахл қилмади. У жойда яна базм мажлисини ораста қилдилар. Йигитчалар ва ғилмонлар райҳоний шаробкосаларини (оятдаги) <оқарчаш-малардан қадахлар, кўзалар ва косаларни> (сўзлари маз-мунича) тўла айлантирдилар. Мажлис мутасаддийлари базм атрофини <ўзлари танлаб оладиган мевалар> (оятича) орос-та қилдилар. Дастурхончилар эса <иштаҳалари тортган куш гўштлари> (оятчи) мазмунича дастурхон сздилар. Базм маж-лиснинг тсвараги (262) <худди яшириб қўйилган мар-варид мисол оҳу кўзли> (оятчи) мазмунича ҳур юзли гўзаллар билан тўлган ва ўзга неъмату тақаллуфлар сон-саноксиз эди. (Байт):

Сарв каби зебоқаду ой юзли нигорлар,

Ой сиймолигу раъно шакл жонпарвар дилоромлар.

Улар нозу карашма мақомида туриб, мил-мил тўла жомларни айлантирар ва у жаннат мисол боғда <биз пурнеъматмиз> (ибораси) мазмунича нағмалар чалар эди-лар.

Бу ишрат базмига Йилдирим Боязидни олиб келишга ҳукм бўлди, токи у урушнинг аёвсиз захрини тотганидек, энди базм шарбатидан ҳам сипқорсин; жанг кунининг ҳайбатидан сийнасида дили ўйнаганидек, энди роҳату улфатчилик ва шодлигу хушнудлик ма^омида амну амон-ликка етишиб, лодшоҳлик тарзи разму базмда, лутфу ҳайбатда, раҳму ғазабда, осудалигу ғамда, озодлигу асо-ратда, басту кушодда ва олишу беришда қандай бўлишини ўргансин. Жаҳон бўйсунувчи фармонга биноан уни келтирдилар. Амир Соҳибқирон унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилиб, умиди чўнтагини амонлик нақдинаси билан тўлдирди. Унга май косасини лиммо-лим тўлдириб

тутдилар ва яна янги суюрғоллар билан фахр-ланиш бошини осмонга етказдилар.

ХСІ. АМИРЗОДА МУҲАММАД СУЛТОННИНГ БУРСА ТОМОНИГА ЖЎНАШИ БАЁНИДА

Шу ҳолат асносида амирзода Муҳаммад Султон уч кун йўл гориб, тўртинчи кун иқбол яловининг ойи тўртинчи фалакдан шуъла сочаётган офтобдас у жойларда тулуъ қилди ва у шаҳар ҳамда ноҳиялар унинг тасарруфи остига кирди. Амирзода Шайх Нуриддин баҳодир қалъага кириб, йиллар давомида бу ерда жамланиб келган хази-налар: қимматбаҳо жавоҳиру лаъл, марваридлару скут-ларни бошқа моллару нафис жинслар, матолару нақди-налар билан қўшиб қатор-қатор уловларга ортиб олиб чиқди. Сўнгра <аниқки, подшоҳлар қачон бирон қиш-локқа (бостириб) кирсалар (уни вайрон этурлар)> деган оят сири зоҳир бўлди. Талон-торож қилганларидан кейин шаҳарга ўт қўйдилар ва ҳўлу қуруқ ҳаммасини ёндир-дилар. У жойдан денгиз қирғоғига жилов буриб, соҳилдаги муҳолифлар қонидан яна бир денгиз пайдо қилдилар. У жойдан амирзода Абу Бакр ўн минг отлик жангчилар билан Шаҳри Навга жўнади. Йилдирим Боязиднинг ўғли Сулаймон бошчилигида читоғлар ва Рум муҳолифларидан кўп халқ у жойга жамъ бўлиб турган эдилар. У ғалаба ер лашкарнинг ҳайбатини мушоҳада этгач ва жанг шерларининг савлатини аниқ кўргач, қарши туришга тоқат ^илолмай денгизга кўнгил қўйиб, кемага ўтирди ва қочишни ўзига зафар деб санади. Шу жойдан жаҳрн амирзодаси Муҳаммад Султон (263) бу фатҳнинг хабарини Амир Соҳибқиронга юборди. Бу муҳим хизматга юз кишини тайинлади. Абодиятга улангур давлат каби бахт ҳавосида умид қушини сайд этувчи ва қудрат қаноти билан қомронлик фазосида парвоз қилувчи бир шунқорни бошқа тудфа ва ҳадяларга қўшиб уларнинг ҳамроҳлигида юборди. Йўлда ғоятда тор йўлли тўқайзор бор эди. Шу қадарки, доно фикр ҳам ундан йўл топиб чиқолмас, ҳушёр кишилар фикри унинг торлигидан танг бўларди. Шундай бир жойда ногаҳондан ғавғо кўтарилди, читоғлардан сон-саноксиз катта бир гуруҳ ёпирилди. У тўқайнинг узунлиги уч фарсахга яқин эди. Далирлар дили қўлдан кетиб, забардаст баҳодирларнинг оёғи сусайишига ўрин бор эди. Муҳаммад ота, Иброҳим, Аҳмад, Фаҳриддин, Маҳаммад Қаландар, Хизр ва у юз кишидан қолганлари мардоналик қадамини маҳкам босиб, ўқу найзага қўл урдилар ва шундай жанг қилдиларки, ундан фалакиинг кўзи қамашди. Охирида читоғлар қочишга юз тутдилар ва гўё оч шердан қочган тулкидек тарқалиб кетдилар. Ана шу пайтда улуғ амир-зода Амироншоҳ илғор қилиб тўқайда далир юрган ғазабли шердек у танг тўқайзорга кўрди ва тор ҳам тоғ камарларида юриб, жон овловчи палангдек у қийин йўлли баланд

тоғларга кўтарилди. Мухолиф чи-тоғийлардан кўплари у тоққа паиоҳ тортиб қочиб борган эди, лашкар азуш (амирзоданинг) далирлигини кўриб, карнай, ноғора чалиб ҳар томондан тоққа чиқдилар. Читоғлар тоғ устидан ва унинг камаридан тош юмалат-дилар. Юқорию қуйига уриластган тошлар зарбидан, жонбоз жангчиларнинг ҳайқириғидан тоғ ва даштларни маҳшаргоҳ сурининг садоси тутди. Жангчилар шовқини ва наъраси баланд осмонга етди. Ғалаба ёр аскардан жанг сафининг далирлари ва собит қадамли мардлар маҳкам туриб, уларнинг отган тоши зарбасини писанд қилмади-лар; уларнинг зарбасини дафъ қилиб, дилни тешар ўқлари, жонни олар новаклари, обдор қиличлари ва афъо илонидек найзалари билан ҳайдадилар. Улардан кўплари ҳалокат тигиға учрадилар. Қай бирлари амон тилаган бўлсалар амон топдилар. Голиб аскарлар зафар ва нус-ратга ҳамжилов бўлиб, мақсад томон юзландилар.

Шу маҳалда Султон Ҳусайн, амир Сулаймоншоҳ, амирзода Рустам ва Сайидхожа Кўпак туркмон устига кетган эдилар, кўп ғаниматлар, сон-саноқсиз от ва хачирлар, беҳадду ҳисоб қўйларни олампаҳо даргоҳга юбордилар. Сайидхожа ўзи Эли Ойдин томонига жўнади, бориб уларни талон-торож қилиб, то денгиз қирғоғигача етди ва душманлардан кимни топса, ўзини ўлдириб, молини ғорат қилди.

Амир Соҳибқирон Кўтоҳиядан Думонж томонига жўнади. Бир жамоа қароқчилар тор йўлларни тўсиб олганлар, лашкар ўтаётган пайтда зарар етказдилар, деган хабарни аёло ҳазратга стказдилар. Фармонга биноан улар устига қилич тортиб, у йўл кесарларнинг кўпларини ўлдирдилар, қолганлари қочиб, тоғлар ва ғорларга кириб беркиндилар. Жаҳон бўйсунувчи фармонга мувофиқ (264) диловар ба^одирлар сандиқларга ўтирдилар, у сандиқларни тоғ устидан арқонлар билан пастга осилтир-дилар ва у шердан ҳам юз ўғирмайдиган дадил мардо-налар бир қўлига арқонни ушлаб, бир қўлида қилич тутиб, мардлигу диловарлик додини бердилар, у ўғриларнинг биронтаси ҳам жонини қутқазиб кетишига йўл қўймадилар, ҳаммасини завол ва ҳалокат поймоли қилдилар. Амирзода Бурундук у куни мардлик ва мар-доналик додини берди.

Шу миёнада улуғ амирзода Муҳаммад Султон ва амир Жаҳоншоҳ Бурса шаҳри фатҳидан қайтиб, Амир Соҳибқирон ҳазратга етишдилар ва у вилоятнинг нафис молларидан Соҳибқирон ҳазратга тухфалар келтирдилар.

ХСП. ИСТАНБУЛ МАЛИКИНИНГ СОҲИБҚИРОН ҲАЗРАТГА ИТОАТ ВА ФАРМОНБАРДОРЛИК БИЛДИРГАНЛИГИ БАЁНИДА

Истанбул малики Амир Соҳибқирон ҳазратнинг фатҳлари воқеасини эшитгач, ожизлик изҳор этиб, бўйсунидан ўзга бирор чора йўқлигини билди ва элчи-лар юбориб, бандалик ҳалқаси билан [^]уллик ва итоат эшигини қоеди, эл ва дўстлик изҳор этди, жия тўлашни гарданига ачиб, жуда кўп мол ва сон-саноксиз тухфаларни Амир Соҳибқиронга юборди. Бу қилгани қабулга ўтиб, Амир Соҳибқирон [^]азрат унга жия тўлашни муқаррар қилди ва буни ахуиу паймон билан таъкидлаб, элчиларга сарпо бериб сийлади ҳамда ўз жойларига қайтарди. Шу орада Йилдирим Боязиднинг қавму цабиласидан Исфандиёр номли бир киши Сийноб-дан Амир Соҳибқироннинг олдига келиб, минг бош от тортиқ қилди. Амир Соҳибқирон ҳазрат унга марҳаматлар кўрсатиб, тожу камар ва тўну олтинлар берди, ўзининг бедариг инояти билан тенгқурлари орасида сарафроз этди.

Сўнгра Амир Соҳибқирон жа[^]он шахзодаси Муҳаммад Султонни ўнг қўл томондаги вилоятларни мусаххар қилиш учун юборди. Унинг олдига муҳолифлар бўлса йўқ қилиш, аммо кимда-ким амон тиласа, унинг хатосидан ксчиб, бағишлаш ва сийлашни шарт қилиб қўйди ҳамда амир Жаҳоншоҳ ба[^]одирни унинг хизматига жўнатди. У жойдан йўлга чиққан ғалаба шиорли ялов Тарашлига келиб тушди ва у ердан Сорониюсга ўтди. У жойдан чиқиб, Тиғиртошга стди, сўнгра Балиқ(?) мавзисида иқбол чодирлари тикилиб, у ер шуҳратли яйловга айланди. Шу вақтда Йилдирим ўғли Сулаймон Амир Со-ҳибқирон ҳазратга элчи юборди ва итоат ҳам мутиълик, дўстлик ҳам муҳаббат хабарини стказиб: "Мен сизнинг камтарин хизматкорингизман, сиз ўз комил карамингиз тақозоси билан менинг отамни ҳурмат ва иззат мақомида тутдингиз, олий мажлисдан жой ажратиб, ўтиришга имкон бсрдингиз, унинг кўнглини кўтариб, подшоҳона инъому эҳсон билан тақдирладингиз. Шунинг учун мсн ҳам ф^аР^монбардорлик ва итоат кўчасига бош кўяман. (265) Агар буюрсаншз ҳузурингизга бораман, мулоза-мат ва бандалик маросимини тақдим этаман", дсб арз қилди. Амир Соҳибқирон ҳазрат унга навозишлар қилиб, подшоҳона яхши сўзлар айтиб, илгари баён цилинган воқеалар отасининг бир нсча вақт ишни енгил санаб менсимаганлигидан содир бўлганлигини ва охирида иш шу воқеаларга келиб етганлигини басн қилди. Яна: "Энди бўлган иш бўлди, ўтган иш ўтди, ғайб пардасидаги тақдир (сзмишлари) зоҳир бўлди. (Оятда) <ўтмишдаги ишларни Аллох ксчиради> (дейилганидек) энди ўтган ишларни ксчирдик", деди (ва элчига): "Агар у фарзанд келса, отасидан ҳам азизроқ бўлади, ҳсч .ташвишсиз келаверсин, токи ваҳшат рубори дўстлик ойнасидан кўтарилсин ва умид-орзулар келинчаги у ойнада юз кўрсатсин", (деб тайинлади). Сўнгра элчини кулоҳу камар ва хилъатларга ғарқ қилиб ҳамда юришли отлару дирам ва динорлар билан хурсанд қилиб қайтарди.

(Амир Соҳибқирон) у жойдан Аёслиғга жўнади ва ундан Дснғизлиғ шахрига етди. Нозу

неъматлари арзон, мевалари фаровон бир шаҳарни кўрдилар. У ер олий назарга хуш келди. У шаҳарнинг хосу омларига умумий лутфу марҳамат кўрсатиб, амон молини олиш билан рози бўлди ва у шаҳар халқига бошқа бирор таарруз қилмади. Сўнг у жойдан уч манзил наридаги Гўзал Ҳисор га бориб, бу ерда ҳам амон молига қаноат қилди, бир неча кун у мавзенинг яйлов ҳам экинзорларида қуёш юзли байроқлар шуъласи порлади.

Шу атрофларда бир тоғ бўлиб, икки гоз нафар читоғ-бебошлар у тоғни ўзига паноҳ қилиб олган ва ғалаба ёр аскардан кимки ўтин ва ўт учун у тоғга борса, ҳужум қилиб ўлдиришар ва талон-торожга қадам қўйишар эди. Бу ходисани ҳумоюн арз иззатгоҳига етказдилар. (Амир Соҳибқирон) ишоратига биноан тунда нусратманд аскарлар у тоғни ўраб олишди. Тонг отгач, у тоғ атрофини кунчиқар вақтида осмон қанорасида зохир бўладиган шафқадск читоғлар қони билан гулгун қилди-лар. Улардан бир жон эгаси ҳам тирик қолмади (байт):

Тигинг гармсери қай сздаки бир кун эсса

Гиёҳ унмас у ердан ўртада гар минг йил ўтса.

{Амир Соҳибқирон} у жойдан Аёслиғга юзланиб, Тира шаҳри га кирди. У Рум шаҳарларининг машҳурларидан биридир. Бир неча кун у мавзенинг атроф саҳролари ва ерлари давлату иқбол чодиргоҳи ва саодату улуғлик боргоҳининг тикилиш жойи бўлди.

ХСШ. МОРДИН СУЛТОНИНИНГ (АМИР СОҲИБҚИРОН) ҲУЗУРИГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ ГУНОҲИДАН ЎТИЛИШИ БАЁНИДА

Илгарироқ зикр этилган Мордин султони Малик Исо ўзининг ёмон фсёли сабабидан (266) хавфу кўрқинчга тушган ва шунинг оқибатида Мордин шаҳри ҳалокатга уч-раб, хароб бўлган эди. Энди у қилмишидан пушаймон бўлиб, ўзининг бахтсизлик дардига Амир Соҳибқирон лутфининг табибидан бошқа ҳеч ким даво қилолмаслигини билди ва ўзидан хавфу кўрқинчни узоқлатиб, ақлу донолик восита-сига епишиб, жаҳонпаноҳ даргоҳга юз тутди, улуғ амирзода Шохрух бах,одирни паноҳ торғиб, уни Амир Соҳибқирон ҳузурида ўзига шафс қилди. Улуғ амирзода эса подшоҳона мақтовли ахлоқи туфайли унинг умиди ҳаққини зойе кет-казмади ва илтимоси юзига рад қўлини қўймади, Ўз қарам-лилигида собит туриб, унга шафсликни ўз зиммасига олди ва Амир Соҳибқирон ҳузурига етказди. У олий даргоҳга келгач, (Малик Исо) гуноҳкорларийўсунида бош ялангбўлиб ҳазрат олдига келди. Амир Соҳибқирон итоб ва сарзанишлар қилиб бўлгач, марҳамат шаҳбозиини лутфу қарам ҳавосида учирди, иноят ва шафқат қанотини унинг бошига сийиб, ўтмишдаги гуноҳларидан кечди, ўзининг сахий лутфу марҳаматлари билан хос қилиб, тож ва камар берди, зару зсвар инъом қилди ва ўз бузургвор хонадони билан уланиш шарафига мушарраф этди: унинг чодирнишин қизларидан бирини амирзода Абу Бакрга номзод қилди,—(байт):

Унга қилгап караму лутфу марҳаматип

Баҳор смгири чаману бўстонга ҳилгай,—

токи жаҳон халқи бу Соҳиб[^]ирон ҳазратнинг лутфу итобини билиб қўйсинлар, инти[^]омиго афвининг натижасини кўрсинлар. Илоҳий суннат ҳам ана шу тарзда (оятда) жо-рийдир: <Эй пайғамбар, бандаларимга хабар бергин, шубҳа йўқдирки, мен гуноҳларни бсркитувчи ва ёрлакагувчидур-ман, ва яна шубҳа йўқдирки, менинг бсрадиган азобим ҳам қаттиқ аламли азобдир> . Амир Соҳибқирон эса, <Султон Аллоҳнинг соясидир> мазмунича, Тангри таолонинг сояси-дир. Шунга биноан агар унинг фсъли шу тариқа воқеъ бўлса ажиб ва ғариб эмасдир.

XSIV. ИЗМИР¹ ҚАЛЪАСИНИНГ ФАТХЭТИЛИШИ БАЁНИДА

Шу вақтда осмон қудратли ҳазратга арз қилиб дедиларки, бу ноҳияда бир қадъа бор, (267) номи Измир ва у фаранглар бошлиқларининг йиғиладиган жойидир. Уларнинг номуси шу жой билан боғлиқ ва унинг қўнғироғини ҳозиргача би-ронга киши синдирган эмас. Униинг дайр-калисалари обод, мол-мулклари (кўп) ва хазиналари тўла, фараиглар атрофу жавонибдан назру ниёзларини шу жойга келтирадилар. Улар ҳаргиз ҳсч кимсага жия ва хирож тўламаганлар. Доимо мусулмонларга қарши бузуқчилик йўлини тутиб келганлар ва шу муддатда ҳсч бир подшоҳ уларни мусаххар қилмаган, балки уларнинг кирдикорига бутунлай рози бўлиб келганлар. Бу сўзларни эшитгач, Амир Со[^]ибқироннинг диндорлик ва ғайрат томири ҳаракатга келди. Подшоҳона ҳиммати уларни тубидан қўпориб ташлашга [^]аратилиб, амирзода Пир Му[^]аммад баҳодир ва амир Шайх Нуриддин баҳодирларга буюрди, токи улар у қалъага юзланиб, аввал элчи юбор-синлар ва ислом динини қабул қилишга чақирсинлар. Агар уларга бахт ёр бўлиб, ислом динини қабул қилсалар, маъ-лум қилгайлар, токи улар борасида инъому эҳсон маросими тақдим этилгай. Йўқ эса, лоақал итоатга кириб, жия тўлашга рози бўлсинлар ва хирож молини беришни ўз гар-данларига олсинлар. (Пир Муҳаммад баҳодир) фармонга биноан бориб, уларга элчи юборди, Қўрқитиб ва умидлан-тириб (ислом динига) даъват қилдилар. Фойда бсрмади, куф-ру залолатда давом этдилар, жияни қабул қилишдан ва хирож молини адо этишдан бош тортдилар. Қалъа соҳиби Моҳнус номли киши эди, у ҳамма тарафга киши юборди. Унинг ҳукми остида бўлган Рамон, Ғалата, Сосун, Тирус, Ханҳак, Барзина, Ситр, Дамли, Самдарак, Эмрўз, Ойинарўз ва Калау каби шаҳарлардан лашкарлар унга ёрдамга кел-дилар. Қарийб икки мингга яқин мукамал отлиғ аскар [^]алъада жамъ бўлдилар. Улуғ амирлар бу хабарни Амир Соҳибқирон ҳазратга билдирдилар. У дарҳол қўзғалиб отга ммнди ва катта лашкар, сон-саноқсиз тудалар билан у шаҳарга юзланди. (Байт):

Жанг куида ҳаммалари шер мард

Денгизнинг қаъридан чиқарурлар гард.

Аскар кўплигидан тоғу даштлар тангга келди, ноғора, карнай овозидан жаҳон хурушга тўлди. Чохур-нақбчилар қалъа остидан нақб кавлашга машғул бўлсинлар, яғочлар устига манора ва деворлар муаллақ цилсинлар, деган жаҳон итоат этувчи фармон содир бўлди. Амирзода Шоҳмалик баҳодир ишчилар ва усталарни ишга солиб, андак бир вақтда қалъа билан денгиз оралиғида бир тўсиқ боғладилар. Шу ҳолатда улуғ амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Амироншоҳ олампаҳо даргоҳга стиб келиб, ҳаммадан илгари жангга киришдилар. Баҳодирлар бирданига ҳаракатга келсинлар, нусратманд аскарлар эса тўхтамасдан қалъага юз тутсинлар, деган жаҳонгушой ҳукм содир бўлди. Бу томонда мусулмонлар саф-саф бўлиб, ор^ама-орқа туриб, мувофиқат кўлини бир-бирларига бсриб, ўку камов тортишга киришдилар. Арродадан ва мавжаниқдан отилган тошлар зарбидан қалъанинг буржу бораларини пора-гюра қилдилар. Чохур-нақбчилар кавлаган нақбларига ўт қўйдилар.

У тарафдан габрлар жангу жадал мақомида туриб, ўку новак, (манжаниқ) тошию нсфт, (268) ўту тир-тахш (камони) билан жанг алангасини осмонга етказди-лар. Ноғоралар ва ноҳус-қўнғироқлар овози қўшилиб ксгди, карнай ва ноғора хуруши замона қулоғиви кар қилди. Баҳодирларининг зарбалари, шерларнинг куч-қув-ваги сабр биносини остин-устун қилди. Охирида нусрат ва ғалаба сли Амир Соҳибқироннинг иқболи томонидан эса бошлади. Ислон аҳлининг зафар тонги иноят маш-рицидан бал^иди. Қалъа деворлари ислон дини муҳолиф-ларининг яловидск срга цулади. Кофирлар ҳалокат мақомида бало ўқию қазо тиғига нишона бўлдилар, юзлари кўрқинчдан кўкариб, сарғайди. Гарданлари ўткир қилич билан тўқнашйтдзн бинафша ва кизил тусга кирди. Кофирлар сўйилабсрганидан қонли ариқлар қўшилиб, дарс бўлиб окди, мусулмонлар ўз динларининг қоидалари каби сарафроз бўлдилар, куфру залолат ялов-лари ботил миллат асослари янглиғ қулади. Осмондан фаришталар бу нидони қилдилар: <Улар билан жанг қилинлар, (шунда) Аллоҳ уларни сизларнинг кўлингиз билан азоблайди, расво қилади, сизларга улар устидан ғалаба ато этади ва мўъмин кавм дилига шифо бағишлайди> , замона эса башорат тили билан бу хабарни куйлади: <ғалаба Аллоҳ томонидандир ва ф^{ат}Х яқиндир, башорат бер (эй пайғамбар) мўъминларга> ! (Байт):

Сенинг тиғинг душман бошини яксон этгач,

Бихамдиллоҳ, жаҳои ҳукминг остига кирар.

Қайси бир диёрдаки шамшириинг барқи яшнаса,

У срда қолмагай ҳеч тул зулматидан асар.

ХСV. ФЎЧА ҚАЛЪАСИ/НИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ БАЁНИДА

Мункирлар ва бузукчиларни ҳалок этиб, муфсидларни бунсидан кўпориб ташлаб, дин манорини баланд кўтарган бу ошкора фатҳдан ксйин улуғ амирзода Муҳаммад Султонга Фўча қалъасини фатҳ этиш учун фармон содир бўлди. Чунки фаранглардан кўп жамоалар у қалъани ўзларига паноҳ қилган эдилар. Улуғ амирзода у қалъа айланасини давлат яловлари учун манзилгоҳ қилгач, (ғанимлар) унинг жангдаги шиддати, интиқоми, савлати, қиличининг зарби ҳақида эшитганликлари, йўлбарседск ҳамласини билганликлари ва далиру довюрак-лик қувватини ошкора кўрганликлари учун хавфу ҳарос уларнинг дилига йўл топди. Уларнинг катталари ёлвориш ва синиклик мақомида туриб, жия молини қабул этиш ва тўлаш эвазига ўз жонлари ва хонумонларини сотиб олдилар. Улуғ амирзода уларга амон бсриб, жия тайин қилди ва атоқли ноиблари у молларни олишни адо этиб йўлга чиқди ва (269) шавкату зафар билан (Измирга) қайтиб келди. Бу жойда Йилдирим Боязид ўғли Исобек томонидан Қутбиддин номли элчи Амир Соҳибқирон ҳузурига келиб: "Исобек бандалик ва куллик мақомида туриб, хизмат-корлик камарини бслига боғлаган ва Амир Соҳибқирон ҳазратнинг ишорат — фармонларига мунтазирдир ва бу ҳазратнинг лутфу марҳаматларига кўз тутиб, бандалик ва мутиълик изҳор қилган", деди ҳ_амда насли отлар ва шоҳона тухфаларни арз иззатгоҳига стказди. Амир Соҳибқирон ҳазрат элчини ўз мар^амат ва иноятлари билан тақдирлаб, унга хилъату неъматлар бсрди, Исобек учун кулоҳ ва камар юбориб, беҳисоб лутфу марҳаматлар хушхабарини билдирди.

Измир қалъаси рўбарўсида ғозийлардан бир жамоа мақом тутиб турган эдилар, Амир Соҳибқирон измирликларнинг ҳамма қурол ва совутларини уларга берди, яна кўп мол ҳам инъом этиб, уларнинг қўлини қувватлантирди, токи улар ислом дини қуввати ва бу ҳ_азратнинг ёрдами билан маълум қоида бўйича газот ^илгайлар. Ал^ақ, бу саъю ҳаракат билан дин билаги қувватланди ва бу ишлар билан ислом дини орқа таянчга эга бўлди. (Байт):

Подшоҳлар қиличининг учи таъсиридир деб бил бун,

Улуғлар бир ишни қилмоқ лозим бўлса шундай ҳилгайлар уни.
Шу ўртада фарангларнинг улуғларидан Соқиз шаҳрига ҳоким бўлиб турган Сата исмли биттаси ғолиб аскарлар-нинг истилосини ўз еридан даф қилмоқ учун кўп мол ва беҳисоб тухфалар, муносиб пешкашлар билан Амир Соҳибқирон ҳузурига бир элчини юбориб, итоат ва бандалик изҳор қилди ва: "Бундан буён жия ва хирож тўлашга ҳозирман, хилофат паноҳ ҳазратнинг амру кўргазмаларига мутиъ ва

фармонбардордурман", деди. Амир Соҳибқирон унинг узрини қабул этди ҳамда жия ва хирож олиш билан рози бўлиб, ундан юз ўғирди.

Кишваркушой яловлар Асслиғдан чиқиб, ўн манзил юр-гач, Султон-ҳисорга етди, читоғлардан бир жамоаси у жой-нвнғ тоғларида макон тутиб турарди, ҳаммасини ҳалокат тигига нишон қилдилар. У срдан барид-хабарчи юбориб, Муҳаммад Султонни талаб қилди. У фармонга биноан тезлик билан ҳилофат паноҳ ҳазрат ҳузурига етиб келиб, лутфу марҳаматлар билан тақдирланди ҳамда у чап цўл (қисмлари) билан Анқурия томон юриб, сўнг Қайсарияда олий ҳазратга қўшилсин, деган ҳукм содир бўлди.

Амип Соҳибқироннинг ўз муборак зоти Улубўрлиғ қалъаси томон равона бўлди ва у жойга етган ҳамон бстўхтов қалъага ҳужум қилишни буюрди. Шу соатдаёқ ғалаба қозониб, у срда яшовчиларни қиличдан ўтказдилар, хотин ва фарзандларини асир олдилар ва у қалъани йўл тупроғи билан баробар қилдилар. У жойдан Ақридурунис қалъасига юз тутдилар.

XSVI. БИР КУНДА УЧ ҚАЛЪАНИНГ ОЛИНГАНЛИГИ БАЁНИДА

Уларнинг учаласи ҳам гоятда мустаҳкам қалъа бўлиб, тезликда забт этиш киши ҳаёлига ҳам сиғмас эди. Ақл уни эътибор мсзонида осмон чўққиси билан бир тарозуда тортарди. У қалъаларнинг эгаси Пошо номли бир киши эди. Ҳукмга биноан лашкарлар қалъанинг айланасини ўраб келдилар. Ўнг томондан амирзода Абу Бакр шерона ҳамла ва дадил юрак билан, чап томондан эса амирзода Шохрух паланг қаби жангга юз тутдилар. Султон Ҳусайн, амирзода Искандар, шайх Нуриддин баҳодир, амирзода Шох Малик баҳодир, Али Султон ва амир Севинчак — ҳаммалари бирдан ҳамла ясаб, хира динлилар кўзига ёруғ жаҳонни қаро қилдилар. Чохур-нақбчилар қалъа остидан нақб кавлашга машғул бўлдилар. Аскарлар ўқу синон зарби билан ғанимларни ҳалокатга учратдилар. Охирида уларнинг давлати қайтди, қалъа буржлари кулади, читоғлар жон хавфидан ўзларини денгизга отди-лар ва оролларни ўзларига паноҳ қилдилар. Сол бойлаб, кемалар тайёрлаб денгизга туширишга олий ишорат содир бўлди. Андак фурсатда осмоннинг яшил денгизида сузиб турган юлдузлар ададича кема ва сафиналар денгизда суза бошлади. Денгиз суви эса <денгизлар жўшиб қайнаганда> {деган оят} мазмунича оташ сифатли бўлди. Читоғлар қалбидан дуд кўтарилиб, ҳаммалари ёлворишга тушдилар, амон молини бериш билан ўзларининг жон ва ҳаётларини сотиб олдилар, Халифалик паноҳи ҳазрат (Соҳибқирон) у жойдан нусратли узангиларни Оқшаҳир томон йўналтирди. Муборак яловнинг ўтиш йўли жаҳон амирзодаси Шохрух баҳодирнинг қайтули устига тўғри келди. Улуғ амирзода тўй вазифалари ва подшоҳона тортиқлар тортишни бажо келтирди, энг нафис моллар, ҳар хил матолар ва оту ҳачирлардан шу қадар кўп пешкаш қилдики,

тавсиф қилувчилар ақли уларнинг басни ва саноғидан ожиз қолди. Султон Ҳусайн ва амирзода Сулаймоншоҳ тўққиз-тўққизлар ва улардан бошқа мақбул хизматлар маросимини тартибга келтирди-лар. Барчаси мақбул бўлиб, ризолик ўрнини топди. Амир Соҳибқирон уларга навозишлар қилиб, сарполар бериб, ўз марҳаматлари билан тақдирлади. Шу ўртада Муҳаммад Қаромон Қўния томонидан Амир Соҳибқирон ҳузурига келди, амон моли йўсувида тухфа ва тортиқ расми билан шу қадар кўп молу мато ва оту хачирлар келтирдик, бу унинг қудратидан зиёда ва мамлакати имконига сифмас эди. Шу сабабли унинг мамлакати амну амонлик қучоғида саломат қолди ва замона ҳодисалари чангалидан халос топди. Амир Соҳибқирон унга эҳсонлар қилиб, иззат билан қайтарди. Ҳаттоки тенгдошлари унга ҳасад қилдилар.

ХСҮП ЙИЛДИРИМ БОЯЗИДНИНГ ВАФОТИ БАЁНИДА

Шу ҳолат асносида Йилдирим Боязиднинг эски доимий касали устига иззат нафсининг инкирози қўшилиб, дарди оғирлашди. Амир Соҳибқирон ҳазрат унинг борасида шафқат маросимини бажо келтириб, атоқли табибларга доимо унинг хизматида бўлиб туришни буюрди. Ҳар доим хушбўй шар-батлар, мувофиқ келадиган овқатлар бериб турдилар. Амир Соҳибқироннинг равшан хотири ва нурли зами-рида шу фикр бор эдики, қачонки Рум мамлакати ишларидан тамоман фориғ бўлса, Йилдирим Боязидни иззат ва ҳурмат билан ўз мақомига қайтармоқчи эди: токи олам аҳли бу ҳазратнинг оламшумул афви ва комил марҳаматини ҳис этсинлар ва билсинларки, бу (Соҳибқирон) ҳазрат ўткир қилич учи билан мамлакат-ларни олади-ю, яна қудратли қамчин учининг ишорати билан уни бағишлайди. Аммо (байт):

Мен қилурман ҳаракат аммо қазо айтади:

"Сепинг имкониятдан ташқари бошқа иш ҳам бор".

Тадбир тақдирга мувофиқ келмади. Азалда белгилан-ган ажал гирибонидан тутиб, бстоблик унга х.укмрон бўлиб олди, касаллик жараёни ғолиб келиб, қуввати кетди, (белгиланган) санокли нафаси тугади, муҳлатга берилган умри охирига етди. Жон амонатдори амонатни талаб қилиб (оятдаги) <ҳар бир белгиланган замон ёзиб қўйилгандир> ёрлиғини ўқиди ва <(Аллоҳ) барча нар-саларни битта-битта билади> (оятининг) ҳисобчиси унинг умри ҳисобининг охирги ҳулосасини чиқарди. (Байт):

Агар юз йил ва гар юз миёна кирсанг,
Иш анжоми ўлим бирла тугалгай, яхши билсанг.

Ҳа, дунёнинг иши шундай ва давлат фурсатининг анжоми ҳам шундайдир. Аввалида бошини баланд осмонга стгазиб, охири уни хорлик тупроғига ётқизмаганлари ким бор?

Аввал давлат чўққисига кўтариб, оқибатда уни баланд мартабасидан пастга отмаганлари ким бор? Ҳар бир чошгоҳнинг шоми бор ва ҳар бир бошланишнинг анжومي. Ақлли киши ҳар вақт ибрат кўзи билан бу ҳолатларга қараса, бу қари кампир-дунё муҳаббати ўз қалбида ҳукмрон бўлиб олишига қўймайди ва бу бевафо келин-дунё гўзалининг саботсиз аҳдига дилини боғламайди, чунки у ҳар кеча биттасининг кучоғига қўл очади ва ҳар куни биттасининг муҳр ҳалқасини кулоғига тақади. (Байт):

Берма кўнгил айланиб турган бу гумбаз чархига
У бир тегирмондирки, айлапар азизлар қонига

Алқисса, у ниҳол илдизидан йиқилди ва ғарибликда минг ҳасрат билан ширин жонини жононга топширди. (272) Олий ишоратга биноан аза маросимини лойиқ тарзда ўтказиб, кафанлашу жиҳозлаш вазифасига кириш-дилар ва Оқ шаҳирда дафн қилдилар. (Байт):

Лаҳад купжида бўлди жойи упинг
Жаҳопда ўчди пому оиози унинг.

Бу воқеа содир бўлганидан кейин амирзода Бурундук Амир Соҳибҳиронга арз қилиб: "Бир жамоа туркмонлар бор, уларга Хизрбск ва Иброҳимбсклар сардордирлар. Улар итоат йўлидан юз ўғирдилар", деди. Дарзҳол нусрат шлор аскарлар улар томон жўнасинлар, деган фармон бўлди. Тонг отиб, субҳи содиқ кўринган вақтда аскар у ердаги тоғу саҳроларни эгаллаган эди, улардан кўплари ҳалокат ўқига гирифтор бўлдилар, баъзилари қочдилар; лашкар уларнинг молу маноллари, оту хачирлари ва қорамолу қўйларини талон-торож қилди, хотин-болалари-ни асир олди ва хонумонларини вайрон этиб, уларни жаҳон аҳлига ибрат қилди. (Шеър):

Бу куни сенга бирор киши саркашликда дам урса,
Оёғу боши билап йиқилур — ОДУДИр уиипг жазоси.
Кимики амри Худога хилоф иш қилса — қаҳрга учрагай,
Ҳукмрои амрига хилофлик ҳам Худога хилофликдир.

ХСҲІІІ ХУДО ЁРЛАҚАГУР АМИРЗОДА МУҲАММАД СУЛТОН ВОҚЕАСИ БАЁНИДА

Зийрак оқилларга ва комил донишмандларга қуёшдан ҳам равшанроқдир ва илгарилардан зоҳирроқдирки, дунё фано ва завол ериго сафар ва кўчиш доирасининг марказидир. Унинг тиниқлиги хираликсиз ва ширинлиги аччиқликсиз муяссар бўлмас. Жаҳон чаманида кимнинг муроди шоҳида бир гул очилганки, сўнгида минг заҳарли тикони

унинг осғига қадалмаган бўлсин?! Ва қайси бир бахтиёр киши комронлик базмида айшнинг мусаффо майини ичганки, кетидан захри ҳалоҳилни тотмаган бўлсин?! (Шеър):

Қайси айш улким, замоиа оии тира қилмагаи,
Қайси кундир ким фалак туп зулматига чўммаган.

Бу сўзлар баснидан ва бу аҳвол шарҳидан мақсад Тангри таоло ўз иноятига хос этган жаҳон амирзодаси Муҳаммад Султон ҳолининг баснидир. <Аллоҳ унинг қабрини пок этсин ва оромгоҳини жаннатга айлантирсин!> (273) Салтанату комронлик ва шавкату жаҳонбонликда олам кўзи у билан равшан эди, замона чаманида сарв мавжудлигига қарамай, унинг мавзун қоматига юз гул-шан рашк отарди. Давлатнинг бу яшнаб турган ниhoли ногоҳ оёқдан йиқилди ва у мамлакату лодшоҳликнинг асоси бузилди (шеър):

Фигол замонанинг ранж етказишу роҳатни бузиш одатидан,

Фигон фалакнинг жон овловчи жаврпараст гардишидан:
Бир умр нақшлаган расмии ўзи бир онда йўқ этди,
Ўзи ўттиз йилда еткарган ганҳарин нобуд этди!

Бу воқеадан олам тугунлари дилларда шундай гириҳ боғладики, у ҳеч маҳал сзилмайди ва бу ходисадан жаҳон аҳли кўзига шундай тиканлар қадалдики, санчиғи ҳеч бир тадбир билан камаймайди. (Назм):

Унинг ўлими хабаридан ҳар хонадонда мотам,
Унга азадорликдан ҳар бир тдаюнда иола.
Бу оғир мусибат-у, бу ҳашшок ўлимдан
Ҳар бир тошу тсмирнийг ҳам дилига ўт тушди.

Бу мотамдан олам халқининг дили куйиб, ҳасрат ўти сийналарда аланга олди. Амир Соҳибқироннинг бу фо-жиада сабру қарори қўлидан кетди. Узни тутиш ва чидам қуввати заифлашиб, икки кўзи дарсидан пок жавоҳиру лаъллар юзи сафҳасига тўкила бошлади, руммоний лаъл қатралари нуроний соқоли толаларидан оқди ва у ҳол тили билан бу байтларни куйлади (шеър):

Дариго, ногоҳон сўлди тўсатдан, Давлат боғин гули ёшлик
чогида. Ҳасрат билан кетди жаҳоидап у мард — Дин
иқлимининг забардаст ҳаҳрамони, У бир яшнаган ниҳол эди,
лек гардун Бермади унга сув тириклик чашмасидан.

Охири осмоний ҳукмга қарши чиқиш ва қазойи илоҳийдан ҳочиш бирор кишига ҳам мумкин бўлма-ганлиги учун ночор қазо ҳукмига бўйин қўйиб кафанлаш ва дафн этишга машғул бўлдилар. Раббоний тақдир, ҳукмига бўйин эгдилар. Агарчи ҳазрат Амир Соҳибқирон-га шуидай бир фарзандидан жудалик алами ғоятда кучли ва шундай дилбандидан айрилиқ изтироби бўлса ҳам, аммо жаҳондийда донишманду комил кишилар ҳикматли ва ссрдониш нукталарни унинг нурли хотири саҳифаларидан ўқийдиган ва дилга таскии бўришу қалбни соҳит тутиш йўсунини унинг ишларию сўзларидан ўрганадиган бўлганликлари учун ақлни ишга солиб <сабр эт, — сабр атмагинг ҳам Аллоҳ срдми биландир, — ва қайғурма> (дсган оят) мазмуни мақомида турдн. Куч-қудрат қадамини маҳкам босиб, (274) қалбини у зўр мусибатда сокин тутиб, ўкиди (шеър):

Ҳар на ҳукминг бўлса бизга розидурмнз, с Илоҳ, Мумкил эрмасдир
қазоитта қарти гурмак ҳеч гоҳ.

Ва ўз-ўзига деди: "Ўлим ҳукми шоҳга ҳам. гадога ҳам, омийга ҳам, шарифга ҳам, олийга ҳам, аднога ҳам бирдек жорийдир. <Албатта биз Аллоҳга тегашлимиз ва унга қайтгумиздир>".

Тангри таоло бу фаришта сифат зотни замона осибидан саломат сақласин ҳамда саодат чаманининг сарвлари ва ҳукмронлик анжуманининг сарварлари бўлмиш бошқа шаҳзодаларни (Соҳибқирон ҳазрат)нинг қалин сояси ос-тида мақсадлари инти^осига ва орзулари давомига етказ-син! <Аниғи, Аллоҳ дуоларга ижобат қилгучидир>.

ХСИХ. МИСР ЭЛЧИЛАРИНИНГ КЕЛИШИ ВА МОЛ ҲАМ (ТАНГА) ЗАРБИ КЕЛТИРГАНЛИГИ БАЁНИДА

Амир Соҳибқироннинг нусрат шиор - ялови Оқшаҳир ноҳиясини шарафли этгач, Миср томонидан элчилар келди. Амир Соҳибқирои (Миср волийсидан) кўп муддатдан бўён амир Отломишни талаб қилар, улар .уни юборишда сустлик қилишар эди. Энди эса улар Амир Соҳиб^ирон интиқомининг қатти^ эканлигини кўргач ҳамда шумлик ва қайсарликлари натижасида Шом ва Ҳалаб мамлакатларини елга совурганларидан кейин ўзларига келиб, ўз қилмишларидан пушаймон бўлдилар. Ўртада амир Отломишни васила қилиб, диноҳ ва дирам юзини азиз Худованди таоло номи, ислом подшоҳининг исми шарифи ва Амир Соҳибқироннинг бузургвор номи билан ораста қилдилар, минбарлар тспасини у зоти олий номининг зикри билан фаҳрли этдилар. (Сўнг) Аҳмад ва Ақта номли икки элчини юбориб, кўп мол ва бсшумор хазиналар, эгар ва анжомлари тиллодан арабий отлар, турли-туман лаълу жавоҳирлар, мушку анбарлар, Мисрий шамширлар ва Искандариянинг ипак матоларини арзга етказдилар. Яна арз қилиб:

"Барку^ ўғли Фараж си-никлик лаби билан фалак мисол боргоҳ срини ўпиб, арз иззатгоҳига: "Мен Соҳибқирон ҳазратнинг қулиман, менинг пушти паноҳим шу давлат ошиён остонадир, агар хисравона илтифот ва марҳаматлар мени чокарликка қабул қилсалар, бундан кейин илгаригига хилофан хиз-маткорлик маросимини тақдим этгумдир ҳамда бу мам-лакатнинг сикка-таигаси ва хутбасини ҳумоюн ном ва лақаблар билан ораста айлаб, хирож ва муқаррар молни йилма-йил ҳазонайи омирага сгазиб тургумдир", деган арзини йўллади, дедилар. Хилофат паноҳ ҳазрат унга марҳамат қанотини сзиб, хисравона меҳрибонлик ва подшоҳона марҳаматларини ундан дариг тутмай, айтди: "У сшлик чоғида отаси марҳаматининг соясидан маҳ_рум бўлиб қолганлиги учун Аллоҳ таоло ризолиги йўлида мен уни фарзандликка қабул қилдим. (275) Агар у яхши хизмат йўлида аҳдида собит турса, бсдариғ марҳаматимизни ундан аямасдан ҳар қандай илтимоси бажарилишига ёрдам қиламан, мамлакат ишларини бошқаришда унинг қўлига қувват бераман, токи у ўз мамлакатада тинч ва осуда бўлиб, икки шарафли ^арам (Макка ва Мадина) маросимларини бажара олгай ҳамда у шарофатли мақомлар равнақи ва мусулмонлар амну амонлигининг савоби бизнинг давлатимизга ҳам тскай!" Сўнгра (Амир Соҳибқирон) элчиларни зардўз хилъат, қулоҳу камар билан сарафроз этди ва Фараж учун тож, қабо, зийнатли камар ва қулоҳ юборди ҳамда кўпдан-кўп лутфу меҳрибонлик ва марҳаматлар хушхабарини бсриб, элчиларни тетиклантириб қайтарди.

С. ҚАРО ТАТОРЛАРНИ РУМ ЕРИДАН КЎЧИРИШГА ХУКМ ҚИЛИНГАНЛИГИ БАЁНИДА

Шу вақт (Амир Соҳибқирон)нинг подшоҳона иродаси қаро татарларни элу ҳашамлари ва аскарлари билан Рум мамлакатидан шарқ томонга кўчиришга қарор қилди ҳамда илғор йўсунида равона бўлиб, Амосия саҳросига— Қайсария ерлари яқинига юрди. Улуғ амирзода Шохрух баҳодир, Сул-тон Ҳусайн ва амир Сулаймоншоҳларни кўп аскар билан ўнгу сўл қанотлардан юришга тайинлаб, (қаро татарлар) йўлларини эгаллашни ва улардан бирор махлуқ ҳам ўртадан чиқиб кетишига йўл қўймасликни толширди. Аммо шуни шарт қилдики, ҳеч бир важҳдан уларга таарруз қилмагайлар ва озор бермагайлар, уларнинг молига, жонига зарар сгказ-магайлар. Сўнгра (қаро татарларга) одам юбориб, улардан иккита ақлли, иш кўрган ва тажрибали донишманд киши тсзлик билан ҳузуримизга келсин, дсб буюрди. Улардан Табаррук ва Мурувват номли икки киши келиб, палос ўпишга мушарраф бўлдилар. Амир Соҳибқирон уларнинг кўнглига ёқадиган подшоҳона сўзлар, хисравона тарбиятлар билан уларни қувватлантириб, ишончларини муста^кам қилиб, қасмлар билан таъкидлаб деди: "Сизларга нисбатан иноят ва марҳаматдан бошқа ниятим йўқ ва бундан кейин ҳам бўлмайди. Ўтмишдаги подшоҳлар ва султонлар сизлар-нинг ота-

боболарингизни у срлардан бу диёрга келтирган-лар . Сизлар бир муддат ғурбатда бўлдингизлар, энди биз-нинг иноятимиз ва мсхрибончилигимиз соясида <ватанни суйиш имондандир> (дсган ҳадисни) ўзларингизга ўқинг-лар~да, ота-боболарингиз қароргоҳи бўлмиш ватанларингиз-га қайтинглар, қолган умрингизни бизнинг иноятимиз соя-сида амну амонликда кечиринглар". Улар бунга розилик ва миннатдорлик билдирдилар ҳамда бандалик изҳори мақоми-да туриб: "Биз Амир Соҳибқирон ҳазратнинг фармонларига итоат қиламиз ва бўйин қўямиз, бу марҳаматларию банда-парварликларига хурсанд ва дилшодмиз. Биз учун бундан ҳам яхшироқ нима борки, шундай бир ҳ_азрат соясида узоқ муддату замонлардан сўнг яна тинч ва хушҳолликда (276) хотин-болаларимиз, қавм-қариндошларимиз, чорлоларимиз ва юкларимиз билан ўз мулкимизга қайтамиз", дсдилар. Амир Соҳибқирон ҳазратга уларнинг нияти софлиги маълум бўлгач, ҳеч бир киши буларнинг ўзигаю молига таарруз қилмасин, деб фармон берди ва амирлардан бир гуруҳини бу муҳим ишга тайин қилди, токи уларга йўлбошловчилик қилиб, ҳар қандай йиғин ва солиқлардан уларни озод ва саломат сақласинлар, уларга мулозим бўлиб, муҳофазат қилиб, аҳволни кузгитиб боришни ўзларига лозим билсинлар, уларни сувли, ўтли, хушхаво жойларга туширсинлар. Шу тартибда қарийб бир минг уйли хонадон асбоб-олатлари, юклари ва туя, қорамол, қўйлардан иборат моллари билан амну амонлик ҳамроҳлигида бу мамлакатга келдилар. "

СІ. АМИР СОҲИБҚИРОН ҲАЗРАТНИНГ РУМ ТОМОНИДАН ҚАЙТИШИ БАЁНИДА

Бир йил, балки ундан камроқ муддатда Рум мамлакатлари батамом Амир Соҳибқирон ҳазратларининг олам бўйсунувчи ҳукми остига кириб, мусаххар бўлди. Унинг катта шаҳарларидан ҳар бири йиллар давомида бирор подшоҳнинг ҳам қудрати стмаган қалъалари билан таслим бўлди. Ва неча асрлар ўтиб, катта-катта подшоэушрга муяссар бўлмаган жойларнинг фатҳи Амир Соҳибқиронга муяссар бўлди. Чопарлар ва элчилар фатҳномаларни атроф мамлакатларга етказдилар. Бу аниқ ғалаба ноғорасини жаҳоннинг ғарбу шарқида қоқдилар. Бунинг кетидан нусрат шиор яловлар зафар ва ғалаба ҳамроҳлигида Рум мамлакатидан қайтишга юз тутдилар: ^ашамлар ғолиб, хазиналар тўла, дўстлар шоду масрур, душманлар ғазабноку снгилган. (Байт):

У кетдию фатҳнинг башорати яловларнда рзвшан,

Омаду иқбол эса унинг қадамларига тобе.

Улуғ бону Сарой Мулк хоним, саъид ва мағфур амирзода Муҳаммад Султоннинг волидаси маҳди олия Хонзода бегим, ўзга оғолар, хотинлар ва мулозимлар Амир Соҳибқирон ҳазратнинг йў^иги муддатларида Сул-тонияда эдилар, уларнинг ҳаммалари "Авник қалъаси худудига борсинлар" деган фармон содир бўлди. Шуига биноан

Султониядан чиқиб, Куббат ул-ислом Табризга йўл олдилар. Йўл тадорикини кўриб, аза кийимларини тайёрладилар. Сўнг йўлга тушиб, Авник қалъаси атро-фида аъло ҳазратнинг палосини ўпишга стишдилар ва худо ёрлақагур амирзода Муҳаммад Султоннинг, — Тангри таоло унинг қабрини пок қилсин, — азаси маросимини янгиладилар. Ер юзи кўк ва мовий либос-ларнинг кўплигидан осмон ҳайъати тусини олди. Осмон бу мотамдан бошига ердек тупроқ сочди, ой чехрали хотинлар тун рангли қаро (277) кийимлар кийдилар, хуршид мисол Зухра пешонали (гўзаллар) тутилиш дав-ридаги қуёшдек тираҳол ва паришон бўлдилар, тоғу тош нолаю оҳ садосига тўлди, кўзлардая оққан ёш сслидан у ернинг тоғу тспаларидан қон ариушри оқди. Алҳақ, шунингдек адолатли, жувонбахт, давлатёр шахзоданинг фиро^ида ёш ўрнига кўздан қон тўксалар лойиқ эди. Юраклар куйишию сийна алангасидан бу байт мазмунини тилга аддилар (байт):

Дилим куйгани даражасида кўаларим ёш тўкса эди,

Мургу моҳий биргаликда мснииг ҳолимга йиғлаган бўлардилар.

Охирида жазаъ-фазаъдан бирор иш битмаслигини ҳамда бу каби воқеаларда сабру саботдан ўзга чора йўқлигини билгач, қазойи илоҳийга рози бўлиб, <Албатта биз Аллоҳга тегишлимиз ва унга қайтгумиздир> оятини ўқидилар ва дсдилар <мисраъ>:

Сабр ҳилгил эй дил, чунки сабр сафо аҳли шевасидир.

Амир Соҳибқирон ҳазрат ишоратига амал қилиб амир-зоданинг пок руҳи учун ҳар наф садақотларни муҳтожларга бердилар, Қуръони каримни хатм қилиб, дастурхонлар ёзиб ош бердилар. Амир Соҳибқирон бир неча мажлисларда, хусусан, ула-молару солиҳларнинг мажлислари ва суҳбатларида бўлиб, уларнинг ваъз ва насиҳатларини эшитиб, дили ёзилди. Улар билан бирга масалалар ечишиб, андуҳи шуъласини пасай-тирди ва муборак хотирига тасалли берди. Сўнгра уларга навозишу иззат кўрсатиб, хилъат ва инъомлар билан тақдир-лади ҳамда қайтишларига ижозат берди.

СУ. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ГУРЖИСТОН ТОМОН ЮРИШИ ВА АМИРЗОДА АБУ БАКРНИ БАҒДОДГА ЮБОРГАНЛИГИ БАЁНИДА

(Амир Соҳибқироннинг) подшоҳона ҳиммати ҳамиша Гурж кофирлари озорини ислом диёридан даф этишга сарф-ланиб келар эди. Ўтган йили уларнинг подшоҳи Гўргин муҳ_лат тилаб, қачонки муборак зот Рум томондан қайтсалар, мен палос ўпишга бораман ва жаҳон итоат этувчи фармонга мутиъ ва итоаткор бўламан, деган эди. Аммо у ваъдасига вафо қилмади. Бу ҳазратнинг камоли диндорлиги ва ислом учун жон куйдириши шунга боис

бўлдики, ислом жамиятини уларнинг ифлос вужудидан тозалагай ва Муҳаммад дини-нинг яловини баланд кўтаришга (278) имкон ва қудрати етганча саъй кўрсатгай. Шу муқаддималарга биноан у му-борак зот Гуржистонга кўзгалди. Қарс ерлари яқинига етгач, (Амир Соҳибқирон) шахзодалар ва улуғ амирларни жамъ қилиб, уларга дур сочувчи лафзи билан деди: "Тангри таоло рубъи маскун мамлакатларини жа^он итоат этувчи ҳукмимизга бўйсундирди. Энди мен истайманки, жаҳон аҳли ғазаб ва қаҳримиз асарларини кўриб билганидск, марҳамат ва эзгуликларимиз аломатларини ҳам замона са^ифасига ёзсинлар ва ўқисинлар. Султонлар худо соясидирлар. Шунинг учун улар гоҳо қаҳр оташи алангасида душман-лар вужуди хашагини куйдирадилар, гоҳида эса марҳамат ва эҳсон мақомида туриб, дўстлар сийнаси шабистонини лутфу карам шамъи билан сритадилар. Бағдод аҳолиси ғалаба ёр аскаримизга муҳолифатчилик кўрсатиш билан шаҳарлару аҳолини х_алокатга дучор қилдилар, қилмиш-ларининг интиқомига гирифтор бўлдилар, уларнинг қил-миши шунга етказдики (байт):

Уларнинг шахрига ёғиб қатғиқ дўл,

Гулбунларидан қолмади бир барг.

Ҳозирда эса, ғайрат султони ўз интиқомини олиб, уларнинг смон фсёли жазоси ўзларига етгач, яна марҳаматимиз лочини карам қанотини сзиб истайдики, у хароба заминни инсофу адолат ҳумосига қўнимгсц қилгай, у жойнинг вайроналарини ободлик ҳолига қайтар-гай, токи жаҳон аҳли қаттиққўллик ва интиқомимиз қайси мақомда-ю, марҳамат ва эҳсонимиз қай даражада эканлигини билгайлар. (Байт):

Нух умрини топгайсан, чунки жаҳонда,

Сендан қолгай иморат тўфон ортида.

Шак йўқки, Бағдод ислом шаҳарларининг оналаридан-дир: илму фзн у жойдан жаҳонга тарқалган, мазҳаблар ҳам у жойда вужуд топган, агар бу иродамиз та^озо (этган тадбир) амалга ошса замонлар давомида яхши ном қолишига ва зўр савоб орттирилишига сабаб бўлғай", деди. Оламга оро берувчи раъй у мақомни бошқарув рақамини давлат сулоласининг халафи бўлмиш улут амирзода Абу Бакр номига тортди. Курдистон, Дисрбакр ва Мординдан тортиб то Восит, Басра, Ўйротгача ва у шаҳарларга нимаики тегишли бўлса — ҳаммасини унинг номига номзод қилди, мўътабар амирлардан бир жамоани катта лашкар билан унинг ҳукми остига тайин қилди; Ирок амирлари ва аскару акобирларини унинг мулоза-матида белгилади. Сўнг унга васият қилиб, Дисрбакр йўлидан кириб бориб, у томонда муфсидлардан баъзилари қолган бўлса, уларни сиёсат тиғига дучор қилишни, куз фасли бошланиб, ҳаво мўътадиллашган

пайтда Араб Ироқи томон юриб, у тарафлар аҳолисини юпантириб, иморат ва зироат ишларига тарғиб қилишни, у мавзе-ларнинг ободонлигид кўшиш кўрсатиб ҳар нав билан бўлса-да, тезликда ислоҳга келтиришни, у вилоят маж-руҳларини адлу эҳсон марҳами билан даволашпи топ-ширди ва келаси йили Аллоҳ иродаси билан Хижозга борувчи ҳожилар у йўлдан юрсалар керак, деди.

Олам аҳли амирзодаси (279) Амир Соҳибқироннинг подшоҳона васиятларини қабул қулоғи билан эшитиб, қуллик срини ўпди ва зўр улуғворлигу ҳашамат билан у томонга юзланди. (Амир Соҳибқироннинг) кишварку-шой яловлари ҳам йўлларда тўхтаб-тўхтаб шикор қилиб, гуржлар вилояти ва саҳроларига кириб келди. Амир Соҳибқироннинг ихлосманд содиқ қулларидан бўлмиш Шервон волийси Шайх Иброҳим жонсипорлик мақомида туриб, бандалик хизматларини адо этиб кслар ва ҳамиша вафодорлик ҳам хайрхоҳлик йўлида собитқадам эди. Амир Соҳибқирон бундан илгарироқ уни олдинга юбориб, (гуржларнинг) кириш ва чиқиш йўлларини забт этишга ишорат қилди.

У диёрнинг волийси бўлмиш Гўргин лашкар шерлари ҳаракатга келганидан огоҳ бўлиб, Амир Соҳибқирон ҳазратнинг ўзи бу томонга илтифот кўргазганлигини аниқлагач, унинг жон қуши кўкрак қафасида талпинишга бошлади. У ҳазратнинг андак ҳаракати билан ўзларининг бутунлай хароб бўлишларини тушунди. Бинобарин у кўл совғалар билан олчилар юбориб, қуллик ва фармонбар-дорлик изҳор этди ва ёлвориш ҳам мутиълик мақомида туриб арз қилди: "Менда нима ҳад ва нима қудрат борки, сиздек бир улуғ ҳазрат манинг кечмишим устига соя солиб, ўз зоти мубораклари ранж тортадилар. Мақсад агар бу банданинг қуллиги ва хизматкорлиги бўлса, мен фармонбардор ва мутиъдурман, мол юбораман, нимагаки ишорат бўлса бўйин қўяман. Аммо ул ҳазратнинг соялари шу қадар улуғки, ҳозирда палос ўпиш учун боришга далирлик кўрсата олмайман. Агар Соҳибқирон ҳазратларининг марҳаматлари бу қулнинг аҳволига кара-тилса-да, менга муҳлат берсалар, Мордин султони ва бошқа кишилар эмин бўлиб ҳузурларига борганидек, мен ҳам бундан ксйин оскларини ўпишга етишаман. Аъло ҳазрат ўзлари ҳокимдирлар", деди.

Амир Соҳибқирон ҳазрат унинг бўяма гапларига ил-тифот қишади, юборган ҳадяларининг ҳаммасини илти-фотсизлик юзасидан мажлисда ҳозир бўлганларга тарқатди, улардан ҳеч бирига қабул рақамини тортмади ва айтди: "Унга айтингларки, сснинг ҳукминг ўзгаларникига ўхшамайди, мени Муҳаммадий дини учун кураш бу ерга келишга мажбур қилди, агар бизнинг бурғутимиз чанга-лидан қутулишни хоҳласанг, ҳсч андишасиз кславер, токи палос ўпишга стишгайссн, агар тавфиқи илоҳий сенинг ҳолингга рафик бўлиб, худонинг инояти ссни қўлласса, албатта, имон зийнати билан безанасан, шунда бизнинг эҳсон ва тарбиятимиз сснинг борангда қай даражага стишини жаҳон аҳли

кўргайлар ва эшитгайлар. Бордию (имон келтириш учун) тавфик; тоғшасанг, ҳақ таоло (оятда) <динда мажбур қилиш йўқ> , (дсганидек) сенга бирор емонлик истамайман, шариат фармониға мувофиқ сснга жия муқаррар қилиниб, молинг, ору номусинг, хотин-болаларинг саломат қоладилар, ссни азиз тутиб мамлакатни сенга муқаррар қилиб, қайтариб юбораман. Истанбул волийси ҳам сснинг миллат ва динингда эди, бизга илтижо қилиб, жия тўлашни қабул қилди, эшитган бўлсанг керак, унга қанчалар инъом-эхсонлар қилганим-ни. Сенга ҳам худди шундай қиламан. Агар бундан бошқа бирор узр айтгудек бўлсанг, эшитилмайди", дсди.

Элчилар қайтиб кетдилар. Бир неча кун шу тарзда ўтди. "Бу вақт уларнинг ғалла йиғадиган пайтлари экан. (280) Улар ғалламизни кўтариб олайлик, ўзимизни қувватлантирайлик, дсб галга соляптилар", дсб арз қилдилар. Ҳазрат Соҳибқирон амир Нуриддин баҳодир илғор йўсунида уларнинг вилоят томон жўнаб, жамиятларини тарқатиб юборсин, токи нусратшиор аскарлар ғаллани ўриб янчсинлар ва кўтарсинлар, деб ишорат қилди. Фармонга биноан жўнадилар, гуржиларнинг барчаси ту-риш бсролмай қочди. Амирзода Шайх Нуриддин жалодат ва мардоналик мақомида туриб, иссиқ ва машаққатга чидаб, токи нусратшиор аскарлар унинг кўмагида эмин-лик ва фарогат билан ғаллаларни ўриб, бостириб, кўтариб олгунча ўша ерда турди. Сўнг муборак ўрдуга қайтдилар.

СШ. ГУРЖИЛАРНИНГ ЭНГ КАТТА ҚАЛЪАЛАРИДАН БЎЛГАН БИРТИС ҚАЛЪАСИНИНГ ОЛИНИШИ БАЁНИДА

Шу миснада Амир Соҳибқирон ҳазрат яна бир неча кун йўл юриб, Биртис қалъаси атрофига етди. У баланд тоғ устига қурилган ғоятда мустаҳкам бир қалъа эди. Шу даражадаки, (кўпни кўрган) сайсхлар бундан мус-тахкамроҳ қалъани кўрсата олмас эдилар. Жаҳоннинг ҳар томонида бир неча минг қалъани фатҳ этган ғолиб лашкар аъли бундан қийинроҳ қалъани кўрмадик, дср эдилар. Қалъанинг волийси Тўрол номли гурж умарола-ридан бири эди. Ўттизга яқин гуржларнинг улуғларидан бўлган азнаворлар у билан бирга эдилар. Аскарлардан эса тахминан бир юз эллик киши бор эди.

Бундан илғари нусратшиор яловлар у жойга борган, аммо қалъани олишга кўпда илтифот қилмаган эдилар. Одамлар Амир Соҳибқиронга қалъанинг ғоятда мустаҳкамлиги маълум ва уни тезлик билан олиб бўлмаслиги аниқ бўлганлиги учун унга ўз соясини солмайди ва уни фатҳ этишга илтифот кўрсатмайди, дсб гумон қилардилар. Ҳақиқатда ҳам бу каби фикрларни ўйлашга ўрин бор эди. Чунки у қалъа жуда мустаҳкам бўлиб, баланд бир тоғ устига жойлашган, у баландлик атрофидан юз-юз эллик газ тошлар кўтарилган, йўллари ниҳоятда чалкаш ва тангу тор, атрофлари тоғу камарлар эди. Қалъа ичида уларнинг обгир —

ҳовузлари сувга тўла ва ғаллалари мўл, қалъанинг сиртида эса сув носб, уни топиш нихоятда қийин, иссиқдан ҳаво фазоси қиздирилган тандирдек эди.

Худойи таоло бу ҳазратнинг ишларини ўз инояти билан осон этиб келганлиги туфайли ғайбий илҳомга ва <подшоҳлар (Аллоҳ томонидан) илҳомлантирилган бўла-дилар> (ибораси) мазмунига биноан муборак хотирига келдики, ўз зоти у қалъа яқинига бориб, уни эътибор назарига олгай ва бу борада бир фикр юритгай. Шунга биноан унинг ўзи қалъа томон юзланди.

Ҳамма одамлар бу қалъани олиш амалга ошишини жуда узоқ ҳисоблардилар. Бу банда (Низомиддин Шомий) (28 Ҳ) у муборак сафарда фармонга биноан олий узангига мулозим эдим, қалъадорлик ва қўрғон кушоликда машҳур бўлган бир жамоа сардорлардан сўрадим: оё, бу қалъани мусаххар қилиш мумкинми с йўк? Улар ҳаммаси бунинг имконсизлиги мақомидан туриб, узоқ замонлар муҳосара қилингандагина олиш мумкиндир-у, аммо шунда ҳам қийин, дедилар. Чунки бу қалъани муҳосара қилиб туриш Амир Соҳибқироннинг рс/касида йўк, агар бир гуруҳ (лашкар)ни қўйса, озгина қолдиради, (Бу ср) душман вилоятининг ўртасида бўлганлиги учун Амир Соҳибқирон ҳазрат жўнаб кетгандан кейин у гуруҳ туролмайди. Агар аскарни кўп қўйса, от-ларга см-хашак, сув ва овқатдан танг бўлишади. Хуллас (сардорларнинг) ҳаммалари бир оғиздан уни олиш ғоятда душвор эканлигини айтдилар. Амир Соҳибқирон ҳазратнинг ўзи зийрак бахти ва Тангри таолоининг қўллови билан (806 йил) ўн тўртинчи муҳаррамда (1403 йил 3 август) жума куни бахтли толсада йўлга чиқиб, у срларни нусратшиор аскарларга чодиргоҳ қилди. Қалъа аҳли бир неча кишини ташқари чиқариб, шунқор ва бир қанча хадялар юбордилар, қуллик ва итоат изҳор қилдилар. Аммо у сўзларига вафо қилмасдан, охири ўқ ва тош отдилар. Амир Соҳибқирон амирларга қалъа айланасининг ҳар тарафидан ўраб олишни буюрди. Қалъанинг бир дарвозаси бор эдики, у ўз ҳолига яна иккинчи бир қалъа эди. Чунончи, донишманд кишилар ақли уни олишни тасаввур қилишдан ҳам ожиз, донолар фикри уни эгаллашга қисқалик қилар эди. Амир Соҳибқирон у дарвозани амирзода Шох Малик баҳодирнинг уҳдасига топширди ва у қалъа рўбарўсида ғоятда мустаҳкам бир қалъа қуришни буюрди. Бошқа амир-ларга эса икки снida яна икки қалъа кўтаришни топширди, токи агар қалъани олиш узоққа чўзилса, баҳодирлар вақт ўтиши билан ғанимларни тангликка туширгунларича шу қалъада турадилар, деди. Амир Шох Малик давлат қувватининг қўллови ва Амир Соҳибқирон иноятининг баракоти билан уч кун муддатда шундай бир қалъа қурдики, унда уч минг одам туриши мумкин эди. Ақл кўзи у шижоат ва мардоналикка таажжубда, осмонда фаришталар у тадбир ва иш бошқарувга офаринлар айтар эдилар. Шу миёнада Амир Соҳибқирон ҳазрат қалъа рўба-рўсидан қалъа орчасига ўтди ва манжаниқ ҳам аррода отишга қулай жойга бориб тушди. Манжаниқ ва арродалар

ададини кўпайтиришга, қаро бугро — катта тўпларни тартибга кел-тиришга ишорат қилди. Нарвонларни ростладилар ва қалъ-анинг тепа томонида тош ва ёғочлардан бир паногоҳ ясашга киришдилар. Фармонга биноан уни шу қадар баланд кўтардиларки, (гуржилар) қалъасига рўбарў турарди. Кўп кишиларнинг гумони шу эдики, бир неча кун баҳона билан турилади, агар қўрқинч ва хавфдан бирор иш амалга ошса, хўб-хўб, бўлмаса (қалъани) шундай қолдириб кетишдан ўзга чора бўлмайди. Қалъадаги гуржилар жамоаси эса амну амон-ликда фориг ўтиришар ҳамда бу қалъага қуш учиб етол-майди-ку, биз манжаник ва арродалардан нсга чўчиймиз, дсрдилар. Қалъанинг жануб томонида (282) ғоятда сийқаланиб кс-тган баланд бир тош бор эди, шу қадарки, унинг устига кўтарилиш ҳеч кишининг хаёл ва гумонига ҳам келмас эди. Гуржилар қалъа ичидан у тошга нарвон қўйиб арқонлар ташлаган эдилар, қачонки у ерга чиқиш-ни хоҳласалар ўша нарвон ва арқон орқали чиқардилар. Иттифоқо, муҳаррам ойининг йигирма биринчисида (1403 йил 10 август) лсума ксчаси турклар макрит дсб атай-диганлари тоққа чиқувчилардан бири қўлидан келган ҳар бир ҳийлани ишлатиб тоғ устига чиққан ва қалъага кириб бир бош эчкини гуржилардан олиб, у тошнинг устига олиб чиқиб сўйган ва нишона учун цолдирган. Гуржи-ларнинг эса ундан хабари йўқ. Эртаси куни буни Амир Со^ибкиронга етказдилар. Макритлардан бир жамоасига фармон бўлдики, улардан бир гуруҳи қандай қилиб бўлмасин у тош тепасига чи^син, уни ўз тасарруфига олсин, гуржиларнинг у томондан ташлаб қўйган арқон-ларини қирқиб юборсин ва нарвонларни тортиб олсин. Бу фармонни эшитган макритлар у жойга кўтарилиш учун эллик газ узунликдаги камандни ташлаш керак, деб арз қилдилар. Ёўзал тасодифлардан бири шуки, у тошнинг тепасида бир дарахт кўриниб қолди. Камандни шу дарахтга ташлаб, у боғлангач чиқиш осон бўларди. Текшириб кўрганларида у дарахтга каманд боғлаш мум-кин экан. Бу маънини ҳам ғолиб давлатнинг далиллари-дан бири дсб билдилар. Охири камандни у дарахтга маҳкам боғладилар. Макритлардан тўрт киши ўша тошга чиқсинлар, баҳодирлардан бир жамоаси эса пастда тур-син; у тўрт киши аввал гуржилар арқонини кссиб ташлаб, нарвонларини тортиб олсинлар-да, сўнгра хотир-жамлик билан баҳодирлардан бир гуруҳини юқорига тортсинлар, деган фармон содир бўлди. Фармонга биноан каманд ташловчи шотирлар — далир сарбозлардан тўрт киши юқорига чиқиб, гуржилар нарвонини тортиб олди-лар ва лашкар баҳодирларидан жанг маъракасига кир-ганда (ғаним) бошини мардлик майдонининг тўпи қилиб отадиган, ғазабли шер ва хурушга келган бабр жангида собитқадам эллик кишини юқорига чиқардилар. Гуржилар эса ўз (шум) бахтларидек ғафлат уйқусида ётар эдилар, бу аҳволдан асло хабардор бўлмадилар, <у қишлоқлар аҳолиси бизнинг бало-қазойимиз улар тунда ухлаётган ҳолларида кслиб қолишидан хотиржам эдилар-ми?> , деган

куръоний оят сири улар ҳақида зоҳир бўлди. Улар ҳануз уйқуда эдиларки, бало суви келиб бошлари-дан ошди. Тонг отган пайтда тожиклардан бири гуржилар уйқудан уйғониб ҳаракатга келастганларини кўриб, бе-ихтиёр такбир наърасини тортиб юборди ва баланд овоз билан салавот ўқиди. Ҳақиқатда ҳам осмон қалъанишин-лари бўлмиш олами малакут малоиклари бу ошкора фатҳга такбир этсалар, жаҳонни тасбиҳ ва тақдис овози билан тўлдирсалар ўрни бор эди. Гуржилар хабардор бўлгач шовкин кўтариб, жанг бошладилар. У қалъанинг чўққиси бағоят танг тошдан ишланган бўлиб, хатарли жой эди. Уч кишидан ортиғи у жойда ту-ролмас эди. (283) У уч кишининг бири қўлига чапар — қалқон ушлаган, унинг олдида эса икки киши жанг қилар эди. Ногоҳ бир ўқ келиб қалқон тутиб турганнинг оғзига тегди, у қалқонни улоқтириб, ўзи кейин тисарилди, қалқон-ни гуржилар олдилар, гуржи баҳодирларидан бири ғайрат қилиб сакраб, у тошнинг чўққисига яқин кўтарилди ва у икки кишига ҳ_амла қилиб, улардан бирини қилич захми билан ўн, ўн икки жойидан яралади. У ҳам жангдан чиқди. Учинчиси Маҳмуд номли Амир Соҳибқироннинг ясовулла-ридан эди, кўлида гурзиси бор эди, у ўша азнавурга ҳамла қилиб, гурзи захми билан қайтарди. Тошнинг устига чиққан эллик кишидан баъзилари дар-воза томонга кетган эдилар. У жойда ҳам жанг қилдилар. Амир Шо^ Малик ҳ_ам сиртдан туриб ҳамла қилди. Охирида галаба ва зафар ислом аскарларига яқинлашди ва дини Муҳаммадий давлатининг ялови бу ғозий амир баракотидан бошини осмонга стказди. Мардларнинг ур ҳа ур деган овоз-ларидан тоғу даштлар зилзилага тушди. Ғайбий ҳотифлар овозидан мўминлар дили қулоғига бу нидо стди <ваъдасига содиқ ҳолда ўз қулига кўмак берган ва лашкарини азиз этган Аллоҳ.га ҳамд бўлсин> ! Ҳақиқатда бу кечмиш Маҳмуд Сабуктагин ғазотлари қиссасига унутилиш рақамини тортди. Балки саҳоба ва тобеинлар жиҳоди воқеаларининг иси имон аҳли димоғига етишди (байт):

Ҳиндий қиличининг душман юртида қилган ишини
Сабуктагин ўғли қилолмаган ҳиндлар юртида.

Алқисса, кишининг хасли ҳам уни эгаллаш фикридан ожиз бўлган шу қадар мустаҳкам қалъани кўз юмъб очгунча олдилар. Бу воқеани жаҳон аҳли у ҳазратнинг баланд толеидан деб ҳисобладилар ва олам аҳли бу ҳодисанинг ғаройиблигидан ҳайрат бармоғини таажжуб тиши билан тишладилар (байт):

Агар сенинг душманинг баланд осмонга кўтарилиб
Юлдузлардан ўқ-у, ойдан сипор қилганда ҳам,
Сенинг саодатинг қуёш ипидан унга каманд ташлаб
Гарданини ўрайди-ю, иафас йўлин тўсади.

Бу воқеа (806 йил) йигирма учинчи муҳаррам (Н03 йил 12 август) якшанба кечаси содир

бўлди, Якшанба куни ит-момига етди; юриш бошланганидан то шу кунгача ўртада тўққиз кун ўтди. Гуржилар иш қўлдан кетиб, давлат оёқдан йиқилганини кўргач, иймон келтиришга очмаган бармоқла-рини амон тилашга очдилар, ғалаба шиорли аскарлар та-лон-торожга қўл узатдилар. У бузуқчи кофирларнинг ҳаммасини қўлу гарданларини боғлаб, Амир Соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар. Чунончи улардан биронтаси ҳам халос топмади: жаҳон итоат этувчи ҳукмга мувофиқ эркак-ларини қиличдан ўтказдилар. Интиқом мақомида туриб, яшил рангли қилични у юзи қоралар қони билан бинафша ранг қилдилар. Аҳмадий миллати юзини у фатҳ хушхабари билан гулгун қилиб, ислом аҳли лабини гулдек очилтирди-лар. Уларнинг палид бошларидан (284) лойтўда ва минора ясадилар, токи замон ўтиши билан аҳли жаҳонга ибрат бўлғай. Уларнинг хотин, болаларини асир қилдилар. Мўминлар такбири овозини олий фалакка етказиб ва бу улуғ тухфанинг шукронасини ўтаб дедилар: <Йкки олам эгаси Аллоҳга ҳамд бўлсинки, золим қавмнинг думлари қирқилди> !

Сўнгра Амир Соҳибқирон у қалъани Хуросон сардор-ларидан Тохча Бўрон исмли бир кишига топширди, иш кўрган одамлардан унинг санига қўйиб, вилоят ва ноҳияларни унга иқто қилиб белгилади, токи у ҳудудни ислом доирасида тутиб, кофирларнинг ифлос вужудидан пок сақлагай ва бутхона қўнғироғи ўрнига Муҳаммад дини номусини барпо этгай, бундан кейин хоч ва чалипо ўрнига меҳроб ва мусҳаф бўлғай, солис ва салоса ўрнига тавҳид калимаси — <Ло илоҳа иллаллоҳ Муҳаммадун расулуллоҳ> — яъни <Бир Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир>— зоҳир бўлғай.

CIV. АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ АБХОЗ ТОМОНИГА АРМАНЛАР БИЛАН ҒАЗОТ ҚИЛИШГА ЖЎНАШИ БАЁНИДА

(Биртис) қалъаси воқеасидав бутунлай фориг бўлинди. Уйдан ортиғини орзу қилиш хотирга ҳам келмайдиган, бордию тақдирга кўра келганида ҳам ойлар, балки йиллар давомида муяссар бўладиган шундай улуғ бир иш аба-диятга улангур давлат шухрати билан тезликда амалга ошди. Амир Соҳибқироннинг олийлик фазосида тараққим тапаб қаноти билан доимо парвозда бўлган ҳиммат лочини энди ундан кўра ҳам баландроқ бир овни олишга чоғланди ҳамда камоли диндорлигидан Қуръони карим-нинг ушбу ояти мазмунини ўзича ўқиди: <(Эй мўминлар), тсварагингиздаги кофирларга қарши жанг қилинлар, улар сизлардаги куч-қувватни кўрсинлар> ! Шунга биноан у арман кофирлари билан ғазот қилишга қасд қилди ҳамда бунга жидду жаҳди билан киришиб, номдор амирлар ва давлат улуғларидан Шайх Нуриддин баҳодир ва амир Шоҳ Малик баҳодирларни ўзга машҳур амирлар ва ғоятда кўп лашкарлар билан илгари юбориб, уларга

то Абхоз ҳудудигача боришни буюрди. Ул муборак зот эса улар кетидан йўлга чикиб, бир неча кундан сўнг арманлар вилоятига кириб борди. Етти гозга яқин дайр ва қишлоқларни, экинзорларни талон-торож қилдилар, улардан кимки қўлга тушса, қиличдан ўтказдилар. Ваҳший ҳайвонлар ва қушларни уларнинг жасадлари ва ғўштлири билан меҳмон қилдилар, калисисларини (285) эътиқодлари қоидаларидек ботил ва вайрон этди-лар, боғу бўстонларини, дарахтлари ва токзорларини баъзисини илдизидан кўпориб ташладилар, баъзисига ўт қўйдилар. Хароб ва вайрон қилиш борасида нимаики имконга сиғса ҳаммасини адо этдилар.

Ўн иккинчи рабиъ ул-аввалда (1403 йил 29 сентябр) душанба куни илғор сифатида кетган давлатёр амирлар музаффар ва комрон булиб қайтиб келдилар. Сешанба куни муборак ялов соясида ов овлашга жўнадилар ва ҳайвонотлар қонидан қуруқлик срларни денгизга айлан-тирдилар. Бир неча кунни шикор ва комронлик билан ўтказиб, мазкур ойнинг ўн саккизинчиси (5 октябр)да зафар шиор жиловлар яна ов овлашга мойиллик кўрсатди. Х;1зон фаслида ов жониворлари қонидан саҳролар баҳор фаслидаги бўстондек гулгун бўлди.

Ов овлашда комронлик додини бсриб бўлгач, гурж ва^шийлари талабида яна юриш жиловини ҳаракатга ксл-тирдилар. Амир Соҳибқирон ҳазратларининг бандалари қўлида асирликда бўлган гуржларнинг мўътабар амирлари бундан илгарироқ одам юбориб, яшил юзли ялов юришидан Гўргинга (ушбу мазмунда) хабар бсргандилар: "Агар Амир Со^ибқироннинг ғазаби ҳаракатга кслса, унинг ҳимоясида турган бўрилар минг Гўргинни интиқом чангали билан ҳалок қиладилар. <Биз улар устига лашкар гоборамиз, улар қаршилиқ кўрсата олмайдилар> (деган оят) сифатларини бсзаб турган бу лашкарнинг муқаддимаси яна бир-икки манзил йўл юриб, Абхоз ноҳияларига бориб стса, Арманистоннинг срларию харобаларидан ва арманларнинг ўзидан ҳам асар қолмайди". Ҳа, шундай, насронийлар Расулуллоҳни <у зотга ва барча авлодларига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин> лаънат-лаганларига қарши Нажроннинг ускуф-спископи айтган эди: <Ҳақиқатда мсн бир нсчта кишининг юзларини кўраяпманки, агар улар Худодан сўрасалар тоғлар жойидан кўчади, агар шу лаънатлашга қадам қўйсаларингиз ср юзида бир дона ҳам насроний тирик қолмайди>. Нажрон ускуфи у маҳалда (Аллоҳнинг) жамолий тажаллиётидан бу маънини мушоҳада қилган эди. Габрларнинг амирлари эса бу ўринда жалолий тажаллистни (Амир Соҳибқирон) ҳазратдан му-шоҳада қилиб билдиларки, агар нусратшиор аскар арманлар билан муқобил бўлсалар улардан биттаси ҳам тириқлар қаторида ҳисобга кирмай қолади. Гўргинга бу сўз маъқул тушди ва мискинлик ҳам бечоралик ма^омида туриб элчилар юбор-ди, ёлвориш ва тазарруъ тили билан амирларни ўзига шафиъ қилиб, Амир Соҳибқирон ҳазратнинг мактовли ахлоқидан афв ва мар^амат сўрашга хоҳиш

билдирди, шу шарт билан-ки, ҳазрат Амир Соҳибқиронга муносиб тухфалар, ҳадялар, асбоб олотлар, бизоат моллари гоборгандан кейин жия, хи-роҳ тўлашни бўйнига олгай, ўтмишдаги ва келажакдаги мутаважжихотларни ҳазонаи омирага топширгай, <хатто хорланган ҳолда ўз қўллари билан жия бермагунларича (жанг қилингиз)>"* деган оят мазмунига биноан муқаррар қилинадиган вазифа (ўлпон)ни ҳос дсвонга стқазгай.

Амирлар унинг ёлворишларига раҳм қилиб, срдм қўлини узатдилар, Амир Соҳибқирен ҳузурида тиз чўкиб арз қилдилар: "Шак йўқдирки, аёло ҳазратнинг олий назарлари дин аломатларини юқори кўтариб, (286) пайғамбарлар саййидининг шаръи шарифини жонланти-ришга қаратилгандир. Худога шукурки, дин номуси тик-ланди ва ана шундай ёлворишлар билан итоат ва мутиъликка бўйин қўймоқдалар, жия тўлашни миннат-дорлик билан қабул қилмоқдалар. Агар олий раъй тўғри топсалар, (бу маъний) албатта мулку миллат маслаҳатига мувофи^ бўлиб, дину давлат ишларини бошқариш тар-зидан узоқ тушмагусидир. Шунингдск, бу тоифа ўша тоифадирки, уларнинг илгариги улуғ султонлар ва ғолиб ҳоқонларга бўлган итоат ва фармонбардорликлари ин-тиҳоси ҳар йил тухфа ва тортиқ тариқасида андаккина носб нарсалар ва бир нечта от гобориб, уларнинг ғазаби алангасини ўчириб туришдан иборат бўлган. Аҳёнан, мазкур султонлар юриш қилган ксзларида иттифоқ изҳор ҳилиб, бир неча санокли лашкарни "ёрдам" номи билан юборар эдилар. Шу сабабдан улар бебоклик юзасидан журъат кўрсатиб, Тифлистан ўтиб ислом мамлакатлари ҳудудига кирардилар. Кўп йиллар шу тариқа давом отиб келди. Энди эса ғолиб давлатнинг шавкати туфайли ўз мамлакатлари ичидагина эмин яшашларига рози бўлдилар. Ислом аҳллари уларнинг дорулмулкигача ки-риб, устунлик мақомида ҳаст кечира оладилар".

Аммр Со^ибқирон ҳазрат (аввал) бунга розилик бермади. Қайта-қайта ундашлар ва кўп шафоатга ўтишлардан ксйин бу борада уламолар ва муфтилар билан кенгашди, уларнинг ҳаммалари бир сўзга келишиб, модомики (гуржилар) жия тўлашни қабул қилар эканлар, уларга мсҳрибонлик назари билаи қараб амон бсришлик лозим бўлади, дсдилар. Амир Соҳибқирон уламолар фатвоси ва умаролар шафоатини ино-батга олиб, илтимосни қабул қилди ва қарам бошини у матлуб қабулига қимирлатди. Элчиларни хавф ва умид ҳолатларида қайтарди. Улар яна қайтиб кслгунларигача бир нсча кунни гоҳ отлаиб илғор юбориш, гоҳо ишрат ва ов қилиш билан ўтқазди. Бир неча кундан кейин элчилар қайтиб келдилар. Бир минг от, минг дона цизил танга, вазни ўн саккиз мисқол Шарқ қуёшидск ярқираган Бадахшон жи-гаргўшаси бўлмиш бир бўлак лаълни, бошқа қимматбаҳо ипак матолар ҳам ҳисобсиз идишлар билан ҳумоюн арз иззатгоҳига стқаздилар, шартхома ва аҳдномалар тузиб, жи-зя ва хироҳ тўлашни зиммаларига олдилар.

Амир Соҳибқирон юриш жilовини қайтиш томон бурди. Бир неча манзил кўч

килиб Тифлис теварагига стди. У ердан икки манзил ўтгач, Байлақон томонига юрди. Лашкарнинг барчаси ва ҳашамларнинг кўчишини кутиб ўтирмай давлатнинг хос кишилари билан тезликда жунади ва у срларни нусратманд аскарларига чодиргоҳ қилди. Ўзга хизматкорлар ва аксар лашкар унинг кстидпн кўчиб, икки ҳафта мисмасида етиб бордилар.

CV. АМИР СОҲИБҚИРОН ҲАЗРАТНИНГ ОЛИЖАНОБЛИГИ ВА АДЛУ ЭҲСОНИ БАЁНИДА

У мақомда Соҳибқирон ҳазратнинг олижаноблиги, адл ва эҳсони андак мушоҳада килинди. <Биз билган нарсa-мизга гувоҳ бўламиз> дсган иборага мувофиқ уларнинг зикри ҳар қалай кўп фойдаларни ўз ичига олади. Токи жа^он аҳлига бу ҳазратнинг адолати ва яхши нияти маълум бўлғай ва жаҳон султонлари унга иқтидо қилғайлар!

Бир куни Эрон имомларининг улуғлари ва Турон соҳиб ихтиёрларининг фозилларидан бўлмиш номдор ула-молар ва тақвошиор фузалолар билан тўла бир мажлисда Соҳибқирон ҳазрат уларнинг билим бўстонида мурод гулини тсрар, диний масалаларнинг буюкларидан ва исломга оид мушкул муҳимотлардан саволлар қилар, уларнинг ҳар бирлари эса ўз ҳолларига яраша жавоб бсрардилар. Тўғриси айтганда, ҳар бир масала бўйича мақсад нима эканлигини тсгишли тарзда фаҳмлаб, бир сўз айтар эдики, ҳамма унга ҳеч тилсғламаликсиз та^синлар айтар ва <подшоҳлар сўзи — сўзлар под-шоҳидир> (дсган иборани) бунинг тасдиқи дсб билар эдилар. Шу орада сўз адл, эҳсон ва бунинг учун лозим бўлган нарсаларга кслиб тақалди. Соҳибқирон ҳазратлари бу ҳақда тилдагина айтиш билан кифояланиб қолишни истамади ва <Эй иймон келтирганлар, ўзларингиз қил-майдиган ишни нега айтасизлар> (деган оят талаби) у мажлиснинг ҳосили бўлишини истади. Уламоларга қараб:

"Ўтган асрлардаги уламолар султонларга яхшилик ва адэлат бобида йўл кўрсатганлар, сизлар нега менга раҳнамолик қилмайсизлар ва мен бажаришим вожиб ва лозим бўлган нарсаларни менга айтмайсизлар", деди. Уларнинг ҳар бирлари тақаллуф билан бир сўз айтиб, у ҳазратнинг ризосига мувофиқ йўл ахтардилар ва: "Худога шукурки, Соҳибқирон ҳазрат ўзлари ҳаммага яхши йўлни ўргатадилар, бизларга ўхшаганларнинг на-сихатларига эҳтиёжлари йўқдир", дедилар. Амир ҳазратлари бу сўзларга эътироз билдириб: "Менга таҳсин айтиш ва менинг мизожимга мувофиқ гапиришингиз менга хуш келмайди, вазифа шуки, сизлар ҳар тоифа ҳар бир томондан келгансизлар, у томоннинг яхши ҳам ёмон аҳволу авзойини менга айтинглар ва ҳеч нимани мендан яширманглар. Мен бу сўзни сизлар менга ишонч билдиринглар ски ундан менинг мулкимга

бирор фойда етсин, дсб айтаётганим йўқ, эсро жаҳон аҳлига маълум-дирки, ҳазрати парвардигор, <унинг шаъни ортсин> бизга берган бу шавкат ва улуғлик бунга ўхшаш тақаллуфларга эҳтиёжманд эмас, назаримиз ҳазрат зулжалол (Аллоҳ) ризосини ҳосил қилишдирки, унинг бизга кўрсатган қарамлари эвазига неъматлари шукрини бир оз бўлсада адо этган бўлайлик". Уламолар бу сўзлар сидқидилдан эканлигини билгач, мамлакат аҳволидаги ссмизу ориқ, яхшию смонларни очиб сўзладилар.

Яна шу мажлисда Амир Соҳибқирон бир гуруҳ та-ниқли (288) ва диенатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини девони аъло томонидан бир амин билан мамлакат чеккаларидан бирига номзод қилди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб, мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта бир мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонлик раво қўрилган бўлса, зарар тиканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса, ўша томонда бўлган ҳазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан ксйин у (зулм) қоидаларини улардан йироқлаштирсинлар. Шунда дур тўқувчи лафзи-дан чиқариб айтди: "То шу вақтгача жаҳонгирлик иш-ларида зўр саъй-ҳаракат қилинди, бундан сўнг эса подшоҳона ният жаҳонни бошқариш аломатларини юқори кўтаришга сарф этилажак. Бундан ғараз шулки, ҳар ким нимани билса, бсхавотир бизнинг арз иззатгоҳимизга етказсин, ҳар нарсаки, мамлакат ислоҳи унга алоқадор ва мазлумлар бошидан зарарни дафъ этиш унга боғлиқ бўлса, у ҳақда бизга стқазишда бепарволик қилмасин, эътимод ва тўла ишонч билан очиқ кўрсатсин". Ҳақиқатда олам аҳли бу лутфу марҳаматлардан умидвор ва жаҳон аҳли бу адлу эҳсон изҳоридан кўнгиллари тўлиб, хотир-жам бўлдилар, ҳаммалари садоқат ва ҳожатмандлик юзасидан ишларни осон этувчи ҳазрат (Аллоҳ) даргоҳига истак қўлларини кўтариб дедилар (байт):

Ераб бу комкор одилға
Жопидон давлату умр бергин.
Ҳазратингдан у иимани истаса
Ўз худонандлигипг билан уни бергип.
Бу жаҳонни мусаххар этдинг унга
Юз йилдан сўнг у жаҳонни ҳам бергип.

CVI. БАЙЛАҚОН ШАҲРИНИНГ¹ БИНОҚИЛИНИШИ ВА УНДА ХАНДАҚ ҚАЗИЛГАНЛИГИ БАЁНИДА

(Амир Соҳибқироннинг) олий ҳиммати жаҳон аҳли аҳволининг осойишталигига қаратилганлиги ва шунга сарф-ланастганлиги туфайли равшан қалби ойнасида шу нарса юз кўрсатдики, "Турон мамлакатада машҳур мавзеъларни иморат қилганимиздек, Эрон

мамлакатида ҳам биз ҳазратдан ёдгорликлар қолгай", Илоҳий фармон — <У сизларни срдан яратди ва унда жойлаштирди> га мувофиқ имо-рат қуриш оламда матлуб ва марғуб бир иш бўлганлиги ва Аллоҳ таоло <у сизларни ер юзига халифа қилди, мартабада баъзиларингизни баъзиларингиздан юқори қўйди, (289) токи бу давлат ва баланд даражада сизлардан нима содир бўлишини синагай> деганлиги туфайли Амир Соҳибқирон ҳазрат хоҳладики, ундан жаҳонда подшоҳона осорлар ва хисравона ёдгорликлар боқий қолгай. Бинобарин, Байлақон ерида бир мавзёда шаҳар бино қилишга олий ишорат содир бўлди. Бир шаҳар тарҳини чиздилар: у кенг бир дсвор, чуқур бир хандақ, тўрт бурчак шаклида бозор, кўп уй-жойлар, ҳаммом, сарой, майдон ва чаманзорлардан иборат эди. Шаҳар дсворининг айланаси шаръий газда икки минг тўрт юз газ, девор кенглиги ўн бир газ, деворнинг баландлиги кунгиралари тепасигача ўн беш газга яқин, хандақнинг кенглиги қирқ газ, чуқурлиги қарийб йигирма газ, шаҳар девори бўйлаб соқчилар ва посбонлар учун уйлар бўлган, унинг тўрт томон бурчагидан ҳар бирида бир бурж — манора қўтарилган, чиқар жойлар, тош огиладиган жойлар тартибга келтирилган. Ҳақиқатда агар бирор комкор подшоҳ шундай бир мавзёни тиклашни хоҳласа, аввал бир муддат асбоб-ус-қуналарини тайёрлагач, агар бир йилда уни битиришга му-яссар бўлаолса, ҳамма таажжуб қиларди. Шундай қуруқ бир саҳрога тайёргарлик кўрмасдан, асбобу олат йиғмасдан, ёлғиз олий илтифот билан шу қадар олий бир иморат ва баланд шаҳристонни барпо этиш бир ой муддатда тамомига етди. Донишмандлар бу қомронликка таажжуб қилдилар, жаҳондиди кишилар у имконият ва қорғармоликка офа-ринлар ўқидилар, олам аҳли шиддат ва интиқом чехрасини, ишъому иқром юзини унинг жаҳондорлиги ойинасида ошқора кўрдилар: унинг интиқом шери панжа очса — бутун бир жаҳонни зсру забар қилади, агар эҳ_сон лаби ширин табассум қилса — бутун бир оламни хуррам ва мунаввар этади. Жаҳон халқи билдиларки, у ҳазрат Соҳибқирон қудрат эгаси (Ал-лоҳ)нинг жамолий ва жалолий тажаллиётининг кўриниш ўрнидир. Тангри таоло унинг марҳамати соясини жаҳонга ва жаҳон аҳлига доимий қилсин, давлати қуёшини машиқу мағрибга нур сочишда сақласин! Муҳаммад ва унинг хона-дони ҳаққи! Бу икки байт ушбу китоб муаллифи назмидан-дир. (Шеър):

Ўтганда ҳижратдаи саккиз юз олти па бир қаср (1403 йил октябр ойи)

Арман на 1"ўрғай газотидан қайтиш воқе бўлди. Шундай бир шаҳарни қурди бир ой ичида Жаҳон довари Темур — мулку миллат, дин қутби. (290)

CVII. УЛУҒ АМИРЗОДА АБУ БАҚРНИНГ БАҒДОД ШАҲРИГА БОРИБ ТУШГАНЛИГИ БАЁНИДА

Шу миёнада катта бир лашкар билан Бағдод томон кетган улуг амирзода Абу Бақр баҳодир ҳумоюн соябон :оясини у шаҳарлар устига ташлаганлиги ҳақида Бағдоддан

хабар келди. У ерларни зўрлик билан ўз жабру зулмларига макон қилиб олган туркманлардан бир жа-моаси, хусусан Қаро Юсуф, бир неча санокли (аскар) билан бўғизланган (хайвон) ҳаракатини*** қилиб, андак қарши турдилар, ахири, жанг шсрлари зарбасини кўргач, тулки каби қочиш йўлига юзландилар. Уларнинг қарийб ўн-ўн беш минг уйдан иборат хайлу ҳашами асбобу амвол, қорамолу қўйлар, туялар ва беҳадду ҳисоб ғаниматлару қимматбаҳо нарсалар билан тасхир панжа-сига тушди.

Улур амирзода у диёр устига адл соясини солиб раиятни юпантириб, иморат ва зироатта машғул қилди ва у вилоят-нкнг тоқу равоқига стишган каср-вайронликни Кисродек ўз адли билан тузатишга киришди. У мамлакат оворалари ва у вилоятдан қочиб кетганлар бу хабардан шодмону масрур бўлиб, давлат ҳақиға дуо қилдилар ва бу томонга қайтиб келишга азм этдилар. Улар вилоятларнинг гўзали, банда-ларға марғуб бўлган Бағдод тез орада қайтадан амну амонлик мақомида жилва қилиб, бу давлат шону шавкати туфайли ободонлик суви ариқларға яна қайтишига умид қўйиб, чин кўнгилдан ишондилар!

СҮШ. УЛУҒ АМИРЗОДА УМАРНИНГ САМАРҚАНД ТОМОНИДАН ОЗАРБАЙЖОН МАМЛАКАТИГА КЕЛГАНЛИГИ ВА БУНИНГ САБАБЛАРИ БАЁНИДА

Шу ахвол асносида адолат ва сиссат хонадонининг халафи Соҳибқирон ҳазратнинг фарзандзода — набираси улуғ амирзода Умар баҳодир Самарқанддан чиқиб (Бай-лақонга келди). У хонадоннинг бошқа халафлари ва шаҳзодалари орасида бу ҳазрат шавкату шукуҳда юқори бўлиб, жаҳондорлик ва ботирликда танилган) адлу инсоф билан мавсуф эди. (291) У илгарироқ Озарбайжон мамлакати ва унга тобе ерларни бошқариш учун фармон ҳукми билан чақиртирилган эди. У хуррамлик ва иқбол ҳам иззату шавкат ҳимоясида Самарқанддан чиқиб, Байлақон срларига кслиб етди. (806 йил) жумоди ул-ав-вал ойининг аввалида (1403 йил 16 ноябр) жума куни унинг муборак талъати туфайли у ерлар шарафлигу мунаввар бўлди, унинг ғолиб ялови келиши билан фарах ва шодмонлик эшиги жахрн аҳлига очилди, умидворлик боислари муяссар бўлди. Замона тили бу байтни куйлай бошлади. (Шеър):

Ҳар жойгаки қўйсанг қадаму боссаиғ аёғ
Қиш фаслида гул очилар-у, лола унар.

СІХ. БАЙЛАҚОН НАҲРИНИНГ ҚАЗИЛИШИ БАЁНИДА

Ободонлик боисларидан бири, балки олтита зарурият-лардан бири — сувдир. Инсон тириклигининг турғунлиги сув билан боғлиқдир, балки аслида ҳамма ашё сув билан ҳаётдир. (Оятда ҳам) <Биз сувдан ҳамма нарсага жон бағишладик> (дейилган). Яна

Худойи таоло охират нсъматлари зикрида ҳар жойдаки боғу бўстон ва жан-натнинг жовидон неъматини зикр этса, уни оби равонлари билан безатган: <(улар) учун тагида анҳррлар оқувчи боғлар (яратдик)> .

(Шулар боис Соҳибқирон ҳазратнинг) хисравона ҳиммати ва подшоҳона иродаси у жойда яшовчилар ва хосу омнинг фаровонлиги учун бир наҳр қазимоққа жазм қилди: жаҳон итоат этувчи фармон содир бўлдики, Арас наҳрв канорасидан бир ариқ чиқарсинлар, у Байлақондан ўтсин, шу жойда яшовчи одамлар, экинзорлар ва қиш-лоқлар истсъмолидан ортиғи Кур наҳрига бориб қуйсин, узунлиги олти фарсах, кенглиги тахминан ўн газ бўлсин. Ғолиб лашкарнинг барча ёсоқийларини шу ишга машғул қилдилар. Давлат амирларини уларга ишбоши қилиб тайинлади. Сўзсиз бир йилда бажарилиши мумкин бўлган шундай катта бир ишдан кўп ози билан бир ой муддатда фориғ бўлдилар. Абодиятга улангур давлатнинг куч-қув-вати ва Соҳибқирон ҳазратнинг пок нияти баракоти билан шаҳар ва вилоят у наҳрдан маъмур бўлди. (292)

СХ. СОҲИБҚИРОН ҲАЗРАТНИНГ АРРОН ҚАРОБОҒИГА БОРИБ ТУШИШИ, У ЖОЙДА АЙШУ ИШРАТГА МАШҒУЛ БЎЛИШИ БАЁНИДА

Ана шу вақтда Амир Соҳибқирон Аррон Қаробогини давлат чодиргоҳи ва саодат яловларига марказ қилди, амну амонлик ва фароғатда комронлик айшу сурури билан кун кечирди. Шу мақомда Шервонот мамлакатлари волийси, ушбу муборақ тарих (Зафарнома)да бир неча жойда хонадонининг қадимийлигм ва сулоласининг улуғлиги эслатилган Шайх Иброҳим подшоҳона тўй бериб, мақбул хизматларни адо этди. У кунларда Амир Соҳибқирон ҳар ҳафтада бир баҳова ва бир неча кунда бир сабаб билан катта тўйлар қилишга буюрар ва ишрат ҳам комронлик додини берарди. Турон ва Эрон мамлакатларининг ҳар тарафларидан турку тожик, араб ва ажам тоифаларининг шарафли кишилари: сайидлар, уламолар, машойихлар, қозилар, имомлар, муфтилар, соҳиблар, садрлар ва аъёнлар у мақомда Йиғилган эдилар. Соҳибқирон Ҳазрат подшоҳлик ишлари-дач фориғ бўлгач ҳамда номдор амирлар ва қудратли вазирлар мамлакат муҳиммотларини арз қилишдан ва мулк ишларини забт этиш ҳам тартибга келтиришдан фориғ бўлгач, куннинг охирида фузалолар шарифлари ва атроф уламолари ҳумоюн ҳузурга жамъ бўлишар ва шарафли мубоҳасалар қилишиб, шаръий масалаларни тушунтириш, илмлар ажойиботлари ҳам турли ашёлар ҳақиқатларига оид изланишлар бўйича мажлис қулар, руҳоний базм қатнашчиларига ҳақиқатлар дастурхонидан маориф ғизосини бериб, дақиқ илмлар шарбатидан ичи-ришар эди (байт):

<Аллоҳ ибодати вақтини зойе қилмайман
Мулку сиесатни ҳам қўлдан бсрмаймап>. (Шсл>р):
Нарду шатранжу ҳикоят иақти
Бўлур инсонга бу дафъи малолат,
Илм баҳсию дарс ҳам такрор замони
Бўлур инсошнинг нафсига камолат.
Худо бир зотининг йўқдир мисоли
Бир ҳолдап ўчмагай ҳеч бошқа ҳолга.

Шу аснода Бағдод томонидан Султон Аҳмад Жалойир ўғли Нуралвардни асирлик бандию хорлик ғўлига солиб, (Амир Соҳибқирон) ҳазратга олиб келдилар; бошяланг, оёғида кишан жаҳонпаноҳ даргоҳга ҳозир қилдилар. Подшоҳона марҳамат унинг ҳолига дастгир бўлиб, оёғидан кишанни, бўйнидан ғўлни олишга буюрди. Бо-шига салласини қўйдилар. (293) Бир неча кундан кейин марҳамат кўрсатиб хилъат ва навозишлар билан сийлади. Жаҳон аҳли дуо расмини адо этишиб, мадҳу сано тили билан дедилар (байт):

Дўстларини килурми ҳеч маҳал маҳрум?! Душманига шундай назар қилган (июҳ).

Шу аҳвол орасида Султон Аҳмад фақирлар либосини кийиб, Шом вилоятига кирган экан, уни таниб ушла-ганликлари, шунингдек, Қаро Юсуф туркмонни ҳам у вилоятда тутганликлари ҳақида хабар келди. Соҳибқирон ҳазрат элчи тайинлаб, ушбу олий амрлар содир бўлди: "Қаро Юсуф йўл кссарлардан эканлиги ва неча марталар ҳожиларни ғорат қилганлиги, ислом мамлакатларида та-лон-торож қилиб, фитна қўзғатганлиги учун ва: <Албатта, Аллоҳ ва пайғамбарларига қарши урушадиган ва ерда бузғунчилик қилиш ҳаракатида юрадиган кимсаларнинг жазоси — ўлдирилиш ё дорга осилиш, ёки оқ-қўллари тескарисига кесилиши ски ўз ерларидан сургун қилиниш-ларидир. Бу жазо улар учун бу дунда расволик — шармандалик бўлур. Охиратда эса улар учун улуғ азоб бордир> дсган оят унга ўхшаганлар ҳақида нозил бўлганини назарга олиб, <Кофирларни учратганингизда бўйинларига урингиз> дсган фармонга мувофиқ иш тутинглар ва ислом номусини риоя қилиб, уни умумхалқ ҳузурида дорга осинглар, токи ўзга муфсидларга ибрат бўлсин. Султон Аҳмадни эса мсинг олий ҳузуримга юборинглар", дсди.

<Рамазон ойиқи, бу ойда Қуръон нозил қилинган> , деган оят унинг шарафли сифатига айтилган, (Аллоҳ) раҳматига восил этувчи ва мағфиратга чўмдирувчи (806 йил) рамазов ойи кириб, илоҳий ҳукмларни тузувчи муншийлар янги ой туғросини осмоннинг мовий чехрасига тортгач ва <сиздарга рўза тутиш буюрилган> , деган фармонни хосу омга ўқигач, шу ойнинг саккизинчисида (1404 йил 20 март) шанба

кчаси диёнатли мағфур шахзода Муҳаммад Султоннинг, — Аллоҳ унинг қабрини пок этсин, жойини жаннатда қилсин, — вафотига бир йил тўлиши муносабати билан олий ишорат бўлдики, унинг пок руҳини янгитдан хайриялар ва садақалар улашиш билан хуррам ва масрур қилгайлар ҳамда барча учун дастурхон ёзиб, халойиққа ош бергайлар.

Саййидлар ва шариф зотлар, уламолар ва имомлар ўз эътиборларига араб саф кетидан саф тузиб ўтирдилар. Қуръонни хатм этиш ва оятларни тиловат қилиш билан машғул бўлдилар. Сўнгра омма учун дастурхонларни ёздилар-да, хайрли дуолар билан хатм қилиб, шахзода-нинг пок руҳини шодмон этдилар, Амир Соҳибқироннинг абадиётга улангур давлати бақосини зорий ва тазаррулар билан Тангри таолодан сўрадилар. (Байт):

Бу дуомиз рад бўлмагай, зероки
Унинг нафи барча халойиққа еттай.

Сўнгра ҳар бир фирқа ўз турган жойи ва юртидан шикор жиргаси учун ҳаракатга келиб, тоғ ва саҳроларни ўраб олсинлар, саҳродаги барча ҳайвонларни Ақдон сарларига ҳайдасинлар, дёб лашкарга жар солдилар. (294) Амир Соҳибқироннинг ўз муборак зоти ўша (рамазон) ойининг тўққизинчиси (1404 йил 21 март) панжшанба куни зуҳра жабин хотинлар, муштарий кўринишли жо-риялар, моҳпайкар шахзодалар, лашкарнинг собита юл-дузлари бўлмиш амирлар, аторудшиор вазирлар, миррих қудратли сипоҳийлар, қуюндск сайр этувчи отлар, шер савлатли итлар, палангск ташланувчи (ов) қоплонлари, тоғ ҳайбатли филлар ва анқо қушини ҳам ов қилувчи лочинлар билан виқор ва комкорлик кийимида, улуғлигу подшоҳлик чодирда шуқуҳидан тоғлар чекинадиган, от-лари туёғининг наълидан сар тсмир сатҳига ёстанадиган аскарлар ҳамроҳлигида бахтли соатда отланиб жўнади: зафар ўнгида-ю, нусрат сўлида, саодат қусши порлагану бахт юлдузи чакнаган, қудрат жиловви қўлидаю давлат осғи қаҳрамонлик узангисида бўлган бир ҳолатда у саҳроларда айшу шодмонлик билан умид-орзуларни уша-лиш ниҳоясига етказдилар, саҳро жониворлари қонидан сабззорларни лолазорга айлантirdилар, оч йиртқичларга чўлу бисбон ваҳшийлари гўшtidан зисфатлар тайерла-дилар, баландларвоз ҳумо қушларига тўғрул қушию лочинлар устухонларидан дастурхонлар ҳозир қилдилар.

Шу миснада Бухоро, Самарқанд ва бошқа Мовароун-наҳр шаҳарларидаБ келган саййидларнинг катталари, уламолар ва имомларни подшоҳона анвойи хушнудлик-лару турли-туман эътибор билан тақдирлаб, шоҳона хилъатлар, йўрға отлар, олтин, жома ва либослар, салла ва молу маноллар билан сийлади, жориялару ғуломлар берди, токи ҳамма шу қиёсда <киссаларию косалари тўла> ҳолда дуо қилиб, зикр этишиб, саною

ташакурлар айтиб, ўз вилоятларига цайтдилар.

Шу ҳолатда эканликларида Жилон ва Даёлама под-шоҳлари гардун қудратли ҳазратнинг хузурига келдилар. Уларнинг пешвоси <қилич ва цалам эгаси>, таниқли хонадоннинг раҳбари, "ал-ашарат аз-зоҳира" — "ёркин ўнлик"нинг қаймоғи муртазойи аъзам Сайид Ризо Кис эди. У жанобнинг номдор насаби шарофати ва худо раҳ_мат қилгур (пайғамбар) Сайид ал-мурсалиннинг бу~ зургвор хонадонларига туташганлиги туфайли ҳамма ўзига тснглар орасида устун турарди; илмий фазилатлар ва мулкый ишларда олий чўққиларни эгаллаган эди. <Одамларнинг фазилатлиси худди шундай (фазилатга эга) бўлган одамни танийди> деган мисраъ тақозосича муқар-рар бир қоида ва муайян бир тартиб мавжуддирки, карим кишилар каримлар қадрини биладилар, улуғ кишилар улуғларни ҳурматлаш уҳдасидан чиқадиладар. Шунга би-нОан (Соҳибқирон ҳазрат) Сайид Ризо Киснинг азиз қадамларини эъзозлашу улуғлаш билан кутиб, унинг ҳақида подшоҳона марҳматларни адо этди ҳамда яра-тувчининг сояси бўлмиш шундай бир қудратли подшоҳ томонидан шундай бир бузургвор саййидга нисбатан нимаики муносиб бўлса, барчасини чунонам ўрнига қўйдики, у (сайид) ҳол тили билан ушбу (байт)ни тараннум этди:

У менинг обрўйимни сақлади, шахсиятимни
Эъзозлади, Албагта карим кишини карим танийди.

ва хисравона меҳрибонликларни дуою санолар билан қаршилаб айтди:

Ер сабзозори қандай бажо келтирур
Майсоп (апрел) ойи неъматлари шукрини! (295)

Подшоҳона лутф-марҳаматлардан бири, хильату эҳсон ва беҳадду ҳисоб инъомлардан ташқари, яна шу эди: жумладан, Гилонотдан олинадиган мол-хиррж Ҳирот то-шида ўн беш минг ман келадиган ўн минг ман ипак, стти минг бош от, уч минг бош қорамол миқдорида қарор қилинган эди. Амир Соҳибқирон (мазкур саййидга) бўлган эътибор бошқа Гилон подшоҳларидан унинг аф-заллигини кўрсатиб туришини, улар барчалари эса унинг хайру саховатидан миннатдор бўлиб юришларини истади ҳамда шу боисдан мазкур молнинг Сайид Ризо Кис ва амир Муҳаммадлар тўлаши лозим бўлган қисмининг ярмини ва Гилон подшоҳлари тўлаши лозим бўлган қисмининг учдан бирини бир йўла ва бир қаламда Сайид Ризо Киёга инъом этди. Жа^он бўйсунувчи фармон содир бўлдики, мол-хирож йиғувчи муҳассиллар у маблағларни тўланган ҳисоблаб, чегириб ташласинлар ва ҳеч бир важҳдан таарруз қилмасинлар. Ростдан ҳам бу саховат-нинг содир бўлиши Ҳотами (Той)нинг сахийлиги қисса-сини Ҳотам девонининг туғросидан йиғиштириб қўйди ва бу ҳодиса ҳикоясидан олинадиган фойда Маън Зойиданинг мақтовли ишларига қўшимча бўлди.

Алҳаққ! (Амир Соҳибқирон) шундаи бир ҳазратдирки, агар Чин ^окони унинг саховати хирмонидан бошоқ терса — унга безак бўлади. (Кулон овловчи) Баҳром Гўр унинг бахшиши шер ҳамласидан семириб сахрога чиқмай қўйса, ярашади. (Шсър):

Сенинг беҳисоб карамларинг Маън (карами)дан ортиқдир
Эй карам (сўзи) маъноси ссндаи олинган зот!
Сенинг сахонатипгдаи Ҳотам ўз (сахийлик) палосини йигиштирган
Эй замона Ҳотами, сеинг палосинг йиғилмасин!

(НИЗОМИДДИН) ШОМИЙНИНГ "ЗАФАРНОМАИ ШОҲИЙ"¹

(АСАРИ)ГА ИЛОВА

Муаллиф — Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ
ибн Абдуррашид,
лақаби Ҳофиз Абру

1. МУҚАДДИМА

Бисмишоҳир раҳмонир рақим

<Ҳамду сано бутун оламлар хожаси Аллоҳ учундир, оқибат-натижа тақводорларники бўлур. Унинг яхши бан-даси Муҳаммадга ва унинг хонадонига дуо ва саломлар бўлсин>.

Сўнгра (маълум бўлсинки), ушбу (парча) улуғ мав-лоно, оламдаги билимдонларнинг ифтихори, ўз замони-нинг сўз устаси, асрлар яғонаси мавлоно Низомиддин Шомийнинг, <унинг қабрини Аллоҳ нурли қилсин>, ўлкаларни забт этувчи ҳазрат Соҳибқирон, <Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин ва (аъмол) тарозуси (палласи)ни яхшиликлар билан оғир қилсин>, ҳақида ёзган "Зафар-номаи шоҳий" китобига илова эрур.

Бу китоб саккиз юз олтинчи йил рамазон ойи бошларигача (1404 йил 13 март) бўлган (тарихий воқеалар), яъни ҳазрат Соҳибқирон, <Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин>, Рум ўлкасини босиб олгач, Аррон Қаробогидан доруссалтана Самарқандга қайтишга отланиш (воқеалари) билан тугаган.

Ундан сўнг, то ҳазрат Соҳибқирон вафотигача юз берган воқсалар ва ксчинмаларни ҳазрат салтанат шиорли Шоҳрух, <Аллоҳ таоло унинг салтанатини ер юзида абадий этсин>, ишораси ила хизматкорларнинг энг кам-тарини, яъни Абдуллоҳ. ибн Лутфуллоҳ ибн Абдуррашид, лақаби Ҳофиз Абру қаламга олди. Камина ўша вақтлар-да ^умоюн ўрдуда мулозим эдим ва (қуйида) келтири-лаётган кечинмаларни кузатиб борганман.

(Бу езилгаилар) ҳар қандай ҳолатда ҳам қутулиш мумкин бўлмаган хато (431) ва

камчиликдан холи эмас. Ушбуни ўқиган улуғлардан умид шулдурким, уларни кўрганда, тузатиб кетсалар. Агар улар мурувват қилсалар, уни ниҳоясига етказишда марҳаматли Тангри сўзсиз мададкор бўлгай, <(чунки) У энг саховатлидир>.

II. (ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ) ҚАРОВОҒДАН ОТЛАНИБ ОВ ҚИЛМОҚҚА ЙЎЛЛАНЛИГИ БАЁНИДА

(Ҳазрат Соҳибқироннинг) жаҳонни забт этгучи (лаш-кари) байроқлари саккиз юз олтинчи йил бахт-саодатга тўла муборак рамазон ойининг ўн тўртинчисиди (1404 йил 26 март) Қаровоғдан кўчиб, Арас сувидан ўтди ва ов қилмоққа жазм айлади. Қиличлар (чақнатган) олов дақшатидан қоплон ва арслоннинг мияси сув бўлиб (эриб) кетди; яраклаган ханжар кўркувидан ваҳший ҳайвонларнинг юрак-бағри қон бўлди; тўрт қанотли ўқ жон овловчи бургут мисоли жигарларни ов қилмоққа йўналган эди; гунча шаклидаги ўқ учи ов ҳайвони кўзидан қон булоғини очарди; совут кийган шунқор ўқ мисоли жаҳонгир подшоҳ илгидан учиб, парвозда гардун ила ҳамрозлик қиларди ва (ов) қоплони ов ҳайвонини кўргач, очкўзлигидан бутун вужуди тўр мисоли кўзга айланган эди; унинг кузи қонхўрликдан худди каклик ва хўроз кўзидай қонга тўлган ҳамда майхўрлар кўзию жаллод циличидек бадахшон лаъли рангини олган ва кўз қорачиқлари сурма мисоли юзига оқиб тушган эди. (432) Байт:

Оч қоплон ов ҳайвони томиридан шарбат ичди,

Бургут тўсатдан қусн боиш узра тож бўлди.

Тозий ва румий итлар ов ҳирсидан шамол каби ғулғула солар ва чарх мисоли гир айланарди. (Шеър):

Ҳаво бургутга ва дашт итга тўлиб кетганди,

Иккови ҳам шитобда — бири учар, иккилчиси югурар.

Бири ҳаиони ҳирқиб (учар), Бири эса ерни тирпарди.

Бир неча кун ўша чўлларда ов қилмоқ ила машғул бўлдилар.

III. (ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ОЗАРБАЙЖОН ВА ИРОҚИ АЖАМ) МАМЛАКАТЛАРИНИ АМИРЗОДА УМАРГА БЕЛГИЛАГАНЛИГИ БАЁНИДА

Ҳазрат Соҳибқироннинг, <Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин>, ҳумоюн байроқли (лашкари) Ардабил теварагига етиб келгандан кейин гарчи илгарироқ қарор қйлинган бўлса-да, мазкур рамазон (ойининг) йигирма бешинчисиди якшанба (1404 йил 6 апрел)

куни амирзода Умар баходирни Ироҳи Ажам, Озарбайжон, Аррон, Муғон, Армания, Гуржистон мамлакатлари ва уларга тобсҳ ҳлмда ёндош срларни бошқариш ва элларини сўраш учун белгилаб, амир Жаҳоншоҳ ибн амир Чокуни у билан юборди. Ул мамлакатларнинг ҳ,ал қилиш ва манъ этиш, эгалик қилиш ва кенгайтириш (ишларини) улар-нинг ихтиёрига топширди. Шу билан бирга, қуйидаги-ларни таъкидлади:

(Оятда) <сўзсиз, энг яхши озу^а тақводир> , дейилгани-дск, лозимдирки, унинг равшан раъйи ва узоқни кўрувчи ақли ишларни олиб боришда ва кундалик ҳаётда охират озуқаси ва бу дунёда ҳимоя қуроли бўлмиш тақво ҳам пар^сзорликни одат қилсин ва саодат савдосининг сармо-ясига айлантирсин. (433) Аниқ билсинки, кимки энг яхши хислатлар ва маъқул сифатларни касб этган бўлса, тақво воситасида яхши ахлоқ билан ҳимояланган бўлса, умр таш-вишлари ва подшоҳлик ғулғулаларида Аллоҳ розилигининг улуғворлигини лозим деб топган бўлса, у киши ўз фаолияти кўзгусида орзу-умидлар ҳсҳрасидан ўзга нарсани кўрмагай ва тинчлик-амонлик дарахтидан шод-хуррамлик мевасидан ўзга нарсани термагай. <Кимки Аллоҳдан қўр^са, Аллоҳ унинг учун охиратни (хайрли) этгай ва унга у умид қилмаган томондан ризқ-рўз бағишлагай> ; ходимлар ва лашқарга маош, инъом, укалко ва суюрғол бермоқ хайрли ишларга кснг йўл очиш учун қилиниб, исрофгарчилик ва ҳаддан оширмоқ ҳолатидан мсъёр ва ўртамиёналик томон оғмоқ; лозим, токи ишларнинг бориши тўғрилиқ қонунидан четга чиқмасин, тўсқинлик қилувчи сабаблар бир-бирига уланиб кстмасин, дил дардини келтириб чиқармасин ва пушаймон бўлишга тўғри келмасин. Ана шундагина (одам) зулм қил-моқ ва ҳасисликдан узоқ бўлади, ортиқча харажат ва исрофгарчиликка йўл қўймайди. Аллоҳ таоло айтмиш: <(бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг, исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай сзиб ҳам юборманг> , (яъни), чиқим билан киримни бир мсърда тутсин, шундагина гортни (бошқаришдаги) барча зарур ишлар унга осон бўлғай ва зулм қилмоққа ҳсч бир зарурат қолмагай. Чсгараларга ҳаёт синовлари билан таниш, замона ҳодисалари билан эгизак туғилган ҳушср ва сергак, мардо-наликда танилган далир ва тажрибали кишиларни қўйсин; (ул жойларни) фах^м-фаросат ва шижоат бобида етук ки-шилардан ҳсч қачон холи қолдирмасин. Чунки тўсатдан бирор кор-ҳол бўлиб қолса ски қандайдир зарурат туғилса, зудликда ғафлат оқибатларидан ҳимояланган бўлади ҳамда надомат шармандалиги ва маломат тамғаси унга битилмай-ди. Йўлларни кўриқлашда илож-имкони борица ҳаракат қилсин ва уларни муҳофаза қйлишни мамлакатни идора этмоқ шартларидан бири, дсб билсин. Савдогарлар Йа йўловчиларнинг дилларига озор етишига ва (уларнинг) хафа булишига асло йўл қўймасин. Қолган ишларнл ўзи англаб-стиб иш юритсин, деб унинг ақли ва фаҳм-фаросати ихти-ёрига қолдирди.

IV. (434) ЎША ПАЙТДА АМИРЗОДА УМАР НОМИГА МАВЛОНО ШАМСИДДИН МУНШИЙ ҚАЛАМИ ИЛА БИТИЛГАН (СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР) ҲУКМИ

Ҳукм куйидаги иборалар билан бошланган эди: "Ҳува ал-ғанийу; ал-хукму лиллоҳи таоло; ал-қудрату лиллоҳи таоло; ал-мулку лиллоҳи таоло; Темур Кўрагон сўзимиз! (Таржимаси): <У (Аллоҳ) — ғаний эрур; ҳукм Аллоҳ таоло ҳукмидир; қудрат Аллоҳ таоло қудратидир; мулк Аллоҳ таоло мулкидир>; Темур Кўрагон сўзимиз!

Оға-инилар, ўғлонлар, фарзандлар, қусвлар, улус, туман, ҳазора ва сада амирлари билсинлар! (Тақдир) хатларини битувчи муншийлар ва Тангри (ҳукмлари) дафтарининг ҳисобчилари (бўлмиш) фаришталар: <Мен ерда бир халифа яратмоқчиман> , — (деган оят) ҳукмини имзолаш пайтида, — <мен истаган кишинга мулк ато қилурсан> , — (оят) сўзларидан иборат) салтанат ва жаҳондорлик фармони ҳамда давлат ва қомронлик буй-руғи матнини (Қуръони қарим оятида ҳазрат Сулаймон тилидан), — <бизга (подшоҳларга бўрилган) барча нарса-лардан берилди> , — (деган) муҳр ила бўлмайдиған бир мулк ^адя этгин>⁴, — (дсган) дуони ўлкаларни забт қилмоқ учун ижобат этмишлар. Натижада, бахт юлдузи балҳиб, рубъи масқуннинг инон-ихтиёри қўлга киритилмиш. <Бу Эгамнинг фазлу марҳаматидандир , ҳамду сано бутун оламлар хоҳаси Аллсц учундир> . Саъй-^аракатни ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўналтиришни ҳукмдордик йўл-йўриқла-рининг фарзларидан ва жаҳондорлик суннатларидан дсб билдик. Чунки бу (Аллоҳнинг мазкур) инъоми ва неъ-матининг шукронаси оғур. Аллоҳга ҳамду сано ва унинг инъомига (шукроналар бўлсин). Чунки салтанат чўққиси юксалди ва мақсад амалга ошди. <Бу Аллоҳнинг сразл.у марҳамати, уни ўзи хоҳлаган кишисига ато этур>⁷.

Ҳозирги ва^тда, азиз фарзандлардан ҳар бирини, <Аллоҳ уларнинг умрини узун қилсин>, қўл остимиздаги мамлакат-нингбир тарафини бошқармоққа тайинлаётган эканмиз, су-юкли, ҳурматли, шон-шуҳратли, арзигули, саодатли, хуш-феъл, улуғ Тангри раҳматига лойик фарзанд, яъни ҳастимиз фароғати ва наслимиз чироғи бўлмиш Умар баҳодирни, <Ал-лоҳ унинг умрини узоқ қилсин>, меҳрибонлик ва иноят юзасидан ҳамда кўпдан-кўп сийлов ва махсус лутф кўрсатиб, Форс ва Кирмон мамлакатларини то Ҳурмўз ва Ироқи Ажам-гача; Райдан то Озарбайжон, Аррон, Муғон, Қаробоғ, Жий-лонгача барчасини; Ширвон, Шамохий ва Дарбанддан то Боб-ул-Абвобгача; Гуржистон, Абхоз, Курдистон, Дисрбакр ва Ироқи Арабдан то Ҳилсозгача; Рум ўлкасидан то Истанбул ва Фарангдиёригача; Шом дисрини Искандария ва Мисрнинг Нил (дарёси) гача салтанат, эл сўраш, эгалик ва бошқариш

учун (435) тайинладик ва (ушбу худудни унга) ишониб топширдик. Улардаги барча ишларни ҳал қилмоқ ва манъ этмоқ жиловини унинг бошқариш кафтига ва баҳодирлик чангалига тутқаздик. Жаҳон бўйсунувчи ва доим ўз кучини йўқотмайдиган бу ҳукм (барча) ўлкаларга эълон қилинди. Токи мазкур мамлакатнинг подшоҳлари, ҳокимлари, волий-лари, амирлари, улуғлари, садрлари, зодагонлари, акобир-лари, аъён, ашроф ва таниқли (кишилари) номи юқорида эслатилган энг азиз фарзандни ул жойлар салтанат тахти ва вилоятларининг эгаси, нуфузли ҳокими ҳамда арзигулик ҳукмдор деб билиб, муҳим ишларда ва гортнинг барча за-руратларида тўла-тўқис унга ва унинг ноибларига мурожаат қилсинлар; унинг мамлакат ободончилигининг асл низоми ва улар осойишталигининг мазмун-моҳиятидан иборат бўлмиш фармони ва буйруғидан бош тортмоқни лозим топ~ масинлар; унинг сўзсиз адолат ва ҳақиқатни кўзловчи ам-рини ва тақиқлаганини итоат билан бош устига, деб қабул қилсинлар; фармонбардорлик ва хизматкорликнинг тўғри йўлидан бошқа ҳеч қандай йўлни изламасинлар; уни ва унинг ноибларини мамлакатда (содир бўладиган) муаммо-ларни бартараф этишда қўли устун, қудратли, соҳибхитиср ва тўла ҳуқуқли, деб билсинлар; унинг фармони худудидан бош чиқарган ҳар қандай бахти қора, шубҳасиз, ҳаётнинг кундалик минг турли ҳодисалари дастидан ср билан яксон бўлғусидир, ихлос оёғини итоат доирасига қўйган ҳар бир саодатли киши эса, унинг бахтисрлик этагини тутса, сўзсиз мартабаси улуғ бўлғай.

(Номи) юқорида эслатилган суюкли фарзанд ҳам, ўз навбатида, (зиммасига юкланган) ушбу улуғ ишни шу йўсинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик заруриятлари ва раиятпарварлик учун кафо-лат бўлаолсин ҳамда унинг қоидаларига шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у оламнинг ободлиги ва инсоният тинч-тотувлиги билан якун топсин; солиҳ ки-шилар аҳли тақво ва иршод, асҳоби сидқ ва ҳафпарвар-ларни цўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мад-расаларни таъмирлашда ва хайрли даргоҳларни кўпайтиришда тиришқоқлик намоиш этиб, муфсидлар, авбошлар, жиноятчилар ва қароҳчиларни ҳамда шариатга хилоф ишларнинг кўпайишини ва нолойиқ қонун-қоида-ларни таг-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим, деб билсин. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради: салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади. <Кўмак ва омад Аллоҳдан>.

Ҳар икки томон шунга риоя қилсинлар ва юксак орзу-умидлар олий муҳр ила имзолангани ва безатилгани учун унга ишонсинлар. Хижрий саккиз юз олтинчи йил улуғ шаъбон ойининг охирларида (милодий 1404 йил март ойининг ўрталарида) битилди".

Амирзода Умар ва амир Жаҳоншоҳ уларнинг ихтиёридаги аскарлар билан Озарбаиҷон томон йўл олдилар.

(Амир Соҳибқироннинг) султонлик байроклари Султо-ния томон ҳаракат қилди. (Уша йил) еттинчи шавволда (1404 йил 18 апрел) жаҳон аҳлининг ҳукмдори ва шахзодаси Халил Султон баҳодир,— унинг қabri узра Аллоҳнинг нури ёғилсин,— Самарқанд томондан етиб келди ва улуғ даргоҳга ул томон янгиликлари ва аҳволини бевосита арзга стказди; (дилларда) шодлик, хурсандчилик, хуррамлик ва осудалик ортди.

V. ИСКАНДАР ШАЙХИЙНИНГ БЎЙСУНМОҚДАН БОШ ТОРТГАНИ ВА ИСЁН КЎТАРГАНИ БАЁНИДА

Шу орада Искандар Шайхий ва Каюмарс Рустамдор бўйсунмаслик ва гумроҳлик байроғини тикмишлар ва шай-тон васвасасига тушиб, талафот нишонига айланмишлар, куллик чизигиё итоаткорлик доирасидан четга чиқмишлар, тоғлар ва қалин ўрмонлардан паноҳ топомқни кўзламишлар, ул қалъалар (жойлашган) тоғларнинг баландлигидан ўзларини эркин, дсб хаёлдан ўтказмишлар, адоват ва фитна оловини аланга олдирмишлар ҳамда кўнгил даласида ўзбошимчалик ва ўжарликни илдиз отдирмишлар, деган (ха-бар) хумоюн қулоққа етди. (Шсър):

<Мағрурлик сени исёй кўтариш бахтсшлигига олиб келди,

Ва у сепи сўзсиз шернинг тганжасига тутиб беражак>.

Бу воқеа мазмуни олий даргоҳга етиб келгач, бахти навқирон амирзода, яъни амир Сулаймоншоҳ баҳрдир ва мўътабар одил амир, яъни амир Мизроб баҳодир Хуросон лашкарини тўплаб, Мозандарон йўли билан Астробод ва Соря орқали Омул томон юрсинлар, деган шошилинч фармон бўлди. (Шунингдек, ҳазрат Соҳибқирон) улуғ амирзода, мусулмон бандаларнинг подшоси, Аллоҳ ино-ятига тўла-тўқис дахлдор этилган, Сулаймон тахтининг вориси, яъни амирзода Искандар, <(уни Худо) раҳмат цилсин>, ҳамда тадбиркор амир, яъни амир Шоҳ Малик-ларни, <унинг адолати кенг тарқалсин>, (437) шаввол ойининг ярми >'тганда (1404 йил 26 апрел) Мисна орқали Рай томонга жўнатди. Амир Мусо Рағмолни элчи сифатида амирзода Сулаймоншоҳ баҳодир ва амир Миз-роб баҳодир цошига юборди.

Шаввол (ойи)нинг ўн еттинчисида (1404 йил 28 апрел) нусрат шиор байроқлар Пули Миснадан ўтиб, йигирманчида (1404 йил 1 май) Султонияга келиб кўнди. Йигирма иккинчида (1404 йил 3 май) Султониядан йўлга отланиб, йигирма бешинчида (1404 йил 6 май) амир ва амирзода саодатли шахид Мироншоҳ Кўрагонга,— унинг қабрига Аллоҳнинг раҳмати (ёғилсин),— подшоҳона тарбият ва иноят кўрсатди, яъни: суюкли фарзанди Абу Бакр баҳодирга тааллуқли бўлган Ироқи Араб ва Дисрбакр мам-лакатларининг ҳамда бошқа

бир фарзанди — амирзода Умар бахрдирга тсгишли бўлган Озарбайжон мамлакати ва унга ендош ерларнинг,— бу ҳақда юқорида айтиб ўтилди,— бар-часида, қайси жойни кўнгли тусаса, ўша жойни манзил қилсин, бу жойларнинг ҳаммасига унинг ҳукми ўтади. Увга хазинадан тўрт юзта мўғулий ва тозий от ва бошқа турли нарсалар ҳам инъом қилди, ҳамда Абҳар атрофларидан у томонга қайтарди. Ҳумоюн байроқлар Рай томонга юрди ва зулқаъда ойининг бошида (1404 йил 11 май) Қазвин ҳудудидан ўтиб, Рай даштига иқбол чодирини тикди.

VI. ФЕРУЗКЎҲ ҚАЛЪАСИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ БАЁНИДА

Искандар Шайхӣ Ферузкўҳ кўрғонини Искандар девори деб тасаввур қилиб, ўз ўғли ва яқинларига топширган эди. Бу кўрғон тор чўққисида жойлашган, мустаҳкамликда ер юзида тенги йўк шундай бир қалъа эдики, буржининг учи Жавзо буржи га тақалган ва кўз унинг этагидан нарини мўғамас, учкур ҳаёл эса чўққисига етаолмас эди. (Байт):

Унда одамлар ой билан Сухбатдош бўлар эди,
Осмои сиридан огоҳ бўлар эди.

(Шеър):

Шамол уидан (ўтиш учуи) бир карра йўл топгунча қолади ҳориб,

Дев унга бир марта чиққудек бўлса, (тушаолмасдан) кетади қолиб.

Мозандароннинг дсвсифат эпчил аскарларидан уч юзтасини уни кўриқлашга тайинлаган эди. Уларнинг хаелида гўё бутун ер юзининг лашкарлари йиғилганда ҳам узок муддатгача уни забт этаолмайдигандек эди. Тўққизинчи зулқаъдада душанба куни (1404 йил 19 май) ғапаба сари йўл очиб ва зафар қиличини яланғочлаб, олов каби ҳайқириб, шамолдан ҳам тсз ҳаракатланувчи дснгиздай ҳумоюн байроқлар чанг-тўзонни ер бағридан Кайвонгача кўтарди; фсруза (осмои) равоқи Ферузкўҳ тупроғини (кўтариб) нолишга келтирди; биринчи ҳамладаёқ улар (эгал-лаб турган кўрғоннинг) шаҳрбандини ер билан яксон қилди. Бир кунда ўнта манжаниқ тайсрладилар: сон-саноксиз лаш-карнинг ў^лари даҳшатидан қалъадагиларнинг кўнгли чўкиб, қўли жангга бормай қолди. Қалъа сардорларининг умид юзи ва бахти кундузи қорайиб, улар ғафлат майдонида ийон-ихтисрни бсхудалик қўлига бсрганликлари ҳамда кал-тафаҳмлик қилиб катта ишга ва ваҳимали хатарга азм қил-ганликлари аниқ бўлди. Энди, агар жаҳрн шоҳи қиличидан омонлик тиламасдан, ихтиёр ва сулҳ элчиси жиловини шай-тоннинг қўлига тутказсалар, (у холда), узр сўраш учун хатони тузатишга мажол ва чора кўришга имкон қолмағай. (Шу сабабдан), ноилож ўзбошимчалик ва ўжарлик чўққиси-дан ожизлик ва йўқсиллик тубанлигига тушиб, қилган гу-ноҳлари учун ёрдам ҳўлини узатувчи ва ҳимояга олгувчи шоҳ даргоҳидан

кесчирим сўрашдаи бошқа чора кўрмадилар. Искандарнинг ўғли ва қалъа бошлиқлари бошни куллик чизигига ва қадамни итоаткорлик доирасига киритиб, (қалъ-адан) чиқдилар. Ҳазрат Соҳибқирон ўзининг подшоҳлик одатига кўра, уларнинг гуноҳ ва хатоларини афв айлаб, меҳрибонлик ва раҳм-шафқат ила тақдирлади.

(Шундай қилиб), мазкур ойнинг ўнинчисида ссшанба куни Ферузкўҳ қалъасини забт этиш фсрузлик ила муяссар бўлди. Искандар девори билан тенглашмоққа даъвогарлик қилувчи шундай бир кўрғонни жанг ғолиби бўлмиш Хисрав бир кундаск эгаллади. Мозандаронликлар жамоаси (439) тўплаган барча нафис моллар ва бой-ликларни қалъадан чиқариб олдилар. (Амир Соҳибқирон) кўрғон кутволлигига Амир Зангий Тунийни тайинлади.

VII. ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ЧАЛОВ ВА РУСТАМДОР ТОМОНГА ЮРИШИ БАЁНИДА

(Ферузкўҳ) қалъаси ташвишидан узил-кесил халос бўлгач, нусрат шиор батіроіуіар хумоюн фол билан бахтли юлдуз йўл кўрсатувида, ақл-заковат кўлловида, ғалаба олдинда, яхши бслғи йўл бошловчиси ўнг томонда, шон-шавкат йўлбошловчиси чап томонда, зафар қалб қисмида, ғалаба ^уши икки қанотда азм жиловини Чалов томон йўналтирди ва кўл остидагилари билан кўзни ^амаштирувчи чакмоқдай ул вилоят сари йўл олди.

Улар Айгоц (юлдузи)гача бўй чўзган тоғлар ва тубсиз жарликлар орқали юрдилар. (Байт):

У (тоғлар)нинг чўққисини кишн тасаиуир кўзи
биянпига (кўргаи),
У (жарликлар)иинг тубиин киши гумон оёғи
билашина босган.

(Улар бу масофани) санокли кунларда босиб ўтдилар. (Шсър):

Кўриб Искаидар (Шайхий) бу аяичли аҳиолни,
Кўз олдида еруг куп бўлган Эди короигу.

Ғолиб аскарлар билан жанг қилмоққа қурби етмасди, мажбур бўлиб ожизлик қўли билан қочиш этагини тутди. Обдор қилич даҳшатидан саросимага тушиб қолди. Оқибатни ўйламайдиган бир гуруҳ билан шамол янглиғ тупроқ палосини чамалашга киришди ^амда (оятда), <улар худди шердан кўрқиб қочган қулонга ўхшайди> — дейилганидек, Жаҳаннамдарага йўл олди. (Байт):

Кимки билмас экан нопу туз ҳаққии,

Искаидар (Шайхий)дск Жаҳаппамдарага кетади.

Нусрат шиор байроқлар йигирманчи зулқаъда жума куни (1404 йил 30 май) Чаловга стиб келди. Искандар ва унинг тобелари (440) Чаловни ташлаб қочиб кетган эдилар.

Ғолиб аскарлар йигирма учинчи (зулқаъда) душанба куни (1404 йил 2 июн) ^адиксиз ва қоровулсиз дабдаба билан, унинг ёнида Жайхун даресси таквим жадвали (чизиғи)дан ҳам кичик бўлиб кўринадиган, Ҳарос дарё-сидан ўтиб, Жа^аннамдара тоғига кўтарилдилар. Йигирма олтинчи (зулқаъда) пайшанба куни (1404 йил 5 июн) Искандар (Шайхий) ортидан (таъқиб қилиб) кетган бир гуруҳ ўрмонзорда уларга стиб олди. Искандар (Шайхий) тоғнинг баландлиги ва ўрмоннинг қалинлиги ғолиб аскарлар шаштини қайтаради, деб ўйлаган эди, Ҳазрат Соҳибқирон аскарлари дубулғаларининг нурлари савлати тўсатдан алангаланди ва учқунлари у томонга ёпирилди; уларнинг табиатидаги жазо довули тўсатдан қўзғалди ва тўзони Искандар Шайхийнинг иқболи кўзини хира ^илди, умидининг зилолдек (осмонини) қоронғу этди.

Қаттиқ жанг бўлди. Ўша куни Вафодор мардлик билан жднг қиластган чоғда юзига найза санчилди ва унинг зарбидан тишлари отилиб кетди. Шунчалик қаттиқ яра-ланган бўлишига қарамай шиддат билан жанг қилди. (Байт);

У сардорлар бошини танидан жудо қиларди,

Папжаси тупроққа беланган, оғзи тўла қон.

Ўша куни Искандар Шайхийнинг тобълари ва тараф-дорларидан кўпчилигини доруллаънатга жўнатдилар, баъ-зиярини эса тирик қўлга олдилар. Бир неча киши, — мисра: у билан бирга ўрмонда бскиндилар. (Шундай қилиб), унинг димоғида ошёна курган ғурур қуши ва фитна савдоси (оятда): <улар билан ўзлари истайдиган нарсанинг ўртаси тўсиб қўйилдн> , деб таъкидланган қилмишга эришди ва подшоҳнинг изғирин шамоли қахридан девсифат малъунлар билан биргаликда қочди; аждарҳодск ҳайбатли сипоҳ қўр^увидан чумоли кўзидан йўл изларди; сон-саноксиз лашкар даҳшатидан илондай тўлғонарди. (Байт):

Чумоли қанот чиқарса ҳалок бўлади,

Сеинг душманинг қанот чиқаргап чумоли кабидир.

(441) Эртасига Рустамдор (вилояти) қўрғонларидан бўлмиш Нур қалъаси яқинида ғолиб аскарлар Искандар (Шайхий) акасининг ўғлини, унинг бир гуруҳ яқинлари ва навкарлари билан бирга тутиб, ҳазрат (Соҳибқирон) ҳузурига келтирдилар ва у марҳамат айлаб уларнинг қонидан кечди ҳамда жонларига амонлик берди.

(Ҳазрат Соҳибқирон у ердан) Гилон томонга Ҳарсо қалъаси сари йул олди. (йўлда) бир неча кун Кулора-дашт водийсида тўхтади. Шу орада сайид Камолиддин-нинг ўғли амир Ғиёсиддинга марҳамат кўрғазиб ҳамда у билан Искандар (Шайхӣ) ўртасида илгаридан адоват борлигини ҳисобга олиб, Омул ва Сорий вилоятларини унга берди. Ҳозиргача ул мамлакат унинг ихтиёрида ва бу ҳа^а салтанатшиорли ҳазрат (Шохрух)нинг,— Аллоҳ, унинг подшоҳлигини ва салтанатини абадий этсин,— таоихи баёнида айтилажак. Ғолиб аскарлар ўша атрофда чопқинлар қилиб, кўплаб қорамол ва қўй олиб келдилар. (442)

VIII. ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ДОРУССАЛТАНА САМАРҚАНД ТОМОН ЙЎЛ ОЛГАНЛИГИ БАЁНИДА

Ҳазрат Соҳибқирон, <Аллоҳ унинг шуҳратини сркин қилсин>, ушбу воқеалардан сўнг йўлга отланиб, Гилонот ҳудудида Дамованд тоғи этагига Лор мавзесига келиб қўнди. Ўз вақтида подшоҳ Арғун у срга битта кўшк курдирган эди ва ҳозир ул жой Кўшки Арғун номи билан таниқлидир. Саккиз юз олтинчи йил йигирманчи зулҳижжа як-шанба куни {1404 йил 29 июн) давлат чодирининг маркази бўлмиш доруссалтана Самарқанд сари юрмоққа қарор қилинди ва амирлару аъёнлар билан биргаликда суръат ила равона бўлди. Йигирма иккинчи (зулҳижжа) сешанба куни (1404 йил 1 июл) Ферузқўхта келиб қўнди. Йигирма тўртинчи (зулҳижжа) пайшанба куни (1404 йил 3 июл) Бистом га етиб келди. Саккиз юз еттинчи йили муқаддас муҳаррам ойининг бошида чоршанба куни (1404 йил 10 июл) Нишопурдан отланиб, Ишқободга етиб шоҳона чодир тикди. Учинчи муҳаррам жума куни (1404 йил 12 июл) (Ҳазрат шайх Аҳмад) Жомнинг табаррук мозори (зиёратига келиб) иқбол чодирини ўрнатди. Ҳирот (вилоятига) яқинлашганда, улуғ ҳукмдор хожа Фаҳриддин Аҳмад Тусийни Хуросон олиқ-солиғини йиғиш бўйича назоратчи қилиб тайинлади. (Шундан сўнг), хожа Фаҳриддин Аҳмад тошқин селдай ва кўзни қамаштирувчи чакмоқдай Ҳирот томон ошиқди ва қирқ кун деганда икки юз туман кепакӣ миқдорида маблағ йиғиб, хази-нага келтирди ва шу йилнинг рабиъ ул-аввалида (1404 йил сентябр) палос ўпмоқлик шарафиға муяссар бўлди ҳамда йиғиб олинган маблағни арзга етказди. Унинг бу иши маъқулланди ва унга нисбатан эътиборнинг кучай-ишига ҳамда ҳурматнинг ортишига сабаб бўлди.

Ҳазрат Со>ибқирон, <Аллоҳ унинг шу^ратини сркин этсин>, доруссалтана Самарқандга келиб тушди ва у ердаги зарур ишлар билан машғул бўлди; солиқ йиғувчилар (уммол) ва ишчиларни (443) танбех бериб, сўроқ хилди. (Гап шундаки), хожа Жалолиддин Маҳмуд салтанат девонининг ноиби этиб тайинланганди.

Жаҳонни забт этувчи байроқлар Рум ва Шом мамлакат-ларини эгаллаш ҳамда Гурж ва Ифранжга ғазавот қилиш билан машғул бўлган муддат ичида у бир неча йил доруссалтана Самарқанд девонининг мутлақ ҳокими эди ва унинг ҳукми барча мамлакатларга ўтар, қаноат-лилиги, тўғрилиги, ҳалоллиги ва диёнатлилиги билан танилганди. Бироқ илоҳий тақдир ва осмоний ҳукмга кўра, уни танбех бериб қамоққа олди ва бир неча кундан сўнг есоққа етказди. Чунки, доруссалтана Самарқандда қурилган жомеъ масжидининг , — бу ҳақда айтиб ўтилди,— кираверишдаги айвони гарчи кўкка бўй чўзган бўлса-да, аммо максурага қиёсан пастроқ кўринар эди. (444) Аллақандай ғаразчиларнинг бўҳтони сабабли, анча вақтдан бун қамоқда сган вазирлик сершоҳ дарахтининг бир шохи бўлмиш хожа Шарафиддин Али Симноний жаноби олийларига марҳамат қилди ва унга яна ўша соҳибдеворлик мансабини инъом этди. Чунки айқоқ-тафтишчилар қанчалик талашиб-тортишмасинлар, унинг Хуросон, Ироқи Ажам , Қўмс ва Мозандарон ² (ўлкаларида) мутлақ ҳоким бўлиб турганлиги юзасидан з^атто бир динор миқдорида ҳам қамомад кўрсата-олмадилар. Хожа Шарафиддин Али ва хожа Фахриддин Аҳмадни Самарқанд девонига тайинлади. (445)

IX. САМАРҚАНДДА БЎЛИБ ЎТГАН ТЎЙ-ҲАШАМ БАЁНИДА

Олий ўрду ва катта ўғруқ нусратшиор байроқлар ортидан доруссалтана Самарқандга стиб келгач, ҳазрат Соҳибқирон шундай бир бугок юришдан фарзандлари ва амирлари билан соғ-саломат пойтахтга келиб қўнганлиги муносабати билан катта тўй бериб, сипо^ амирлари ва олампаҳо. даргоҳ баҳодирларини суюрғамиши ва ағирламишилар ила сийлаб, ҳар бирининг мансаби ва ҳурматиға қараб суюрғол ва чилду ила тақдирламоққа буюрди. (Вояға) етган шаҳзодаларға ҳам ҳар қайсисига ўзига м^носиб, тагли-тугли ёстикдош бўлгилди . Фармонға мувофиқ кўркам Кониғил ўлаигидан то Шовдорғача, тахминан ўн фарсанг келадиган ораликқа Соҳибқироннинг муборак ўрдулари, барча шаҳзодалар, оғолар, ўғлонлар, амирлар, мўътабар шахсларнинг қайтуллари ва жаҳонни турк ва тозикдан иборат забт этувчи турли-туман аскар-лар ҳар бири ўз мавқеи ва мансабига кўра келиб қўндилар. Катта ўрду келиб тушган жойға қирқ устунли олий борғохни тикдилар; унинг атрофида ярим фарсанг кела-диган ерни борғох, катта чодир ва соябонлар воситасида қуёш нурлари тушмайдиган қилдилар; хисравоний хумлар ва кайхисравий жомларни (446) қатор тердилар; тур-ли-туман егулик ва ичимликларни тўлдириб тоширдилар. Табрик учун келган етти иқлим султонларининг чодир-ларини ўрду атрофида тикладилар. Уларнинг ортидан яқин-узоқдан келган туман амирлари ва сипоҳ сардорла-ри, жўгинлар жамоаси ва ^урматли арбоблар келиб тушдилар, уларнинг ҳар бирига чодирлар қурилган эди. Булар ортидан лашкар қисмлари — мингликлар,

қўшинлар, юзликлар ва ўнликлар тартиб билан ҳар ҳайсиси ўз жиргаси ортида жавқ-жавқ бўлиб ўрнашди; тавочи, аюдочи ва ясовул амирлари хос бедовларга миниб олиб тарқу ва назли тортмоқ учун гуруҳларни тартибга келтирдилар. Оламнинг турли тарафларидан йиғилган тиллари ва кийимлари бир-бирларидан фарқли ҳар қайси мамлакат созандалари, ҳар бир иқлимнинг санъат аҳлларию ҳунар соҳиблари гуруҳ-гуруҳ бўлишиб ҳар диёрнинг ўзида расм ва одат қилинган эсб-зийнат буюмлари, тақинчоқлари, кийим-кечак ва матолари билан ясаниб, ўзларига оро бердилар. Хушнағма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқасида, ажам тартибида, араб қондасида, турк йўсунида, мўғул аёлғусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва о'анг боғламоқ ила машғул эдилар. Тўй тайёргарчиликлари тугаб, айш-ишрат учун зарур нарсалар муҳайё этилгач, салтанат, ҳашамат ва (447) улуғликнинг махсус тахтини боргоҳнинг марказига ўрнатдилар. Хотинлар, кслинлар, ўғиллар, султонлар ва шаҳзодаларга, шунингдек, кадрдон ва шон-шуҳратли ҳр~ чинларга ҳам ҳар бири учун ўз мартабасига қараб жой белгиладилар. Шоҳлик палоси ва шаҳаншоҳлик кўрлачаларини бирин-кетин ёзиб чиқдилар.

Ҳазрат Соҳибқирон барчадан иззатлироқ улуғвор бир мақомда, шараф гўшангасида, саодат маснадида ҳашамат билан ўтирди ва свни куйдириш сифатидан базмни киздириш сифатига ўтди, куч-қудрат либосини гўзаллик кийимига алмаштирди. (Қитъа):

Ул жойдаки қаҳри қиличи шам каби нур сочган экан,

Бош (думалаб) ётмагап бир қадам ҳам жой кўрмайсап.

Ул жойгаки лутфи кўзи бнр бор назар солган экан,

Замона боғида гуллаб-япшамаган биронта шох кўрмайсаи.

Ҳар ким ўз жиргасида ўтирсин, деган фармон бўлди. Сувчилар коса тутмоқ ила машғул бўлдилар. Давлат амирлари, ҳазрат (Соҳибқирон)нинг яқинлари ҳамда мулк ва миллат мутасаддилари жирғомиши ва тузғу қилмоққа киришдилар. Аёқчилар улкан ширахона қуввати туфайли еру кўкни маст қилиб ташладилар. Қўш ва қаров, тўра ва жирга тутиб бўлингач, турли мамлакатлардан — Хитой, Алтой, Чска Мағриб, Миср, Рум, Фаранг ва Ҳинд мамлакатларидан келган элчиларнинг ҳар бирини ўз жиргасига чорлаб, тортиқ ва инъомлар улашилсин, деган олий фармон бўлди. Рубъи маскуннинг тўрт чскаси ва етти иқлим ҳоқонлари, ҳукмдорлари ва қайсарларининг хизматкорлик ва ҳамжихатлик ҳақида айтган сўзларини бирма-бир шарҳлаб бердилар. Ҳар бир ўлкадан келган бойликлар ва хирож миқдорининг таф-силотини арзга стқаздилар. (Амир Соҳибқирон) улар юборган (элчиларни) ўз тарбият ва эътиборига сазовор этди. Жаҳон ва ундаги эл-улус аҳволи ҳақида қисқача маълумот олгандан сўнг, уларни қаров

одати бўйича сийламоқчи бўлди; катта-кичик ҳамма тиз чўккан ҳолда ёрлиғ ва фармонга мунтазир бўлдилар. Ҳазрат Соҳиб-қирон шундай буюрди: (448)

"Тенги йўқ Тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси рубъи маскундаги мамлакатларнинг ихтиёр жиловини бизнинг қудрат чанғалимизга тутқазган ҳамда жаҳоннинг қуруқлигию сувларидаги барча махлуқотни бизнинг ам-римизга бўйсундирган экан, оламни ёритувчи офтоб мисоли, узоқ ва яқинни бир хил билиб, барча давлатлар ва миллатлардаги кучли ва заиф, фақир ва шариф, катта ва кичик ҳаммасини ўз марҳаматимиз ҳимояси ва шафъатимиз соясида бир хил кўришни, ҳар бир кишини ўз мавқеига қараб бу буюк давлат маҳсулидан баҳраманд этишимизни шарт қилиб қўймиш. Сизлар ҳам ҳар доим, <агар (берган нсп^матларимга) шукр қилсангизлар, албатта уларни зиёда қилурман> , (деган оят) ҳукмига кўра, Аллоҳ таолога шукрона қилмогингиз лозим. Токи, <агар ношукурчилик қилсангизлар сўзсиз азобим ҳам қаттиқдир> , (деган оят) сўзларининг оғир кулфатига ги-рифтор бўлмагайсиз".

Сўнгра (ҳазрат Соҳибқирон) Хитой сари черик торт-моқликка азм айлади ва буюрди:

"Биз машриқ мамлакатини эгаллашни ва ул томон кофирларини забт этмоқни мақсад қилиб қўйганлигимиз учун сизлар, то биз ул юришдан қайтиб келгунга қадар, ҳар қайсингиз ўз саоҳадларингизда булиб, аҳдлашилган ҳарор, ёсоқ услуби ва улуғ тўра йўлидан четга чиқмаслигингиз лозим. Чунки, худо кўрсатмасин, баъзи-ларнинг калтафаҳмлиги сабабли, улуғ тўрага хилоф иш юз берса, буюк давлатимизнинг узун уқруқи албатта унга чора кўради ва бир смоннинг емонлиги туфайли кўплаб солиҳ кишилар ҳам жазо ва бандга ма^кум бўладилар". Ушбу сўзларни таъкидлаб айтгач, катта укалко тарқатишни улус тавочиларига топширди, барча қўшин бошлиқлари ва оламpanoҳ боргоҳ солорларини тўн ва совғ&лар билан тақдирлаб, сарафроз этди. (449)

Х. ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ОҚСЎЛОТДА ҚИШЛОВ ЎТКАЗГАНЛИГИ БАЁНИДА

Саккиз юз еттинчи йил жумоди ул-аввал ойида (1404 йил ноябр) (ҳазрат Соҳибқирон) қишловни ўтказиш учун доруссалтана Самарқанддан йўлга отланиб, Оқсўлотга келиб қўнди. Ўша кезларда дай сипоҳи ханжарини қинидан суғураётган ва аёз лашкарининг олд қисми қилич кўтармоққа қўл чўзган эди. (Байт):

Дсҳқонпинг болорига касодлик етди,
Гул богбопи бог эйигини кулфлади.

Қишининг илғор қўшини совуқнинг байроқларини тикди.

Қиш сипоҳи хазон олтинларини талон-тороғ қилмоққа ошиқди. (Байт):

Боғ дилкашлар жамолидан бўншб ҳолди,

На булбул овози, па гулдап бордир пишои.

(Соҳибқирон) шунчалик (сон-саноксиз) лашкар билан (борардики), одам боласининг тасаввури унинг гу-руҳларидан бир гуруҳини, тўлқинларидан бир тўлқини-ни қамраб олишга ожизлик қиларди: олам аҳлининг барча иқлимлардаги қаламлари, (оятда), <агар ер юзи-даги бор дов-дарахт ҳаламлар бўлиб> , деб таъкидлан-ганидек, муболаға қилиб ёзганда ҳам уни етарли дара-жада қамраб ололмасди. (Бу лашкарлар) шундай тўп-тўп булиб борардики, унга ўхшашини ҳаёл кўргазмасида ҳам намойиш этиб бўлмасди; тасаввурнинг икки отлик чавандози ҳам унинг лашкари ғуборини кесиб ўта олмасди; тафаккурнинг баландпарвоз бургути ҳам унинг саноғига етмоқ ҳавосида учишдан толиқарди; сўз рас-соми ёзувдан ҳ.ар қанча чизма чизганда ҳам унинг васфи чехрасини очиб бсраолмасди. Улар бамисоли бир темир тоғидай тоғдан тоққача саф тортган эди. (Байт):

Сон-саноксиз сипоҳ жилди ўрнидан,

Гўс тоғ па ўрмон бормоқда дерсан.

Унинг отлик лашкарлари қурол-яроғлари юкидан ер устунлари ларзага ва отлари тақаси зарбидан осмон гумбази жунбушга келиб, Оҳсўлотга етиб тушди. (Байт):

Ер юзини бир неча фарсанг жойда лшшсар босди,

Лашкар (кўплиги)дан жаҳон қўли билан бошини чамгаллади.

Шоҳлик чодирининг арқонлари Айюқ юлдузигача етди, ранг-баранг чодирлардан ул навоҳийда юзлаб осмон тургандай кўринарди.

(Байт): (450)

Чодир ва ўтовлар худди осмонга ўхшарди ва Тоғ-чўл бошдан-оёқ

чакнаган юлдузларга тўлиб кетган эди

XI. ХИТОЙ ЮРИШИ БАЁНИДА

Бир неча кун чуқур ўйлаш ва машваратдан сўнг (ҳазрат Соҳибқирон) Хитой томон юришга қатъий қарор қилди. Қишнинг қоқ чилласи эди. Тоғ ва қирлар қора чўққисига ок парда спинган, чўл зангори кийимини симобий либосга алмаштирган, тақдир заргари Сайхун дарёсини худди кумуш қуймасидек қилиб қўйган, қиш-нинг пўстинчиси (ер юзи)

иқлимларининг эни ва бўйига мослаб оқ либос бичган, ариқнинг устки сатҳи бир найза бўйича бамисоли яшм тошидек бўлган, сахро саҳни ва дарё юзи қор қопламидан сатҳи бир хил бўлиб қолган мавсум эди. (Шеър):

Бунчалик (кўп) қорпи ҳали ҳсч ким кўрмаган,

Ер қор оғзида іус бир луцмадск эди.

Худди пахтанинг ичидаги чигит мисоли

Тогларнинг гавдаси қорга бурканган. (451)

(Шеър):

Булут оғзидан қор элар эди,

Қор жаҳсшни остин-устун қилганди.

Ўшал тоғ ва даштга ёққай қордай гўё,

Фалак "ўн" бўлмиш-у, ер бўлмиш "саккиз

Ўша кезларда ҳаво шу даражада совиб кетдики, кўпчилик ақиблару зодагонларнинг баъзи аъзоларини совуқ олди, оддий одамлар ва ходимларнинг кўпчилиги ҳалок бўлди. Қавс (ойи)нинг бошидан то ҳут (ойи)нинг охиригача Жайхун ва Сайхун дарёларининг барча кечув-ларидан лашкарлар, карвонлар, аравалар, филлар ва ҳоказо муз устидан ўтдилар. Совуқнинг қаттиқлигидан тил оғизда уюшиб қоларди, (она) қорнидаги болага ҳам зарар етиши аниқ эди.

Саккиз юз еттинчи йил қутли ражаб ойининг ўн иккинчисида (1405 йил 15 январ) (ҳазрат Соҳибқирон) Ўтрор шаҳрига келиб тушди. Кузатиб қўйиш учун мулозимликда бўлган бир гуруҳ оқолар, фарзандлар ва арқони давлатнинг хушдиллик, хурсандлик ва бахту саодат ила қайтиб кетишларига рухсат бермоқчи бўлиб, (шу муносабат билан) шароб ичмоққа рағбат қилди. Бир неча кеча-кундуз базм соқийлари қўлидан тўла қадах ва жом олиб, гўзал паривашлар юзидек гулгун бода ва райҳондек (хушбўй) шароб ичмоқ ила ғанимат тонги бошини мурод ёқасидан чиқарди, айш-ишрат қуёши хуррамлик машриқидан чиқди. Шодлик манбаи ва дил-хушлик сармояси бўлмиш шароб лашкари кетма-кест ДИМОР майдонига от суриб, ғамнинг гирдайган (бўйни) ва ўйловнинг бозорини синдирар, хуррамлик боғлари-ю, айшу тараб ниҳолини янғидан яшнатар эди. Шу орада (ҳазрат Соҳибқирон) ароқ келтирмоқни буюрди, муҳайё қилдилар; у кўринишда сувдек, лскин аслида оловдек бир жавҳар эди, бағоят латофатли бўлганидан, (452) ^авога ўхшаб кўзга кўринмас эди; ўта суюушгидан дағал тупроқ билан қўшилмас эди. Соқий нарғисдек олтин қадахни кумушранг қўлга қўйиб, ўз манзили бўйлаб борастган

ой мисоли узлуксиз қадаҳ узатарди.

(Аллоҳ^{нинг}) қули бўлмиш ҳазрат Соҳибқирон яна икки кеча-кундуз ушбу арақдан ичиш билан машғул бўлди ва бирорта овқатдан оғзига олмади. Кейинги кун муборак мизожида бир оз ўзгариш сзди. (Мисра): унда хумор аломати бўлса керак, дсйишди. Тузалиш учун, шсърда:

<Лаззат олмоҳ учун бўшатдинг косани,

Бошқасини ундан даво олмоқ учун ич>,

дсйилганидск, яна бир-икки култум ичди. Зоҳирида со-вуқлик (борлиги) сабабли, иситма бир мунча таскин топди, дсб ўйладилар. Аммо мсъда исигач, иситма кўтарилиб кстди. (Назм):

Тажриба юзасидаи солдим мсн назар, шундай экап:

Жаҳонпииг хурсапдчшшклари қўлнинг қичиганига ўхшар экан.

Аввалида қў.чга қичиш сқади, Охирда қўл-қўлпи олондск қизитади.

Шуига ўхшаш, дунё жоми ҳам сқимли эрур Аввалида мастлик, охирда хумор келгирур.

Ул муқаддиманинг хулосаси муродсизликдан иборат бўлди. Аёвсиз тақдир ичмок ортидан ўч олмоқ ништарини санчди; бевафо дунё хурсандчилиқни йиғига ва базмни мотамга айлантирди. (Байт):

Токи айлапар экяи фалак, шундай зрур — Шаробу заҳар, адовату меҳр биргадур.

ХП. ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ, <АЛЛОҲ УНИНГ ШУҲРАТИНИ ЁРҚИН ҚИЛСИН>, ВАФОТИ БАЁНИДА

Ҳар бир бошланишнинг ниҳояси ва ҳар бир қусш чиқишининг ботиш (вақти Аллоҳ томонидан) олдиндан белгиланган бўлгани учун (ҳазрат Со^ҳибқироннинг) му-борак мизожи тирикликнинг катта йўлидан ва мўътадиллик чегарасидан четга чиқабошлади: ҳумоюн ҳолати саломатлик безаги ва снгиллашиш чиройидан ажралди ва ксраксиз бўлиб ^олди; руҳ ва роҳатвинг порлаб турган тонги азоб ва малолликнинг зулмат орттирувчи шомига айланди. (453)

Ҳазрат Соҳибқирон, <Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин қилсин>, шундай дедилар: "Умр бўйи менда умуман ўткир ичимликларга майл бўлмаган ва тўсатдан юз берган ҳозирги ҳолат касалликка сабаб бўлди. Кўп гуноҳ қилинган бўлса-да, бироқ, (Қур^лони каримда): <Аллоҳ-нинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлмангиз> , (дейил-ганига кўра, Парвардигорнинг) даргоҳи кенг эрур".

(Ҳазрат Соҳибқирон), <У (Аллоҳ) бандаларидан тав-ба-тазарруъ қабул қилгувчидир> ,

(дсган оят) башоратини англаб стмоқ қулоғи билан эшитиб, <Аллоҳга тавба қилинглари> , (ояти) уни тўғри йўлга бошлади.

Унинг буйруғи билан кўнгилхушлик ва (мусулмончи-ликда) тақиқланган барча асбоб-анжомларни синдирдилар. (Ўзи эса), чин дилдан онт ичиб тавба қилди ва <Аллоҳ тинчлик макони — жаннатга даъват қилур> , (ояти) уйининг зиёфатига тайёр бўлди: бутун фикру хаслини. <эй осуда жон, ссн Парвардигорнинг (хузури)га қайт!> — (ояти)нинг фармониға қаратди.

Одатга кўра, аркони давлат ва ҳазрат (Соҳиб-қирон)нинг яқинлари ҳар бири (Аллоҳға) илтижо ^илиб турардилар. Шу орада (Аллоҳнинг) ҳуш бўлмиш ^азрат Соҳибқирон аввал бир бармоғини, сўнгра икки бармоғини кўтарди ва кўзи билан имлаб, бу нимани англатишини сўради. Амирлардан баъзилари бунга жавоб топмоққа уриндилар ва: "Ҳазрат (Соҳибқирон тузалиш учун) бир ёки икки илож қолди, (деб ишорат қилдилар)", дсйишди. (Ҳазрат Соҳибқирон): "Йўқ, мен ундай дсмоқчимасдим", дсб, ушбу байт мазмунида ётган сўзларни айтди. (Шеър):

Жаҳондор деди, бу ўлмоқ демакдир,
Чунки яшамоқ мсн учун топмиш якун.
Айлануиҷи фалак менинг измимдамас,
Мен гардиш бермадим ойға, қусшға.
Мен бир сиқим тупроқдурман ва бир томчи суюқ сув,
Дастлаб бир тар моддадан яратилгапман .
Парвардигорнинг парпаришлари билан
Ул жойға етказдим ишнинг ақунин: (454)
Олдину кейин содир бўлшпи мумкии бўлган нимаики бўлса,
Ҳаммасига менинг қўлим етарди.
Менинг айвоним Кайвопға бўй чўзган бўлса ҳам,
Ўша (ажал етган) кун ўлим (шарбатин) тотмогим лозимдир.
Шундай бир пайтда поднўҳлик қилдимки —
У пайт ҳам дилим кучли эди, ҳам галим.
Энди нотагонлик пайдо бўлган экан,
Бошқа саройға кўч тортмоқ лозим.

Ҳеч бир кина-кудуратсиз тақдирга тан бериб: "Мсн сизнинг орангизда бир кун ё икки кундан ортиқ бўлмасман", дсди. Ушбу сўзларнинг (ҳақлигини исботлаш учун) гувоҳликка табибларни чақиртирди ва амирлар барча кечмишни сўзлаб бердилар. (Аллоҳнинг) бандаси бўлмиш ҳазрат (Соҳибқирон табибларга): "Ростини айтинг, хушомад қилманг, чунки менга тўғрилиқ ёқади", деди. Табиблар дедилар: "Аллоҳнинг инояти билан ҳали кўп йиллар яратганнинг сояси (бўлмиш подшоҳимиз) рубъи маскундаги мамлакатлар узра барқарор бўлғай, деган умиддамиз. Бироқ тиббиёт қондасидан келиб чиқил-са, (Аллоҳнинг) қули бўлмиш ҳазрат (Соҳибқирон) айт-ганларича эрур". Бундан мулозимлардан баъзиларининг, нега бундай дедингиз, деб жаҳли чи!у;и. (Аллоҳнинг бандаси бўлмиш ^азрат (Соҳибқирон) эса, уларга та^синлар айтди.

Қисқаси табибнинг илож қўли давола-моқ этагини тутмоққа калталиқ қилиб қолди.
(Шеър):

Лашкар табиблари, шаҳар. улуғлари, Замон подшоҳи атрофидан олдилар жой.
Беморликнинг даиосидан сўз қотдилар, Турли шарбатларни қўшдилар бирга.
Сийдик ва томирдан изладилар сир, Лек ҳайтиб келмади қўлга кетган умр. 'Табиб
билганича қилди дапосин, Муддат қолмагач, ие фойда даводип. Шунчалиқ истеъдод,
лашкарнинг кўплиги ҳамда сал-танатнинг улуғворлиги ва қудрати ўлим йўлбошчиси
олдида тўсиқ ва қайтаргувчи бўлаолмади. (Шеър):

Қазо қўли очадиган зирхдан не фойда,
Қадар ўқи ўтадиган қалқондан не манфаат.
Темир иа пўлатдан метип қўргон хилсанг ҳам,
Вақти келгач, ажал ҳўли қоқар эшик.

Салтанатни бошқармоқ навбати хотима топди. Жафо-кор рўзгорнинг <хастни беришу
қайтариб олиш> ҳукмига кўра (455) ўлим элчиси, <агар ажаллари стса, уни бирор
соат орқага ҳам сураолмайдилар, илгари ҳам қилолмайдилар> , деган оят ёрлиғини стказди
ва (Амир Соҳибқироннинг) давлати ҳақидаги фармон қайтариб олинди. (Шеър):

Қуёши зулматнинг бағрига ботиб кетди,
Кўчини шоҳликдан туирсида олиб кетди.

Тақдир қалами жаҳон шоҳининг боқийлик (ҳақидаги) фармониға фано туғросини
битди. Етти иқлим шаҳри-ёрининг пок руҳи тўққиз фалакнинг чўққисига кўтарилди ҳамда
ўткинчи сарой ва азоб-укубат манзилидан анислик равзалари ва жаннат боғлари сари
хиром айлади. Тақдир-да бор қазо мактуби, <(ер) юзидаги барча жонзот фонийдир>
, (ояти)нинг хотимаси ила якунланди ва саккиз юз еттинчи йил шаъбон ойининг
ўртасида (1405 йил 18 феврал) Ўтрор мавзесида {ҳазрат Соҳибқирон руҳи) яхшилар
мақомидан ўрин олди. (Байт):

Ўтрор остонасида етиб келди! қазо,
Сон-саноксиз мукаммал лашкардан не фойда.

Муродсизлик водийси бўлмиш ўткинчи дунёдан жан-нат бағриға хиром этди.
(Байт):

Қазо девонидан шаъбоннинг ўртасида унинг бароти битилди,
Қарасам, унинг вафотининг тарихи "садри тўри" экан.

Давлатнинг кулоғи ва бўйни шаҳаншоҳликнинг бошқарув зийнати ва адолат беагидан бўшаб қолди. Унинг йўқолишидан жаҳон аҳлининг тинч-тотувлиги ва з^аловатида паршонлик ва парокандалик бошланди. (Байт):

Шундай бир шаҳаншоҳ эдики, унинг йўқлигидан жаҳонда
нарокандалик бошланди,
“Видои шаҳриёрий” қилди ва (бу сўзлар) унинг (вафоти учун) тарих бўлди.

(Ҳазрат Соҳибқирон),— Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин,— адолатининг шараф ва фазилати, под-шоҳлик сиёсати тўхтади. <Дарҳақиқат, бахт мавҳум (нарс), ссн уни йўқотгандагина биласан>.

(Мисра): <Қуёшнинг қадри у ботгандан сўнг били-нади>, дсийлганидек, асл офтоб нурининг қадр ва қиймати (456) маълум бўлди.

(Назм):

Одамлар қуёшнинг салмоғини билмайдилар,

То унинг нури осмондан кетмагунча.

Тун кслиб фалакда Суҳо юлдузи Ерда ўнинг қадрини англайдилар. Ер юзи шаҳриёрининг (жасади солвнган) сандиҳни доруссалтана Самарқандга элтдилар ва жаҳон шоҳи ва шаҳзодаси, ўз даврининг валиаҳди, раҳматли ва ху-дожўй Муҳаммад Султон , — унинг қабрини Аллоҳ нурга чўмдирсин, — мадрасасига дафн этдилар. (Шсър):

Жаҳон ҳсч ким билан дўстлик қилмайди,

Унда арзшулик меҳрибонлик илм топаолмайсан.

Тупроҳқа тоиширдилар уни на қайтдилар,

Тикладилар (қабри) узра дахма ошигин.

Дунёнинг шу эрур асли одати,

Тахтга кўтарар, лскин олиб қолмагай.

На бошни бу сиртмоқдап олиб қочиб бўлар,

На сиртмоқ учни тортиб бўлар.

Мамлакатнинг шуъла сочиб турган ойи айнаи тўлишган чоғида абадият уфқида кўринмай кетди. Сал-танатнинг осмонни бсзовчи қусши чарақлаб турган жойида жаҳон халқининг кўзидан ниҳон бўлди. Ер юзининг улуғ ва мукаррам шаҳриёри хазина мисоли тупроқ бағрига кўмилди ҳамда ҳумоюн дахмаси ва муборак турбатининг гумбази айланувчи (осмон) гум-бази ва кайвон қасрининг кунгурасидан ҳам баланд бўлди. (Байт):

Ҳаёт тупроадан бир олам нратди,

Ва уни яиа тупроққа элтиб қўйди.

Дин ва давлат учун мотаму мусибат бўлмиш бу даҳшатли бахтсизлик ва аламли
фожианинг овозаси жаҳон аҳлига маълум бўлди. Уйқудаги фитна наргис мисоли
ўйноқи ва беҳаё кўзини очди: амонликнинг мбътадил мизожи бинафша каби бошини
хдсрату андуҳ тиззасига қўйди. Қани ул дабдаба ва ҳукмдорлик камоли, авжига
чиққан қудрат ва комронлик, юртларни забт этгувчи лашкар ҳашамати, осмонга қадалган
викор қалпоғи?! Қанчалик (457) осмоний қазога тўсқинлик қилмагин ва Тангри ўлчаб
бсрган (умрни) оз-кўп қилишга уринмагин, қанчалик (умрни узайтириш) учун мол-
дунё таклиф этмагин, барибир, бслгиланган муҳлатни бир соатга ҳам чўзолмайсан.
(Байт):

Ўлимдаи ўзга ҳар қандай мушкул учун Чора топиш лозим
бўлса, тоннлади.

(Назм):

Жаҳонни забт этувчи гурзи ва қалгаларни эгаллончи ҳилич зарби билан
Жаҳон менга бўйсунди, меи эса қисматга.
Бир қўл силташ билан қаччалаб кўргоиларни эгалладим,
(Узангига) бир оёқ қўйиш биёзан қаччалаб сипоҳни мағлуб этдим.
Аммо ўлим от солгач, ҳсч бир фойдаси бўлмади,
Боқийлик Худога хосдир, мулк ҳам Худо мулкидир.

Марҳум амир, яъни Амир Темур Кўрагон аҳволининг оқибати ана шундан иборат;
хамманики (ҳам) шундай бўлади. (Байт):

Баҳром йиллар даиомида гўр овлаб юрарди,
Покгил, қай тарзда гўр Баҳромии олди.

Дунё бир ўткинчи манзилдир, у на доимий ғурур ^ароргоҳи ва на сурур саройи
эрур. (Байт):

Жаҳон суҳбатин ким таманно қилар, Кимга оафо қилмишки,
бизга қилар.

Дарҳақиқат, бирорта фано домига илинмаган жаҳонгир ва бирорта ҳаёт камари
ечилмаган свни банд этгувчи борми! (Мисра): Бу йўлда хоҳ булбул бўлсин, хоҳ царға,
бари бирдир. Аслзодани фақирдан ва шо^ни гадодан устун қўйиб имтиёз бсрмаганлар.
(Байт):

(Бошқаларга) <зулм қилмасдан ва қонидани бузмасдан Ҳикмат билап ишларни
олиб борпшга балли!>

Ҳсч кимга бақо хилъатини ёпмаганлар ва абадийлик тожина топширмаганлар.

Қаидай яхши бог эрур ҳаёт боги,
Агар у хазон слидан омон бўлса.
Қандай хуррам саройдур замона саройи,
Агар униг абадийликдан асоси бўлса.
Ул (сабаб)дап бу дилхуш қаср совуқ кўринарки,
Энди иссиққина ўрнашганинда, тур, дейди.
Кечагидап па эртангидап бирортага маълум эмас,
Чунки у орадан кетди, бу эса ҳали келгани йўқ.
Айёмнинг биз учун нақди фақат бугундир,
Унга ҳам то шомгача ииюнч йўқ.

Ҳақ таоло ўтганларнинг руҳларига мағфират райҳони атрини ва жаннат уфорларини
стказсин. Чунки уларнинг саргузаштлари донолар хушёрлигининг сабаби ва зийрак-лар
эътиборлилигининг воситаси эрур, барчасига (Аллоҳ) ақл-заковат ва ибрат кўзи ато
этсин. Токи (улар ҳаётдаги) ажойиб воқеалар ва ғаройиб кечинмаларни ўзлари учун
сергаклик манбаи ва хушёрлик зийнати этсинлар; фоний дунёга кўнгил қўймасинлар;
турмуш жиловини ғафлат ва ғурур қўлига тутқазмасинлар; ҳаққонийлик нажот учун
сабаб (бўлади), деб билсинлар. Яратган Тангри барчага тавфиқ ато этсин. Му^ааммад ва
унинг шарафли авлоди ҳаққи!

НИЗОМИДДИН ШОМИЙНИНГ "ЗАФАРНОМА" АСАРИГА ИЗОҲЛАР

1. Қуръони карим, 79-сура (Вап-иозиот сураси), 28-оятдан.
2. Қуръони карим, 79~сура (Ван-нозиот сураси), 31-оятдан.
3. Қуръони карим, 31-сура (Лукмон сураси), 24-оят.
4. Махдий — Ислом дини эътиқодида ўн икки имомнинг охиргиси бўлиб, қиёмат
яқинлашгаида тирилиб "З^аджжол"га қарши курашади, дейилади.
5. Тўртичи китоб — Тапрот, Забур ва Инжиллардан кейин Муҳаммад
лайгамбарга нозил бўлган Қурчюни карим назарда тутилгач.
6. Қуръони карим. 42-сура (Шўро сураси), 22-оятдан.
7. Абу Бакр (572-634) — Муҳаммад пайгамбардан кейинги "хулафо аррошидин"
("Тўфи йўлдан борган халифалар") ёки "чорёрлар" деб аталган асосий тўрт халифадан
биринчиси (632-634).
8. Қуръони карим, 9-сура (Тавба сураси), 40-оятдан.
9. Вадд ва Суво — араблар жоҳилия даприда топиган бутларнинг НОМИ.
10. Умар ибн Хатгоб (тахм.585-644) — асосий тўрт халифадан иккинчиси (634-
644).
11. Ниҳованд — Эроннинг гарбида жойлашган шаҳар, кичик силоят маркази.

12. Сория — араб лашкарбошиларидан бирининг номи.
13. Икки нур эгаси—("зу-п-иурайп"), халифа Усмоппинг лақаби; Муҳаммад пайғамбарнинг икки қизини ўз никоҳига олганлиги боисидан шу лақаб билан машҳур бўлган.
14. Усмон ибн Аффон (тахм.575-656) — асосий тўрт халифадан учинчиси (644-656). (Олдинги изохга қаранг).
15. Али ибн Абу Толиб (661 йилда ўлдирилган) — асосий тўрт халифадан тўртинчиси (656-661). Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви. Ислом динидаги икки асосий оқимдан бири бўлган "шиалик"нинг ташкил этилиши унинг номи билан боғлиқдир.
16. Дулдул — Муҳаммад пайғамбар ҳазрат Алига совта қилган отнинг номи.
17. Зулфиқор (араб. "тешиб ўтувчи", "ўткир") — ҳазрат Алининг икки дамли қиличи шундай номланган.
18. "Ҳал ато" — Қуръони каримнинг 76-сураси, асли номи "Инсон сураси". Бу сура "ҳал ато" сўзлари билан бошланади.
19. "Ло фато" — "Жувонмардлик майдонида унга тенги йўқдир" деган иборага ишора, одатда халифа Али помидан кейин ёзилган.
20. Фотима (тахм.606-633) — Муҳаммад пайғамбарнинг ^изи, Али ибн Абу Толибнинг хотини, Мадинада дафн этилган.
21. Ҳасани ибн Али (625-669) — Али ибн Абу Толибнинг Фотимадам тугилган ўгли; иккипчи шиа имоми, Мадинада дафн этилган.
22. Ҳусайн ибн Али (626-680) — Али ибн Абу Толибнинг Фотимадам туғилган кичик ўгли, учинчи шиа имоми; 680 йилда Карбало да.1тида Сурия ҳокими Язид билан бўлган жангдн ўлдирилган, жасади ўша ерда дафн этилган. Имом Ҳусайн ҳалок бўлган кун (муҳаррам ойининг 9-10 кунлари) шиаларда мотам уюлоп қилинади.
23. Абу Амрор Ҳамза — тўлиқ исми Ҳамза ибн Абдулмутталиб, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
24. Абулфазл Аббос — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
25. Абу Малоф — Муҳаммад пайғамбарнинг буvasи.
26. Қуръони карим, 61-сура (Саф сураси), 4-оятда.
27. Қуръони карим, 57-сура (Ҳадид сураси), 25-оятда.
28. Қуръони карим, 51-сура, (Ва-з-зориёт сураси), 13-оятда.
29. Жалолий ва жамолин — тасаниуфга оид ағамалар; Жалолий —Аллоҳнинг улуғлиги,

кудрати ва қаҳру ғазаби ифодалайдигал сифат; жамолий — Аллоҳнинг лутфу марҳаматими ифодалончи сифат.

30. Канбойит (бошқача сзилишлари: Капбот, Капбои, Камбойт, Конбаат ва ҳоказо) — Ҳипдисго" ярим ороли шимоли-ғарбида жойлаш-ган бапдар (порт). Тсмурийлар ҳукмроилиги даврида Ҳиидистоппиинг таитқи саидосида катта аҳамиятга эга бўлган.

31. Поб-ул-Абвоб ("дарвозалар дариозаси") — Калказ тизмасипимг шарқий қисмида Дари ал дарасида жойлашган қалъа.

32. Чиигизхоп (Темужии, Тсмучип. тахм. 1155-1227) — Мўғул империясининг асосчиси ва бугок хони (1206 йилдан). Осис ва Шарқий Еуропада кўйигипа мамлакатлариин забт этган.

33. Чигатой (ҳукмроилик йиллари: 1227-1241) — Чиигизхолнит- иккинчи ўғли; 1224 йилда Чин¹изхоп босиб олган ерларини тўрт ўғлига тақсимлаб берганда шарқда Олтойдаи ғарбда то Амударсгача, Гулжаю Кошгардан то Самарқанду Сухорогача бўлсан ерларпи Чигатойхош^а борди. liy ҳақда матнпнинг ўзида ксйинроқ айтилган. Хоразмининг Амударспинг ўнг соҳилида жойлатш-ал ҳисми ҳам упиинг тасарруфида бўлш. Унга тобе ерлар Чигатой улуси деб аталган-

34. ҚарОчор (пўсп) — Чиигизхоилиинг нуфузли амирларидаи бири, Чигагойхолнинг маашҳатчиси ва лашкарбошиси. Лмир Тсмурниинг аждодларидап бсшшгчиси (Тарагай-1>уркул-Илапгир-Ижил-Қарочор).

35. Исрофил — рипоягга кўра ислом динида киёмат куии кслш» лиги ҳақида кариай чалиб хабар бсрадиган фаришта.

36. Икки тилли хома — камишдал ясалган қалам; уч қисми ўртасидаи сал тилиларди, шу сабабли икки тилга ўхшатилгал.

37. Бир юзли қоғоз — бу срда муаллиф мажозий ми1>лода китоблилг икки юзламаликсиз, ростгўйлик билап ёзшпаили]-ига илюра

38. Қуръоли карим, f8-сура (Каҳф сураси), 44(46)-оятдан.

II

1. Жўчи (Жўжий, Жўжи, 1227 йилда ўлдирилган) — Чилгизхоннинг тўнғич ўғли, Мўғуллар даш/атиининг лтимолий қисми — лшрқда Иртил1 дарёсидан Ўрол тоғларигача бўлган мамлакатлар, ғарбда Волга дарсигача бўлган ерлар уига қарашли эди. 1224 йилда Чингизхои фарзаид^агарига забт этилган ерлариин тақсимлаб бераоп-апида, Жўчининг саркардалик маҳоратини юҳори баҳолагани учун унга ғарбга томон "муғул отларининг туёғи етган жойга қадар" ҳудудии тақдим этди.

2. Уктой цоои (Ўгадей, Угэдсй) — Чингизхошшнг учинчи ўғли, отаси ҳаётлигидаёқ уни тахт сориси деб эълон қилган ва Чингизхоп ўлиmidан сўйиг (1227), у 1229 йилда

улуг коон (бош ҳукмдор) бўлди; 1241 йил1~ача ҳукмролдик қилган. Мўулистолиинг бир қисми, Жунгория ва Хитойлиг бир қисми унинг тасарруфида бўлгаб

3. Тўли (Тулай, Тўлуй) — мўгул салтаиатининг тўрт улусидан бирига ҳукмдорлик қилган. Бу улус аҳолиси 50 минг хонадондан иборат эди. У кичик ўғил экаиличи боис доим отасининг ёнида, қўшил қароргоҳида бўлгал, отасининг ўлимидан кейин 1227 йилдан 1229 йиғача вақтинча Чингизхон салгаиатиби болцарди. 1233 йили вафот этган.

4. Куюк кооп (Гуюк) — Ўктойниг тўнгич ўғли, 1246 йилда тахтга ўтирди ва 1248 йилда вафот этгач, ҳукмдорлик Тўли наслига ўтди.

5. Мунка кооп (Мулкэ, Мулку) — 1251-1259 йилларда ҳукмронлик қилган.

6. Кубилай (Хубилай) — 1259-1294 йилларда ҳукмроллик цилгаи.

7. Улжойту — 1294-1307 йилларда салталат юргизган.

8. Дашти қипчоқ — араб ва форс адабистида ҳали XI аср бошлариданок қўлланилган бу атама Балхаг кўлидал тортиб гарбга, Днепр дарёсигача бўлган ерлари и ўз ичига олган. Қипчоқ сўзи қадим рус солномаларида "полоиць!" дейилган, Византия солномаларида эса, "коман" атамаси қўлланилган.

9. Боту — салтанати 1227-1256 йиллар.

10. Беркахои — салтанати 1256-1266 йиллар.

11. Тўкгахон — салтанати 1290-1312 йиллар.

12. Ўзбекхон — салтанати 1312-1340 йиллар.

13. Жонибекхон — салтанати 1340-1357 йиллар.

14. Бердибекхон — салтанати 1357-1359 йиллар.

15. Наврўз — салтанати 1359-1360 йиллар.

16. Хизрхон — салталати 1360-1361 йиллар.

17. Муруд (Мардуд) — салтанати 1361-1363 йиллар.

18. Мурохожа (Муродхожа, Муридхожа) — салтаиати 1363 йил.

19. Ўутлуғхожа — салтияати 1364 йил.

20. Ўрусхол — Жўчи наслидан; Оқ Ўрда холи, салтаиати 1364-1375 йиллар.

21. Тўцтакиё — салтаиати 1375 йил.

22. Темур Малик — Ўрусхоннинг ўғли, 1375-1376 йилларда ҳукмронлик қилган.

23. Тўктамишхо» — Жўчи ласлидан; Оқ Ўрда холи, 1376-1395 йилларда ҳукмронлик қилгал, у ҳаеда гўларок маълумот матннинг ўзида келтирилган.

24. Темур Кутлуғ — салтанати 1396-1399 йиллар.

25. Шодибек — салталати 1399-1407 йиллар.

26. Ироқ — бу срдда Ироқи Лраб деганда қадимги Вавилолия ва Ироқи Ажам

деганда қадимги Мидия ҳудудларига тўғри келадигал жойлар назарда тутилган. Асарнинг бошқа қўлёзма лусхасида "Ироқ" номи ўрнига Озарбайжол, форс, Кермон, Хуросон ва Эроннинг гарби деб ёзилган.

27. Ҳулокухон — салталати 1256-1265 йиллар.

28. Абоқохон — Ҳулоқунинг ўғли, салтанати 1265-1282 йиллар, Форсда.

29. Аҳмадхон — салтанати 1282-1284 йиллар.

30. Арғунхон — салтанати 1284-1291 йиллар.

31. Кехотухон — салтанати 1291-1295 йиллар.

32. Бойдухон — салтапати 1295 йил.

33. Ғозонхон — Маҳмуд Ғозонхон (1295-1304 йиллар), элхонийлар сулоласидан, Эронда мўғуллардан тахтга ўтирган еп-инчи ҳукмдор.

34. Улжойтухон (ҳукм.йиллари 1304-1316) — Чингизхон наслидаи, Элхонийлар сулоласига мансуб Эрон тахтига ўтирган тўққизинчи мўғул ҳукмдори, уйдан меросхўр фарзад ҳолмаган.

35. Абу Саъид Баҳодирхон — салтанати 1316-1335 йиллар, Эронда.

36. Арпа — салтанати 1335-1336 йиллар.

37. Мусохон — салтанати 1336 йил.

38. Султон Муҳаммад — салтанати 1336-1338 йиллар.

39. Тағой Темурхон — салтанати 1338; 1341-1351 йиллар.

40. Сулаймонхон — салтанати 1339-1341 йиллар.

41. Ёйсун Мунка (Ёсу-Менгу) — 1247-1250 йилларда ҳукмронлик қилган.

42. Қаро Ҳулоку — салтанати 1242, 1251-1252 йиллар.

43. Аргина хотун — салташти 1252-1261 йиллар.

44. Алицу — салтанати 1261-1265 йиллар.

45. Муборақтоҳ — салтанати 1265-1266 йиллар.

46. Бароқ (Бўрақ) — салтанати 1266-1271 йиллар.

47. Никпай — салтанати 1271-1272 йиллар.

48. Тағой Темурхон (Туға-Темур) — салтанати 1272-1274 йиллар.

49. Даво Чечан (Дўвахон) — салтанати 1274-1306 йиллар.

50. Кунчакхон — салтапати 1306-1308 йиллар.

51. Эсан буға — салтанати 1309-1318 йиллар.

52. Кепакхон (Ксбсхон) — Буракхоннинг невараси, Чигатой наслидан. 1309, 1318-1326 йилларда ҳукмронлик қилган. Пасаф шаҳридан 12-14 км. масофада Қарши қалъасини қурдирган ва ўз қароргоҳини шу ерга келтирган. Пул ва маъмурий ислохотлар ўтказган. Уни Тармаширинхон ўлдирган.

53. Элчикдойхон — салталати 1321 йил.
54. Дура Темухон (Дува) — салтанати 1321-1322 йиллар.
55. Тармаширинхон — салгапати 1326-1334 йиллар. Қароргоҳи Бухорода бўлган.
56. Жингши (Жинкшип) — салтанати 1334-1335 йиллар.
57. Йўсун Тсмурхон — салганати 1338-1340 йиллар.
58. Али Султоп — салтанати 1340-1342 йиллар.
59. Муҳаммад — салтанати 1342-1343 йиллар.
60. Қазонхон — 1343-1346 йилларда ҳукмронлик қилган. Ўлдирилган.
61. Донишмандча — 1346 йили хонлик тахтига ўтирган, 1348 йили ўлдирилган.
62. Баёнқулихон ~ Чигатой наслидаи, 1348-1358 йилларда Мовароуннаҳр хони ҳисобланган, аслида давлат ишларини унинг номидал амир Қазоғон бошқарган. 1358 йилда ўлдирилган. Туғлуқ Темур — 1348-1362 йилларда Мўғулистоида ҳукмроилик қилган. 1360-1361 йиллар давомида икки марта Мовароунпахрга юриш қилиб, Қашқадарёгача бўлган ерларда қисқа муддатли ҳукмронлик қилган. 1362 йили вафот этган.
64. Илссхожа — 1365-1366 йилларда Жста ҳоқоилигида ҳукумат юргизган, Туғлуқ Темуриипг ўгли, Мўғулисгон хони (1363-1364 йиллар).
65. Кобул Султон (Кобулшоҳ) — Чигатой улусининг гарбий қисмига 1365 йили амир Ҳусайн ва Лмир Темур томонидан (айёанага кўра Чингизхот! наслидаи) номигагина тайинланган дарвешсифат хоп.
66. Одил Султон — 1366 йилда тахтга ўтирган.
67. Суюргатмишхон — Мовароуниаҳр тахтига Амир Темур чомонидан номигагина тайинланган Чингизхоп авлодига мансуб хон, 1370-1388 йилларда ҳукмронлик қилган.
68. Маҳмудхоп (Султон Маҳмудхон, ҳукм. йиллари 1388-1402) — Амир Темур ҳукмронлиги даврида иомигагипа Мовароулнаҳр тахтига ўтказилган хон.
69. 1224 йили рўй берган бу воқеадан кейин Чигатой ва унинг авлодлари то Амир Темур салтаиат теиасига келгунга қадар Мовароуннаҳр, Етгисун ва Кошғарда ҳукмроилик қилганлар. Улар ҳукмдорлик қилган ерлар Чигатой улуси ьюми билан машҳур бўлган.
70. Жалолиддин Мапкбурни — хоразмшоҳлар сулоласи (1097- 1231)нинг сўйиги ҳукмдори. Мўғулларга қарши курашга бошчилик қилган. Курдлар томонидан ўлдирилган (1231 й.).
71. Синд дарёси — ҳозирги Ҳинд дарёси; бу жанг 1221 йил кузида содир бўлган.
72. Қайдухон (ёки Ҳайду) — Ўқтойнинг набираси, 3302 йилда вафот этган.
73. Амир Қазоғон (Қозогон) — чингазийлар сулоласига мансуб ҳукмдор. 1346-1358

йилларда Мовароуннахрда ҳукмронлик қилган, Ўктой қоон авлодидан. Донишмандча ва Баёнқулихонларни хон деб эълон қилган ва улар номидан танга зарб қилиб, бутун ҳокимиятни қўлида ушлаб турган.

74.Соли Сарой — Амударё соҳилидаги шаҳар: Хутталондаги қалъа, амир Ҳусайшнинг юрти, кейинчалик Сарой дсб аталган.

75.Қоратур — Амударё соҳилида жойлашган мавзе.

76.Мунк — қадимий Хутталои вилоятига тегишли шаҳар. Кейинчалик Болжун деб аталган; ҳозир аталиши Балжувон.

77.Кайхисрав — Хутталон ҳокими, 1372 йили ўлдирилган.

78.Абдуллоҳ — амир Қазогоннинг ўғли. У ўз қароргоҳини Самарқандга кўчирмоқчи бўлганда норози амирлар томонидан ўлдирилган.

79.Асарнинг бир пусхасида бу воқеа 761/1359-1360 йили юз берганилиги айtilган.

80.Ҳожи Барлос — Мовароуннахрнинг XIV аср иккинчи ярмидаш йирик ва пуфзули бекларидан, Амир Темурнинг амакиси. 1361 йили ўлдирилган.

81- Балх — Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мазори Шариф шаҳрининг ғарбида жойлашган кўҳна шаҳар. Ўтган асрлар ёдгорликлари-нинг бир қисми ҳозир ҳам сақланган.

82. Амир Ҳусайн ибн амир Мусаллаб ибн амир Қазогон — Балх, Ҳисори Шодмоп ва Бадахшон вилоятларининг ҳукмдори, у ота-бобоси ҳукмронлик қилган!] Мовароуннахр ҳудудига даъвогарлик қилган. Аввал-лига Амир Темур у билан иттифоқ тузган ва унинг синглиси Ўлжой "Туркон оғони ўз никоҳига олган. Лекин 1365 йили бўлган "Лой жанги"дан кейин муносабатлари бузилган}) ва 1370 йилга қадар Амир Темурнинг Мовароуннахрни марказлаштирилган ягона давлатга айлантириш йўлидаги ҳаракатларида асосий рақиб бўлган. У 12 рамазон 771 й.а (1370 йил, 10 апрел)да ўлдирилган.

83.Шибирғон — Афғонистоннинг шимолида жойлашган қадимий шаҳар, Жузжон вилоятининг маъмурий маркази.

84.Бадахшон — Амударёнинг юқори оқимида, ҳозирги Файзобод ўрнида жойлашган шаҳар шундай номланган.

85.Қатлон — Панж дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган қадимий вилоят, араб ва форс тилидаги езма маибаъларда ёзилиш: Хатлон, Хуттал, Хутталон. XVI асрдан бошлаб Кўлоб, ҳозир Тожикистоннинг Хатлон вилояти.

86.Арҳанг — Амударё бўйидаги Бадахшон вилоятига қўпши вилоят, қадимда

Тоҳаристон вилоятидаги пшхар; XVI аср 2-ярмидан Арханг Сарой деб иом олган; тахминан XVI асрдан бошлаб уни Имом (Ҳазрат Имом) деб ҳам атагаплар. Ҳозирги номи Имомсоҳиб, Панж дарёсиниинг чап соҳилида, Афғонистонда жойлашган.

87. Мўғулистон — Чигатой улуси парчаланиши натижасида унинг шарқий қисмида Шарқий Туркистон, Етгисув, Тянь-Шань (Тапгриот) этаклари, Балхаш кўли, Иртиш ва Эмиль дарслари атрофидаги ерларни ўз ичига олган, подшоҳ Туглуқ Темур томонидан (1348-1362) тузилган улкан салтанат. Туглуқ Темур 1360-1361 йилларда Мовароуннахрни ҳам қисқа муддат (1362) ичида забт этди.

88. Хузор — Қашқадарё вилоятидаги ҳозирги Ғузор шаҳри.

89. Бу жумла матнда араб тилида келтирилиб, кетидан муаллиф (Шомий)нинг ўзи мазмунини форс тилида "яъни" дсб езган. Бу ерда ва асарнинг кўп жойида араб тилидаги ибораларни Шомий бсрган форсча таржимаси асосида ўзбек тилига ўгирдик.

90. Фасиҳ Ҳавофий "Мужмали Фасиҳий" асарида бу воқеа 763/1361-]362 йилда бўлганлиги ҳақида хабар бсради.

91. Кайқубод — Хутталон ҳокими, Кайхисравнинг иниси.

92. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сида (варақ 97 б.) унинг амир Ҳусайнга қарши бош кўтарганлиги маълум қилинади.

93. Қаҳалқа (Дарбанди Оҳанин) — Бойсупдан (Сурхондарс вилояти) ғарбда Саримас тизмасидаги тор дара; узунлиги 2 км., эии 5-20 м., қояларипинг иисбий баландлиги 150 м. чамаси, Қадимий машҳур тоғ йўли, ҳозирги Катта Ўзбекистон йўлидаи шарқроқдан ўтган. Взма манбаларда унинг иоми турлича ёзилга(г: форсча "/1^аРбанди Оҳанин" ("Темир Дарвоза"), қадимги туркий тилда "Темир қапуг" ("қапуг" — дарвоза), арабча "Боб-ул-Ҳадид" (Тсмир Дарноза), мўтулча "Қаҳлага" ёки "Қаҳлақа" ("қалга", "жалга"—дарвоза). Қадимда дарё ёнида шу номда аҳоли маскани, қўргон ҳам бўлган. Уни Бузғалахон ҳам деганлар. Ҳозирги вақтда Дарбанди Оҳанин яҳимида Дарбаид кишлоғи бор. Бойсун райони ҳудудида.

94- Матанинг шу ердаги мазмунини англаб олиш қийин. Шарафид-дин Али Яздий ёзишича (варақ 98а), амир Ҳусайн душман қочғач, Лмир Темур ва амир Хизр шарафига базм уюштирган.

95. Амир Боязид Жалойир — Хўжанд вилоятининг амири. 1361 йилда подшоҳ Туглуқ Темурнинг буйругига кўра қатл этилган. Асарниш' бошқа бир нусхасида келтирилишча, амир Боязид Хуросондан қайтиб келган Ҳожи Барлос билан учрашган.

96- Урдувон — Яздийда (варақ 98а) унинг сарой аъёнларидан бири бўлганлиги ҳақида зикр этилган. 97- Асарнинг бошқа иусхасида ёзилишича, Амир Соҳибқироннинг Кейу лашкаридаи бўлган баъзи мулозимлари ажралиб чиқиб, Ҳожи Ба]лос томон жўиаганлар.

III

1. Бу воқеалар 763/1361-1362 йилда содир бўлган.

IV

1. Хивак — ҳозирги Хива шаҳри.
2. Посб — супи чўл-кумларда. йўк бўладигап дарё, сой, жилга. Асарда Мурғоб дарёси оқимининг тугагаи ери иазарда тутилган.
3. Шарафиддин Али Яздийинг "Зафариома" асарида (Тошкент, 1972, варақ 1016) "дои сақланадигаи кудук"қа (ўрага) деб аниқлик киритилган.

V

1. Мохон — Ҳозирги Туркманйстоннинг Марв шаҳри яқинидаги қишлоқ.
2. Алибек Жовуний Қурбоний — Жовуний Қурбоний помли туркман қабиласининг сардори бўлган. "Темур тузуклари" асариинг 1868 йил Техрол лашрида "Алибек Жун Қурбоий" дсб ёзилган, хошиясида ;>са, "Жун-қурбоний — туркман тоифаларидап бирининг йомланшии", деб изоҳ бсрилгаи. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сида (варақ 102 а) "Алибек Арғуншоҳ Жун Ғурбоний ўгли" деб қайд этилгаи. Алибекнийг отаси Арғуншоҳ ҳам жовуний-қурбоий қабиласининг сардори бўлган. XIV асрнинг ўртасида ҳулагуй(мўғул)ларнинг Эроидаги ҳукмронлиги барҳам топгач, Арғушиох Хуросоннинг катта қисмиги ўз тасарруфига киритди. Сабзавор сарбадорларига қарши кураати олиб борди. Арғуншоҳ ўлимидан кейини Хуросоннинг у эгаллаган қисмида ўғиллари Муҳаммадбек (Тус ва Бовард шаҳарлари) ва Алибек (Мохоп ва атрофлари)да ҳукмдорлик қилгаилар.
3. Асарнинг бошқа нусхасида: "бурғаси кўп бир қорошу хонага", дсб ёзилган.
4. Асарнинг бошқа нусхасида: "Муборакшоҳ Санжарий — Мохоннинг қадхудоларидан бири" деб аниқлик киритилган.
5. Бошқа нусхада: "Бухор Зандои дегап мавзсга кетди". Бу ерда Наршахийинг "Бухоро тарихи" асарида кўрсатилгш Бухоро шаҳри яқинидаги "Запдаи" қишлоғи устида гап боради.
6. Бошқа нусхада: "Ўша срд халдириб".
7. Бу ерда Кеш вилояти назарда тутилган.
8. Ҳофизи Абру бергап маълумотга кўра, Тамука Туғлуқ Темурхоннинг амирларидан бири эди.
9. Бошқа нусхада сзилишича, Баҳром жалойирийлар подшоҳзодаси эди.
10. Шарафиддин Али Яздий бергап маълумотга кўра, Тумон, Никударий ҳазорасининг амири бўлган ва Хирмапнинг Гармсир иилоятида ҳукмдорлик қилган (варақ 103а).

Ҳазоралар — келиб чициши мўгул бўлгаи форс тилида сўзлашувчи халқ: ннкударийлар — ушбу тоифанинг бир 17рухи. Афғонистоннииг шимолий қисмидаги Бапди Туркистон тоғ тизмасипинг ҳар иккала томоида яшайди. Мў^ллар истилоси даврида келиб ўрнашиб қолган. Ҳазора — нинг, лашкар гуруҳининг номи; Никудар — мўгул шахзодаси Никудар (XIII аср), унга бўйсупган тоифа шу ном билан аталгаи.

11. Бошқа нусхада: "Баҳром Жалойирий иу ердап Ҳиндистонга боришга азм қилгап". (Яздийда ҳам шундай маълумот бор (варақ 103а).

12. Сеистои — Эроппинг шарқнда ва Афғонистонлиг гарбида жойлашган. 1872 йилда Эрон ва Афғонистон орасида бўлипган. Ҳилменд дарресиғача бўлган қисми Эропга, ундан шарқи Афғонистонга ўтган.

13. Сағзийлар — сеистонликлар.

14. Қуръони карим, 42-сура (Шўро сураси), 18-оятдан.

15. 'Қуръони карим, 17-сура, (Исро сураси), 82-оятдап.

16. Нир нусхада: "...у амир Ҳусайи қаердалигипи биларди".

17- Бир пусхада: "...Амир Тсмур келгами ҳақида".

18. Арсаф — Балх ншюнтидаги маваслардап бири.

19. Шарафиддин Али Яздийда ёзилишича (парақ 104а), "...йўлда Арсаф — Каҳмард оралигида Йилдирин Қорачор нўси паслидан бўлга)! Сиддик барлоспи учратдилар".

20. Дулон Жовап (Чолан) — Шарафиддин Али Яздий ёзишича (варақ 104а), Хулмдаги ҳазорадир.

21. Шарафиддин Али Яздий "Знфарпома"сида (иарақ 105а) ва Темур тузуклари" (Тошкент, 1991 й., 27-бст)да "Имлис" дсб сзилгап.

22. Яздийда (варақ 105а) Тамукаппинг оила аҳли яқин атрофга кўчиб ўтганлиги ҳақида маълумот келтирган.

23. Дарагез — Балх шаҳри яқинидаги жой.

24. Шарафиддин Али Яздийпиш- "Зафарнома"си (варақ 105а) ва "Темур тузуклари"да (27-бет) бу амирларпинг бариси барлос қапмидаи оканлиги па Жсте амирларидан юз ўгириб, Тсрмизга келгаиликлари ҳақида айтилгаи.

25. Дарагез суви — Калхоб дарёсииниг тоғдан оқиб чиқиб, Балх шаҳрига стмасдап ҳосил қилгаи тармоқларидаи бири.

26. Хулм — Балхпинг тарқий тарафида, Лмударёдан 6 фарсах парида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси.

27. Арханг Сарой — қараиг: "АрхапЛ II, 86-изоҳ.

28. Кўлак дашти — Хучталон (Кўлоб)га қаратли ср.

29. Пули саигин — дара, Вахш иодийсида.

30. Жете — Чигатой улуси 1269 йилда икки қисмга бўлииб кетгаидан кейин унинг Еписув, Чуй поҳаси ва Шарқий Туркистошш ўз ичига олган шарқий қисми шу ном бешин аталган.

31. Тошариқ — гахмиан ҳозирги Яккабоғ туманидаги Тошқўрғон қишлоғи.

32. Жнғдолик (ёки Чакдолик) — ҳозирги Чакчар гизмасининг шимолий ва жанубий этакларидан оқувчи Ўрадарё ва Кичик Ўрадарё сойлари (Гузордарёнинг асосий ирмоқлари). Демак, XIV асрнинг 2-ярмидаги Чакдолик (бошқа номи Қотилии, яъни икки сув қўшилиши) ҳозирги Пачкамар сун омборининг ўрида бўлган.

33. Хожа Размоз — бу ерда Хожа Шамсиддин Кулолнинг Шахрисабздаги қабри назарда тутилган.

34. Қабойи Матон — тахминан ҳозирги Шахрисабз туманидаги Наматон қишлоғи, Шахрисабз билан Китоб оралиғида.

35. Оби Ём — ҳозирги Жом сойи, Самарқанд вилоятининг жанубий қисмида.

36. Шарафиддин Али Яздий (ш.р. 1096) да бу воқеа 765/1363-1364 йилда юз берди.

Хўжад суви — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан бири.

38. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишча (ш.р. 110а), амир Ҳусайн ва Амир Соҳибқирон Чигатойхон билан бўлган бир кишини хонликка кўтаришни маслаҳат кўрадилар ва 765/1363-1364 йили барча нўёи ва амирларни жамлаб қурултой ўтказганлар. Унда фақирлик либосини кийиб, ўзини дарвешликка солиб юрган Кобулшоҳ ўғлон ибн Журжи ибн Илчикдой ибн Дуахонни салтанат тахтига ўтказганлар.

39. Фасиҳ Хавофий "Мужмали Фасиҳий" асарида 766/1364-1365 йил воқеаларини баён этганда (91-бет), амир Ҳамид ва Искандар ўғлонлар Кобулшўхнинг фармонида кўра қатл этиш-айларини маълум қилган.

40. Бодом суви — шу номдаги дарё, Қоржонтопдан бошлап, Чимкеш шаҳрининг жапубидан оқиб ўтади ва Арис дарёсига қуёлади.

41. Шарафиддин Али Яздий бу воқеа 766/1364-1365 йили рўй берган, деб ёзди (ш.р. П2б).

42. Матнда "қирон" (араб. "қирон" — яқинлашиш) — икки сайёранинг бир буржда яқинлашуви.

43. Бу ерда Илсхожа назарда тутилган.

44. Бақлоп — ҳозирги номи "Бағлои"; Афғонистондаги ш.р., вилоят ва шаҳар.

VI

1. Сарбадорлар — XIV асрнинг 30-80 йилларида Эрон ва Ўрта Осиёда кўтарилган

халқ ҳаракати. Унда кенг халқ оммаси — деҳқонлар, хунаrmандлар, зиёлилар, майда ер эгаалари ва қуллар қатнашгн.

Ҳофизи Абру "Зубдат ут-таворих..." асарида сарбадорларни Са-марқайдда ҳокимиятни ўз қўлларига олишини тафсилотлари билан ёзган. Чупоччи, амир Ҳусайн на Амир Темур "Лой жапги"да мўгуллардаи еш-илиб, Омута (Лмударё) суиёшнинг иариги киргогига — Балх томолга ўтиб кетгач, фурсатни ганимат билган мўгуллар Самарқанд атрофига етиб келганлар. Самарқайд аҳолисининг хосу оми бу аҳволдаи ташвишга тушиб, шаҳар жомеа масжидига йигилгашшр. Шаҳарии мўллардап мудофаа қилиш тад-бирлари хусусида турли фикрлар билдирилган. Лскин жўялироқ таклиф бўлмагач, Мавлонозода иомли Бухоро улугзодаларидаи бўлган бир дониш-маид киши (у камопдан яхши ўқ-сй отар, ўта журъатли ва довюрак эди, слка-бўйиидан қилич осиб олшди) ўрпиди туриб, оҳиста минбарга кўтарилган. Мажлис аҳлига қизғини салом бериб, балад овозда шундай дсган:

"Эй, мусулмоилар жамоаси! Бугуни кофирлар устунлик қилмокда. Улар мусулмоиларинг хопумони, хотип, бола-чақаси, номуси, еру молига кўз олайтириб келдилар. Ҳозир амрига мунофиқ иш кўрса бўладигап ҳоким йўқ. Шу купгача бож-хирож дегап ном қўйиб, мусулмонлардаи жизя олган ҳоким, уни ўз ҳою ҳаваси йўлида сарфлади, кучли душман пайдо бўлгач, мусулмонларни ташлаб қочди. Энди эса шаҳар аҳолиси ҳар қанча сонғалар тортиқ қилмасин, (мўгуллардан) халос бўлолмайди. Қиёмат купи Ташри таоло сизлардаи бу воқсаларнинг жавобини сўрайди. Ўшаида сизлар нима дсб жавоб бсрасизлар?

Улуғлардап бирортаиғиз мусулмонларни зулму ситамдан сацлаб қолиппш, ислом шаҳрини муҳофаза қилишми ўз зиммангизга оласизми? Токи биз унга оргашиб хизматида бўлайлик!"

Самарқайднинг барча акобир, ашрофу бузургоорлари хомуш тортиб, ҳеч бири жавоб бермади. Шундап ксйин Маъллонозода дсди: "Сиз уззиммангизга олиб, журъат қадами илгари қўймас экапсиз, агар мен ўз зиммамга олсам, мадад бсриб, ҳамроҳлик ҳиласизми еки йўқми?"

Еари авому хос бу гапини маъқуллаб бирдан ҳайқирди ва уни ўзларига етакчию сардор этдилар. Шундан сўнг Мавлонозода шаҳар мудофаасига тайёрлана бошлади. Шаҳардаги барча дарвозаларни бср-китди. Кўчалар, боғлар атрофш-а говлар курдирди. Фақат бир кўчаи очик қолдириб, шу ерда Мавлонозоданинг ўзи беш юз кишиси билан пистирмада ўтирди. Душманнинг қаровул қисмлари ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмайди дегал ўйда, кўнгиллари тўқ холда шаҳарга кириб келганда, Мавлонозоданинг ишораси билан дўмбиралар чалинди. Душманга ҳар томондаи ўқ-ёйлар, тошлар ёғдирилди, уларни таек билан саваладилар. Натижада мўгулларнинг минг аскарни мажруҳ бўлди, юзтаси эса қўлга

олйпди. Эртаси кули ҳам мўгуллар бутун кучлариини ишга солиб ҳамла қилсалар, турли харбий хийлалар қўлласалар ҳамки шаҳарни эгаллай олмадилар ва. Самарқандли босиб ололмасликларини тутундилар. Ке-йинги кун Самарқанд атрофидаги ерларни таладилар. Бир неча кун ўтгач, уларнинг отлари вабо касалига чалилиб, кўпи ўлди. Лскарларнинг аксари пиёда қолди ва ўз вилоятларига қайтишга азм қилди. Бу хабар Амир Соҳибқиронга етгач, у Аббос Баҳодирга бир печа отлик билал сувдан кечиб ўтиб, вилоятга кириш ва ёғийнинг аҳволини ўрганит ҳамда унга хабар етказишни буюрди. Мавлонозода ҳам айни вайтда аҳволни билиб келиш учун бир неча отликни Жайхуп соҳилига жўнатган эди. Амир Аббос бу отликлардан бирига тўкнаш келди, уки қўлга олиб, Амир Темур олдига келтирди. Ундан бор гапни билиб олдилар па воқеалар шарҳини мактубга битиб, амир Ҳусайнга жўнатдилар. Амир Темурнинг ўзи ҳам амир Ҳусайн томон йўл олди. Мактуб амир Ҳусайнга етганида, у душманлар мағлуб бўлиб қочганидаи кукоиди, бироқ са-марқандликларнинг жаш7 жадалга журъат қилгапликлари уни хаво!ирга солди. Икки-уч кундан кейин Амир Темур стиб келди. Сарбадорлар ҳақида фикр алмашдилар ва чораю тадбирлар мўлжалладилар- Охири улари хийла билан қўлга туширитиға қарор қилдилар. Шундан сўнг сарбадорларга тинчлик тилаб нома ёздилар, элчилар орқали уларга хилъат, камар, шамширлар жўнатдилар. Элчиларни жўнатгач, амир Ҳусайн самарқандликларнинг хотиржам бўлиши учун Амир Темур ҳам Жайхундан ўтиб, ўша ерда қишлаши лозимлигини маслаҳатдаи деб кўрди. Шибарту мавзеида бир неча кун тўйлар бердилар, сўнгра иккиси ҳам у ердан кўчдилар. Амир Ҳусайн қишлаит учун Соли Саройга кетди. Амир Темур эса ўй юртига келди. У ердаи кўчиб, Кеш ва Нахшабга йўл олди. Қаршит етгач, қалъа қуришга киришди ва ўша қишнинг ўзидаёқ уни битирди. Сарбадорлар амир Ҳусайннинг совгаларини олиб, яхши ниятда экан, деб қувондилар. Амир Темурнинг Қаршига келгаи-лигини билиб, ҳар бир амирга алоҳида совга-саломлар тайёрлаб, Амир Темур ҳузурига жўнатдилар. Хуллас, сарбадорлар дилида бирор хавф-хатар ҳиссини қолдирмадилар. Шу зайдда қиш ҳам поёнлади.

Ҳофизи Аbru амир Ҳусайн қўллагап хийла-найраиғлар хусусида ба-тафсилроқ маълумотлар бергап. Чунончи, амир Ҳусайн Палх, Бадахшон, Қундуз, Бағлон, Алдхудва Пшибирғон лашкарини тўплаб, Самарқанд томон юзланган. У сарбадорларга мактуб йўллаб, уида уларга ипғонишини, ҳатто ўз амирларидан ҳам яқил тутишипи ёзгаи ва Самарқанд яқинидаги Конш-ил мавзеига етгунича унинг ҳузурига келмасликии илтимос қилган. Сарбадорлар унинг тақаллуфипи чии билиб, фурсатни қўлдан бой берганлар. Амир Ҳусайн Кониғилга етиб келгач, уш-а иззат-икром бнлдириш, тортиқлар тақдим этиш учун истиқболига чиққанлар ва хизматиға шай бўлиб турганлар. Амир Ҳусайн бирилчи куни сарбадорларга илтифотлар кўрсатгал. Бундан сарбадорлар ялада руҳланиб, кўнгилларидан хавф-хатар и-убори

кўтарилиб, эртаси куни кўпроқ соғалар ва камёб моллар билан унинг ҳузурига йўл олгаилар. Карбосга етгалларида амир Ҳусайннинг буйруғига кўра уларнинг ҳаммаси қўлга олингап— Фақат Мавлонозодани Амир Темур илтимос қилиб, дор тагидан қутқариб олган.

2. Ҳусайн Сўфи — Хоразмпилг волийси; у мансуб бўлгам Сўфийлар сулоласи бу вақтда Хоразмда ҳукмроллик қилган. Ҳусайн Сўфи Амир Темурнинг Хоразмга қилгал биринчи юриши, яъни 774/1372-1373 йилда вафот этган.

VII

1. Куръони карим. 3-сура (Ол-и Имрон), 26-оятдан.
2. Куръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон), 26-сятдан.
3. Куръони карим, 3-сура <Ол-и Имрол), 26-оятдал.
4. Шарафиддии Али Яздийда (варақ 115а) "ўз юрти Хутгалонга" дейилган.
5. Яздийда (варақ 116а) амир Ҳусайн Шербаҳромни такаллуф ва марҳаматлар кўрсатиш билан ўз томонига оғдириб олганлиги айтилган.

VIII

- 1- Ҳофиз Абрунинг "Зубдат ут-таворих..." асарида ёзилишича, бу воқеалар 767/1365-1366 йилда бўй берган.
2. Чағоно (Чағонисн) — ҳозирги Сурхондарё вилоятининг ҳадимги номи.
3. Чакчак — Чакчар тизмасилинг жанубий эгагида жойлатган мавзс, ҳозирги ломи Чакдара (Қашқадарё' вилоятининг Дсхқонобод тумани ҳудудида). Шарафиддил Али Яздийда (варақ 116б) ва "Темур тузуклари"да (37-бст) "Чакчек дараси" шаклида келтирилган.
4. Деҳи нав — ҳозирт Қағлқадарё иилояти Дсхқонобод.._яқинидаги мавзе.
5. Танги Ҳарам — дсхқонобод қишлоғи.
6. Қотилиш (ёки Чакдолик) — қараиг: V, 32-изоҳ, "Чакдолик".
7. Бурдолик — Амударенинг ўнг соҳилида жойлашгн. XIV аср 2-ярмида Марв — Қарлти қарвон йўлидаги дарёдан ўтиш жойи асосан ерда бўлган. Ҳозирги номи ҳам Бурдолик. Туркманистоплинг Чоржўй вилоятидаги мавзе.
8. Ҳирот мшшки — ўша йилларда Ҳиротда Курт сулоласининг вакили малик Муиззиддин Ҳусайн (1331-1370) ҳукмроллик қиларди.
9. Қаровнос — Чигатой улусида, унинг л]арқий қисмида яшовчилар ўзларини "мўғул" деб, 1^Гарбий қисмидаги турк-мў^ул қабилаларини "Қаровнос" ("чатишган мўғуллар") иа гарбдатлар ўз навбатида шарций ҳисмдагиларли "жете" ("ҳароқчилар"), ўзларини

эса фахр билан "чирдтойлар" деб аташган.

10. Қарагошуи ва Гунбади Лавлий — тахминаи ҳозирги Қўштела ва Савлигар — Ғузор .трмопидаги қишлоҳлар.

11.Пазди (Фазди) кўҳпа — ҳозирги Фазли қишлоғи, Қашқадарё вилоятининг Нишоп тумани.

12.Ширкент — ҳозирги Бешкент аҳоли маскани, Қарши туманининг маркази.

13.Матнда "маст-и хароб" дейилгап. Агар "масту хароб" бўлса, ўртада "вов" ҳарфи бўлшии керак эди. Шупинг учун биз матн мазмунига кўра "маст-и хоб" деб ўқидик.

14.Яздий (варах 119 а) амир Муҳаммад амир Мусонинг ўғли экаллигини маълум қилади.

15.Қизилқоқ — Дсҳқонобод тумани ҳудудида жойлашган.

IX

1. Ҳофизи Абруда 768/1366-1367 йил покеалари дсб ёзилган.

2. Кўрданг йўли — Кўрданг-Дсҳқонобод туманидаги Кўрдара адири (дўнглиги). Дсҳқонобод қишлоғидаи шимоли-шарқда.

3. Шайхи олам — бу срда Шайх Сайфиддил ал-Бохарзий назарда тутилган (576-658/1180-1259) — таниқли шайх, мутасаввуф олим. Хуросоннинг Бохарз шаҳрида тугилиб, Пухорода вафот этган. Унинг исми Абул-Маолий Саид ибн Мутаххир иби Саид Али ас-Сўфи ал-Бохарзий шаклида ҳам ёзилгап. Матнда унинг номи билан аталган мавзс بازارда тутилган.

X

1. Амирзода Жаҳшгир — Лмир Темурнинг тўйғич ўғли, 1376 йили вафот этган, Кеш шаҳрида дафн этилган.

2. Қўзи Мандоқ — тахминан Қамашуи туманидаг Қизил-тепа қишлоғи.

3. Навқат — Кеш ва Насаф йўлидаги қадимий шаҳар.

4. Оби Раҳмат — Сиёб (Сиёҳоб, Қорасув) ариғининг ўйиг тармоғи, Самарқанд шаҳрининг шимоли-шарқ қисмида жойлашган Кўҳак (Чўпон-ота) тепалиғи этагидаи оқиб ўтиб, Зарафшои дарссига ҳуйилади.

5. Шарафиддин Али Яздий ёзишича (варақ 125а), шамшир Учқаронинг садоқ-ўқдонига теккан ва унинг ҳамма ўҳ-ёйи синган.

6. Фаринканд ва Соғаржи — Сўғднинг қадимий мавзеларидан; XII-XIII аср манбаларида Иштихонга тобе, дейилган. Махмуд ибн Вали (XVIII аср) уларии обод шаҳар на қишлоқлар, деб сзади; XIX асрда ҳам обод жойлар, дсб тши-а олинган. Тахмиан ҳозирги Самарқанд вилояти Оқдарё тумани ҳудудидаги Янгиқўрғон

қишлоги атрофлари.

7. Яздий (варақ 125 а) унинг Кепвдан қочиб келганлиги ҳақида маълумот берган.

8. Нахшаб (Насаф) — Қашқадарё вилоятидаги қадимга шаҳар, ҳозирги Қарши шаҳридан тахминан 8 км. шимоли-ғарбда жойлашган, харобалари ҳозирги вақтда Шуллауктепа иоми билан маълум. Нахшаб шаҳарнинг қадимий иоми, IX-XIII асрлардаги араб манбаларида асосан Насаф деб ёзилган. Нахшаб (Насаф) мўғуллар истилоси даврида хароб этилди ва унинг яқинида Қарши шаҳри барпо бўлди.

9. Яздийда (варақ 126а): "Кеш ва ул ноҳиялардан йиққан лашкарини тарқатиб юборди".

10. Яздий Амир Темурга олти юз киши ҳамроҳлик қилганини ёзган (варақ 126а).

XII

1. Бошқа нусхада 769/1367-1368 йил воқеалари баёнида, деб ёзилган.

2. Солорбулоқ — тахминан ҳозирги Самарқанд вилоятида, Ургут томоидаги Бешбулоқ қишлоғи.

3. Яздийда айтилишича (варақ 126б), Шайх Муҳаммад Баён Сулдузнинг ўгли бўлган.

4. Яздий (варақ 126б)да: Улжойту Апарди.

5. Сўзангарон — Самарқанд атрофидаги мавзслардап бири.

6. Работи Малик — Жиззах вилояти Зомин туманидаш Ракот қишлоғи.

7. Етқиқудуҳ йўли — тахминаи ҳозирги Тошкент-Жиззах автомобиль йўли (шимолий йўл)га тўғри кслади.

8. Дизак (Дизак) — ҳозирги Жиззах шаҳри.

9. Яздийда (варақ 126б) Харман жой иоми эмас, балки амир номи Эканлиги ва амир Хармаи минг киши билан Дизац мавзеида Етқиқудуқ йўлининг муҳофаза қилгани ҳақида ёзилган.

10. Хавос — ҳозирги Сирдарс вилоятидаги Ховос мавзеи.

11. Яздий ёзишича (варақ 127б), 'Сайхун дарссидап кечиб ўтгач, Хумракка бориб тушгам.

12. Хумрак — Оҳаигарон дарсси соҳилидаш, унинг Сирдарёга қуйилиши қисмидаги маше, ҳозир сақланмаган.

XIII

1. Оҳқўтал — тахминан ҳозирги Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Оқтош қишлоғи.

2. Порсин — Оҳаигарон дарёси қуйилишидан жануброқда жойлашган Сирдарё яқинидаг'и мавзе.

3. Сайром — Ўрта Осидаги қадимий шаҳар. Ҳозирги Қозоғистоннинг Чимкеит вилоятидаги Сайром қишлоғи яқинида бўлган; Чимкеит шаҳридан 12 км. шарқда. Қадимги номи Испижоб.

4. Чимикапд — ҳширғи Чимкент шаҳри, Қозоғистоннинг Чимкент вилояти маркази.

5. Ўтрор — Арис дарёсининг чап соҳилида, Арис Сирдарёга қуйиладиган мавзеда жойлашган шаҳар. 1405 йилнинг¹ 18 февralида Хитойга юриш бошлаган Амир Темур шу жойда вафот этган.

6. Куръони карим, 4-сура (Нисо сураси), 127-оятдан.

7. Шодмоп — Самарқанднинг гарбида жойлашган мавзе.

8. "Вақт кескир қилич қабидир", дегай араб мақолига ишора қилинган.

9. Қундуз — Афғонистоннинг шимолий қисмида жойлашган шаҳар, маъмурий-сиёсий марказ, ҳозир ҳам шу номда.

10. Ишқаниш — Қундуздан 90 км. жануби-шарқдаги мавзе, ҳозир ҳам шу номда.

XIV

1. Шарафиддин Али Яздий (вафот 1316) улар Бадхда Ҳиндувон қалъасини қуриш ва унинг атрофига хандақ қаздириш ушун шаҳар аҳолиси ва лашкарини сафарбар қилганди ва бу поёни 769/1367-1368 йилда бўлгани ҳақида хабар берган.

XV

1. Кешм — Бадахшон вилоятидаги қадимги шаҳар, Кўкча дарёсининг (Панж дарёсининг сўл irmoғи) юқори ҳавзасида.

2. Каркас кўтали — Кўкча дарёсининг юқори ҳавзасидаги тоғ доғи.

3. Журмун кўтади — Кўкча дарёсининг юқори ҳавзасидаги тоғ доғи.

4. Журмун сувн — Ҳозирга Журм дареси, Кўкча дарёсининг асосий irmoқларидан бири.

5. Вовлум — биз фойдаланган адабиёт (лугат)лардан топмадик. Яздийда (вафот 1316) "гузар" — кечиклар дейилган. Шунга кўра "ўтиш жойлар" маъносидаги сўз бўлса керак.

6. Куикор ўланг — Кўкча дарёси ҳавзасидан жануби-шарқдаги тоғлар.

XVI

1. Бошқа лусхада Амир Соҳибқиронга бир мактуб йўллашгани ва у мактуб амир Ҳусайн кўлига тушиб қолгани ҳақида хабар берилади.

2. Олой — ҳозирги Олой тоғлари.

XVII

1. Бошқа }гусхада 771/1369-1370 йил воқеалари, деб кўрсатилган.

2. Қуръони карим, 13-сура (Раъд сураси), 11-оятдан.

3. Жоми жаҳоннамо — жаҳонии кўрсатувчи жом.

4. Амир Мусо аввалига амир Ҳусайн билан иггифокдош эди. Аммо Ҳофиз Абруда ёзилишича, бир воқеа сабаб бўлиб, амир Мусонинг кунгли амир Ҳусайндан" совиган. Шу ўртада амир Ҳусайн Амир Соҳибқирошш заифлаштирмоқчи бўлиб, бир қанча тадбирлари амалга оширишни мўлжаллаган. Бундан хабар топган Амир Темур амир Мусо билан машварат қилган.

5. Саййид Барака (вафоти 1404 йил) — Термиз саййидларидан, Амир Темурнинг учта пиридал бири.

Ҳофиз Аbru берган маълумотга кўра, аввал Саййид Барака амир Ҳусайн олдига бориб, икки муқаддас шаҳар бўлмиш Маккайи мукаррама ва Мадинаи мунавваранинг вақфи учун маблағ ажратишни сўраган. Амир Ҳусайн ваҳф маблағиини кўплигини эшитиб, унинг илтимосини рад этгаи ва унга саййидларга муносиб илтифот кўрсатмаган. Саййид Барака унинг бу ҳаракатидан ранжиб, кетишга ижозат беритини талаб қилгап ва бориб Амир Соҳибҳиронга кўшияган. Унинг ҳузурига етгач, пайгамбарлар ва ха-лифалар руҳига илтижо қилиб, Амир Соҳибҳироига мадад беришларипи сўраган. Амир Темур унинг дами ва қадамини қутли билиб, унга икки муқаддас шаҳар <ҳарамайи) вақфи учун маблағ ажратишларии тайиила-гап. Саййид Баракага олам аҳлига овоза бўлгудек иззат-икромлар кўрсатган.

6. Чагои (Чағолиси) — Чағониё» вилоятиинг маркази; унинг ўрни ҳақида фанда икки хил фикр малжуд: 1) ҳозирги Денов шаҳри нқинида; 2) Сангардак дарёсининг Сурхон дарсига қўшилишидаги жойда.

XVIII

1. Бошқа нусхада Суюргатмитхо» ибп Донишмандча ибп Ҳинду иби Бурхон ибн Малик ибп Ўктойхоп. 1388 йилда вафот этган

2. Бу срда Қурт.опи карим, 2-сура (Баҳара сураси), 246-оят устида гап бормоқда.

3. Ўриўз мавзси ■— Балх яқинида жойлашгаи. Яздийда (варақ 137а) "Дарайи Гез суви соҳилида, Ўрпўз калъаси яқинида" дсб езилган.

4. "Балх" сўзи бошқа нусхадаи олииди.

5. Умаршайх баҳодир — Амир Темурнилг иккинчи уи-ли; 1394 йили ҳалок бўлган.

XIX

1. Амир Ҳусайн 1360 йили Хупалои ҳокими Кайқубодни қатл эфир-гаиди. Кайқубод эса,

Кайхисравнинг иписи эди. Шунинг учун амир Хусайн асир этилгач, Кайхисраи ўз ийсиининг хунини талаб қилди. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"си (ларак 1386, 139а)да бу воқеа батафсилроқ ёритилган. Чунончи, амир Хусайнни қўли боғлабган ҳолда Амир Темур хушроқ келтирилганларида, Амир Соҳибқирон ўз амирларига юланиб, унинг қомидан кечганлигини эълон қилган. Амир Хусайнни мажлисдан олиб чиққанларида, Кайхисрав Хутгалоний Амир Темурдан илтимос қилиб: "У меининг биродарим Кайқубоднинг ўлдиргани, уни менга топширинг, токи ша-риат ҳукмига кўра ҳасос олай", дейди. Амир Соҳибқирон унинг юнатиб: "...унинг қонидан кечгил иа сенга ёмонлик қилган кишини замопа ҳукмига топишир", дейди. Шу аснода Амир Соҳибқироннинг хотирига бир вақтлар амир Хусайн билан суҳбатдош ва яқин бўлганликлари, унинг сиёсати Ўлжой Туркон отининг ўз пикорида бўлган вақтдаги ҳаёти келиб, ҳам-аф-сухга ботди ва кўзларидан сий қўйилиб келди. 1) у ҳолатни кузатиб турган тажрибали амир Ўлжойту *таълиқига* тушиб ўйланиб қолди: "Амир Соҳибқироннинг аҳволи шу бўладиган бўлса, амир Хусайн яна жонини омон сақлаб қолади. Ёнига йўл қўйиб бўлмайди. Чунки фурсат қўлда кетгач, надомат бармоғи тишлаш бефойда. Илон харсап устида-ю, қўлда тош бўлган бир вақтда, уни ўлдирмаслик афсусу иутаймонлик келтиради". Сўнг у амир Кайхисрав ва амир Муайядга яшрин имо-ишора қилди ва улар Амир Соҳибқирон мажлисдан чиқдилар- Амир Соҳибқирондан рухсат олмасдан отланиб, амир Хусайн олдига шошилдилар. Етиб боргач, амир Хусайннинг жопини таидап жудо қилдилар ва ўз жонларини душман хавф-хатаридан халос эгдилар. Амир Хусайн Хожа Аккоша гумбазига дафн қилдилар. Сўнг зафарношион лашкар Ҳиндушон қалъасини эгашгадм-Амир Хусайннинг икки ўгли: Сайид ва Наврўз Султош отасининг қил-мишлари учун ҳалок этдилар. Унинг икки бо!»қа ўгли Жаҳон Малик ва Халил Султон ҳочиб Ҳитдигонга боргач, у ерда ном-нишонсиз йўқолдилар, Амир Хусайн тахтга ўтқазган хонни ҳам қиличдан ўтқаздилар. Ўт кетгач, *Хўш* ҚУРУХ баробар ёнди. Амир Хусайннинг хотинлари ва унга тааллуқли кишиларни ҳирс ва бахиллик билан йиғилган бутун мол-мулки билан бирга Амир Соҳибқирон хушроқ келтирилди. Ҳазрати Соҳибқирон амир Хусайннинг хотинларидан Қазон Султоихошнинг қизи Сарой Мулкхонимини, Баён Сулдузнинг қизи — Ўлус, Хизр Ясурийнинг қизи — Иаюм отини ҳамда Таго Туркон хотунини Таишаб олди. Амир Хусайн ҳарамдаги бошқа хотинлар — ҳарамнинг улугбекаси, Тармаширихоннинг қизи Суюнч Қутлуғ отини Баҳром Жалойирга берди, Дилшод отини — Зиндачашма. Кайқубод Хутгалонийнинг қизи Одил Мулкни — амир Чокуга, амир Хусайннинг қизини эса Элчи Бугога тақдим қилди. Шу қабилда бошқа хотинларни ҳам амирларига тоширди. Сўнгра Амир Темур фармон бердики, унга кўра амир Хусайн билан қалъада бўлган шайхон аҳолиси яна эски Балх шаҳрига қайтишлари, у ерда уйлар қуриб, унинг ватан қилишлари лгаим эди. Қалъа талон-тороғ қилиниб, вайрон

этилган эди. Балх фатҳ этилгач, у ерда тўплаиғсш Чигатой улусидан бўлмиш барча амирлар ва нўёилар: амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, амир Кайхисрап Хутгалокий, Лмир Улжойту Лпарди, амир Довуд Дуғлот, амир Сори Вуго, амир Чоку Барлос, амир Муайяд Арлот, Бадахшон нолийси ИТох Шайх Муҳаммад, Ҳусами баҳодир ва бошқалар Амир Соҳибқирон фармоиларига итоат этишларипи изҳор қилгаилар.

2. Асарнииг 55-бетида (Тауэр иашри) амир Ҳусайи подиюҳ Оидихонни салтанат тахтига ўтқазгашши қайд этилпш эди.

3. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 140-оятдаи.

4. Қуръони карим, 24-сура (Нур сураси), 39-оятдан.

5. Қуръони карим, 54-сура (Қамар сураси), 20-оят.

6. Алн-Арслон — Салжукий султонларидап бири, 1063-1072 йилларда ҳукмронлик қилгап.

7. Қуръони карим, 38-сура (Сод сураси), 25-оятдан.

8. Қуръови карим, 21-сура (Анбис сураси), 23-оятдал.

9. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 26-оягдап.

10. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 26-оят.

11. Бошқа нусхада: "Омун сунн".

XX

1. Ҳофизи Абруда 722/1370-1371 йил ноҳеадари, деб ёзилгап.

2. Яздий (варақ 142а)да: "Қазохож амир Ҳусайнпинг биродари" дейилган.

3. Тир оий — Эронда жорий куёғн йили ҳисобига кўра йилнингтўртинчи оий — мшюдий йил ҳисобига биноан 21-22 июпдан 21-22 июлгача давом этади; бу ерда 1371 йилнинг июн-июл ойлари назарда тутилган.

4. Хожа Юсуф — Ҳофизи Абру берган маълумотга кўра, у Улжойтупииг ўғли эди.

5. Яздий ёзишча (сарақ 143а), Амир Соҳибқирон ҳам Шибиргонга борган.

6. Ҳофизи Абруда шу гаидан кейип қуйидаги сарлакҳа қўйилгак: "773/1371 -1372 йил поксалари — Зиндачашмпинг Тсрмиз хоизодаси билаи иттифок тузиб, иккинчи марта Амир Соҳибқироига қарши бош кўтариши баёида".

7. Ҳофизи Абру ёзишча, Зиндачашмпинг Шибиргондан тўплаган лашкари талон-торож ҳилиш учун атрофга тарқалиб кетгаи эди.

8. Қуръони карим, 6-сура (Лш,ом сураси), 28-29-оятдан, матпда мазкур оятнинг Низомиддин Шомийпиш¹ ўзи келтиргаи шарҳи ҳам сзилган.

9. Араб тили грамматикасига биноан "куфр" бирлик, "куфрон" эса иккиликни

билдиради.

10. Мўгул вилояти — қаранг: "Муф-улистон" II, 87-изоҳ.

Шарафиддин Али Яздий бсргап маълумотга мувофиқ (нарақ 1456), улар Амир Темурга суиқасд уюштиришга аҳд қилганлар. Уларнинг режасига кўра Амир Соҳибқирон Қарисмон мавзида ов билан машғул бўлган пайтда уни қўлга туширмоқчи бўлганлар.

XXI

1. Хоразм шаҳри — ҳозирги Кўҳна Урганч.

2. Қуръони карим, 4-сура (Нисо сураси), 58-оятдан.

3- Бу ерда гап номигагина хон этиб тайиилайгап Чигатой авлодидан бўлгап Суюргатмишхоп (1370-1388) ҳақида боради.

4. Кот (Кат) — Амударёнинг ўнг соҳилидаTM шаҳар, Хоразмнинг қадимги пойтахти, ҳозирги номи Бсруний 1шаҳри, Қорақалпоғистондаги Беруний туманининг маркази.

5. Бу ерда Амир Темур "подиюҳ" дсганда Чигатойхон авлодидан бўлгап Суюргатмишхошж назарда тутмоқда. Чингизхон ўз империясини ўғилларига тақсимлаб бсргап вақтда Хоразмдаги Хивақ ва Кот шаҳарлари Чигатойхоп авлодига тақдим этилган эди. Шунинг учун Амир Тсмур бу ерларни Суюргатмишхопга топширишни талаб қилган.

XXII

1. Бошқа нусхада: 774/1372-1373 йил воқеаларй, дсб кўрсатилган. Яздийда: (оарақ 1466) 773/1371-1372 йил, аиикроги 1372 йил баҳорида бўлган.

2. Сепоя — Чоржўй билан Дархонота оралиғида жойлашпш маше. Яздий ёзишича Озарақ 147а), лашкар Бухорода(г ўтиб, Сепоя мавзеида Жайхун сувига етгап.

3. Курлои /Гурлои/ — Амударснинг Кўҳна Урганч томон оққан асосий ирмоги.

4. Жўйи Қовун — Яздий ёзнввгеа (иарақ 148а), Хоразмдан икки фарсах масофада жош!ашган эди.

5. Ҳофизии Абру бу воксаларни батафсилроқ ёритар экан, Ҳусайн Сўфи жангда мағлуб бўлиб Хоразмга қайтиб киргач, ғам-андухнинг зўридан ўлим тўшагига стиб колгали па икки-уч кундап кейин оламдан ўтгани ҳақида хабар беради.

6. Юсуф Сўфи — Ҳусайн Сўфиинг укаси. 1373-1380 йилларда ҳукмронлик қилган.

7. Оқ Сўфи — Хоразм ҳокимлари Ҳусайн ва Юсуф Сўфиларнинг биродари.

8. Ўзбсххон — Олтин Ўрда хоми <712-741/1312-1340)

9. Хонзода (хоп қизи) — Оқ Сўфининг қизи. Исми Севипбек бўлгап. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий бергап маълумотлар диққатга сазоиордир: "Оқ Сўфи

ва Ўзбекхоннинг қизи Ширинбекдан Сепибек исмли қиз тугилган ва у кўпроқ Хонзода номи билан машҳур бўлган" (варақ 1486). Севинбскни амирзода Жаҳонгирга никоҳлаб бсргашлар. 1376 йилда амирзода Жаҳонгир ўлгандан кейин Хонзода Амир Темурнинг бошқа ўгли амирзода Мирзошоҳ никоҳига кирган.

10. Ўша даврда Чингизхон ашадликлари билан қариндошликда бўлиш қада сийсий аҳамията эга бўлган. Шу сабабли ҳукуматни ташкиллаштириш амирлар ўзлари ва ўғилларини хонлар қизлари билан ақди никоҳ қилишга интилардилар. Бу билан улар "кўрагон" (мўғулча "гўрагон" — "хон куёви") фахрли лақабига эришардилар.

XXIII

1. Ҳофиз Абдулло 775/1373-1374 йил воқеалари баънида, дейилган. XXIV

1- Қамариддин — Яздийда: "дуғлот аймагида" (варақ 1516); Мўғулистон амирларидан бири, 1368-1389 йилларда ҳукмронлик қилган.

2- Бу ерда Дилшод ого назарда тутилган.

3-Ҳофиз Абдулло ёзишчи, Буён ота Шамсиддиннинг хогини бўлган.

4-Дилшод ого — Шомийнинг "Зафарнома"да амир Шамсиддин қизи эълони аниқлашади. Ўсил баъзи адабиётда амир Қамариддиннинг қизи эълони ятилган. 1376 йилда Лмир Темур никоҳига кирган ва 1383 йили вафот этган.

5-Отбоши — Амир Темур ва унинг ашадликлари тарихига бағишланган асарларда Норид дарёсининг жанубий ирмоғи ва бу ирмоқ соҳида жойлашган водий шу ном билан аталган-Ери жуда ҳосилдор бўлган туфайли мўғул хонларини асосий сзга манзилгоҳ (яйлоқ)ларидан бири бўлган. "Тарихи 1'ашидий" асарида ёзилишича, Отбоши "Қошгарда сити куллик масофада жойлашган эди". В.В. Бартольд тахминича, Отбоши шу лонли дарёнинг соҳида жойлашган бўлиб, ҳозир у ерда Қушой-Қўрғон харобалари мавжуд.

6- Ҳофиз Лбу сзишича, Одилоҳ суқасд ииятида Амир Соҳибқиронни давлат қилиб, ўз саройига олиб келган. Бундан аввалроқ эса Шайх Муҳаммад Баён па амир Туркан Арлоч¹ билан келишиб олиб, тўй вақтида Лмир Соҳибқироннинг жонига қасд қилмоқчи бўлган.

7. Яздий сзишича, Лмир Соҳибқирон бу воқеалар и-ирдобидан омон қутулиб чиқиб, қишни Қаршидан икки манзил масофада жойлашган Занжирсаройининг гарбий томонида ўтказган. Шу ерда Одилоҳ қилмишларига пушаймон бўлиб, бопт этб келган (варақ 153а).

8. Киро — бу ерда Сосонийлар сулоласига мансуб Эрон подшоҳи Хусро Парвиз 1 (531-579) назарда тутилган. Ўтмиш адабиётда АбуШирвон Одиломми билан машҳур бўлган.

9. Бузуржмсхр — Хусрави Парвияшнг назири бўлган.

XXV

1. Шарафиддини Али Яздий ёзишича, жалойир ва кипчоқ элини тўдлаганлар (ярақ 1546).

2. Шарафиддин Али Яздий Дашти Қиичокка кетганлар, деб хабар беради (варақ 1546)

3. Низомиддин Юомий бундан кейин рўй берган бир Неча воқсани баён этмаган. Ноқсалар мантикий изчиллигини сақлаб қолиш учун бошқа асарларга мурожаат қилашшк. Чунончи, Ҳофлзи Абру асарида ёзилишича, бу вақтда Амир Соҳибқирои Самарқандга қайтган ва жаиғлар натижасида хароб бўлган сарлари тиклаган. Самарқанд шаҳри аҳлидан хосу ома илтифоглар билдириш. Шундан кейин ўғли Умаршайхни Ўзганд томоига юборган. Худди шу пайтда Амир Соҳибқирон Хуросанга Малик Гиссиддин (1370-1389) хузурига элчи юбориб, қадимдан мавжуд дўстликни тиклаб "ўртада пайдо бўлган бегоналикни бирдамликка айлантиришни" таклиф қилган. Малик Гиссиддин шу кунини талабига мувофиқ жавоб йўллаб, унда Амир Соҳибқирон уни мулозимларидан бири деб ҳисобласа ва ўғли Пир Муҳаммадни ўз хизматкори ва гуломи сифатида қабул қилса, фахрланиши ҳақида ёзган. 779/1377-1378 йили маликзода Пир Муҳаммад Хуросоннинг кўплаб ақобиру ашрофи ҳамроҳлигида зўр дабада билан Самарқандга келган. Амир Соҳибқирон сўзга ишониб Ширинбек оғзини қизи Севинч Қутлуғ оғзини униги никоҳига киритган.

XXVI

1. Қазок — бу ерда кўчмаъши маълосида.

2. Қуръони карим, 2-сура (Вақара сураси), 249-оятдан.

3. Саййид Бурҳониддин Қилич — Ўрта Осиёнинг йирик тайхларидан, асли Фарғона водийсининг Ўзгаид мавзеида; Қорахонийлар сулоласида бўлган Бугрохон Абд Али ал-Ҳасан ибн Сулаймон (451-467/1059-1075 йиллари ҳукмронлик қилган)нинг замондоши бўлган. Фақат Фарғонада эмас, балки Қашғар, Самарқанд ва Бадахшонда ҳам машҳур бўлган.

4. Шарафиддин Али Яздий (варақ 1556) да келтирилишича, Амир Соҳибқирон юриш олдидан ўғли амирзода Жаҳонгирни бемор ҳолда Самарқандда қолдириб кетган экан.

5. Яздий (варақ 156а)да: Самарқандга қайта бошлади.

6. Қуръони карим, 16-сура (Наҳл сураси), 127-оятдан.

7. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

8. Ҳофиз Абру ёзигида, Амир Темур ўғли Жаҳонгирнинг жасадини Шаҳрисабзга

келтириб дафн эггирган. У кўмилгал ер Шахрисабздаш Дорут-тиловат обидаларидан бири ва макбараси Ҳазрати Имом номи билан машҳур.

XXVII

1. Соврон (Саброн, Соурон) — Сирдарсинг ўлг кирготда, аниқроғи, Туркистонлинг шимолий қиемида жойлашган шаҳар.

2. Ҳофизи Абру бергаи маълумотга кўра, бу срда юкорида зикр этилган Эдигуй барлос эмас, балки Дашти Қипчоц подшоҳларидан қочиб келган Эдигуй Манкут назарда тутилган.

XXVIII

1. Сиғноқ — Сирдарёинг ўрта оҳимида, ҳозирги вақтда Тумалариқ почта бекатидан [8 км. жануби-шарқда жойлашган мавзе.

2. "... ўқ оёқдан ўтиб отга санчилди" — бу жумла Ҳофизи Абрудан олинди.

3. Ҳофизи Абру ёзишича, Амир Соҳибқирон Тўқтамишга от тақдим қилган чоғида шундай деган: "Бу отни авайлаб сақлагин. Куни келиб яраб қолади".

XXIX

1. Ҳофизи Абруда: "781/1379-1380 йил иоқеалари ва ҳодисалари: Амир Соҳибқироннинг тўртинчи марта Хоразмга лашкар тортиб бориши баёнида", деб ёзилган.

2. Яздий ёзишича, мулозимлар қовунни ёғоч табоқда юборишни таклиф қилгаилар, Амир Темур буни рад этиб, олтин табоқда юборишни буюрган.

3. Ҳофизи Абру ёзишича, Юсуф Сўфи ҳижрий 781 йил ражаб ойининг ўртаси (милодий 1379 йил ноябр ойининг охири)да вафот этган.

XXX

1. Амиропшоҳ (Мироншоҳ) — Лмир Темурнинг 1366 йилда тугилган учинчи ўғли: Озарбайжон на Ироқда ҳукмроилик қилган. 1408 йилда ўлдирилган.

2. Пушанг (Фушапж) — Ҳирот яқинидаги мавзелардап бири.

3. Асар матнида Амир Темурнинг қариндошлари аксар ҳолда "биродар" шаклида ҳам келтирилган.

XXXI

1. Абу Муслим Мариазий — Абу Муслим Абдурахмон ибн Асад Марвазий (727-755) Ўрта Осиёда Хуросонда уммавийлар халифалари (661-750) зулмига қарши кўтарилган қўзғолон

(744-750) раҳбари, Аббосийлар халифалигида бош кўмондои ва уларнинг Хуросондаги ноиб. У 755 йили иккинчи аббосий халифа ал-Мансур (754-775) буйруғи билан қатл этилган.

2. Али Муайяд Сабзаворий — Амир Темурга бўйсунган Сабзавор сарбадорларининг охирги ҳукмдори. 1364-1381 йиллар ҳукмронлик қилган.

3. Исфаройи — Эрошнинг шимоли-шарқида жойлашган шаҳарлардан бирининг ўрта асрлардаги номи.

4. Амир Вали — 1353-1384 йилларда Ҳулагуйлар ҳукмронлиги тугагач, Мозандарон ва Хуросоннинг бир қисмида ҳукмдорлик қилган ҳоким. (1337-1410 йилларда Астробод, Домғон, Бистом, Симпода ҳукмронлик қилган Тоға Тимурлилар сулоласининг вакили. Ушбу подноҳлик маркази Гўргон бўлган.)

5. Бу ерда Амир Соҳибқироннинг Огобеги (Ўгабеги) исми қизи назарда тутилган. У 784/1382 йилда вафот этган. Унинг Султон Ҳусайн исми ўғли бўлган. Огобеги Шаҳрисабзда дафн этилган.

6. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан. "Албапа биз Аллоҳнинг (бапдаларимиз) ва албатта биз у зотга қайтгувчилармиз".

7- Ҳофиз Абру берган маълумотга кўра, бу хабарни Сабзаворнинг ўша вақтдаги ҳокими Хожа Али Муайяд бир иавқари орқали йўллаган.

8. Яъни 784/1382 йил қиш фаслида.

9. Қалот — Эроннинг Тус шаҳридан шимолроқда тоғли мавзеда жойлашган қалъа.

10. Қуръони карим, 48-сура (Фатҳ сураси), 10-оятдан.

11. Қуҳистон — Афғонистоннинг шимолидаги тоғли ўлка.

12. Ҳофиз Абру ёзишича, қалъанинг девори бир неча ерида олдиндан қанланганлиги боис иойдеворнинг қарийб ўттиз гази ўпирилиб тушган. Қалъадагилар уни бир кечада қўлдан келганча тузатиб, бошқа деворлардан фарқ қилмаслиги учун устига наमतлар осиб ҳўйганлар. Тонгда жанг қилгаиларида Амир Соҳибқирон буни кузатиб, уларнинг олдида Малик Гиёсиддинни юборган ва бориб ҳамюртларига беҳуда қон тўкишли тўхтатишларини ва қалъадан чиқиб таслим бўлишларини насиҳат қилишпи топширган.

13. Ҳофиз Абруда: Туркистондан Қонгар-ача ҳар бир мустаҳкам қалъага улардан бирини кутвол этиб тайинлади. У ернинг барча ҳосилотини уларга суюрғол тариқасида тақдим этди. Шоҳ Шужоъ (Абу-л-Фаворис) — Жамалиддин ибн Муҳаммад ибн ал-Музаффар, Кермон ва Исфahонда ҳукмронлик қилган. 1364 йилда вафот этган. (1294-1393 йилларда Форс ва Кермонда ҳукмронлик қилган музаффарийлар сулоласининг вакили, пойтахти Шероз шаҳри бўлган.) 15. Қизни амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир

учун сўраттирган эди. (Ҳофизи Абру.)

XXXII

1. Родкоп — ҳозир Машҳад шаҳридан шимоли-ғарбга борадиган катта йўл яқинидаги шаҳарча.

2. Қур1.оии карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

3. Мурғоб — дарё, Афғонистон ва Туркмаиистоп ҳудудида; Банди Туркистон, Сафид Кух, Паропамиз тоғларидан сув олиб, Қорақум чўлида тугайди.

4. Исфизор — Афғонистоннинг Ҳирот вилоятидаги ўрта аср шаҳри. Яздий "Зафарнома"си (1105-бет) да Исфизор ўрнида Сабзавор, амир Шайх ўрнида амир Шайх Сабзаюрӣ.

XXXIII

1. Матнда "даклайи яктойи".

2. Буст — Афғонистоннинг жанубидаги шаҳар. Ҳилманд дарёсининг ўрта ҳавзасида жойлашган.

3. Гармсир — Ҳилмаид дарёсининг қуйи ҳавзасидаги чўл. Ашкилак ва Чорбурчак аҳоли пунктлари атрофи.

4. Киж — Эроннинг жануби-шарқида жойлашган шаҳар.

5. Макрон — Эроннинг жануби-шарқида ва ҳозирги Покистоннинг унга ёндош ҳисмларида жойлашган вилоят. Макроннинг ўрта асрлардаги чегарасини XIII аср географи Якут Ҳамавий жуда аниқ ифодалаган: "Бу вилоят ғарбдан Кермои, шимолдан Сижистон (Сеистон), жаиубдаи денгиз (Арабистон депгизи) ва шимолдаи Ҳиид орасида жойлашган".

6. Ҳирмон суви — Афғонистоннинг жанубидаги Ҳирманд (Гильмеид) дарёси.

7- Қандаҳор — Афғонистоннинг жанубидаги шаҳар.

XXXIV

1. Астробод — ўрта асрларда Каспий лсигизининг жануби-шарқий томонида, Деҳистон билаи Мозапдарон оралт-ида жойлашган қапа бир шаҳар бўлган. Ҳозир Эроннинг шимолида жойлашган кичик бир шаҳар бўлиб, I"Vproii деб аталади.

2. Бу ерда шахзода, деб ёзилганда Шсроз ҳукмдори Шоҳ Шужоънинг қизи назарда Ту-җилгаи. Уни амирзода Пир Муҳаммад учун келтирганлар. Билқиси Суғро — ривоятларга кўра, Билқис қадимда Месопотамияда Сабо мамлакатининг подшоси бўлган аёлнинг

исми. У Сулаймон ҳукмронлиги даврида яшагаи. Қуръонда келтирилишича, подшоҳ Сулаймонда малика Билқисни кўрмоқ иштиски тугилади ва уни келтириб, қуёшга топинмоқдан қайтаради ва қалбига ягона Аллоҳ эътиқодини киритади. Бошқа бир ривоятда эса, Сулаймон малика Билқисга уйланпш, дейилгаи. "Сугро" кичик маъпосида. Кичик Билқис — маликаларга нисбатан берилган сифатлардап бири.

4. Вонуйи Кубро — катга ойим.

5. Бовард — Хуросомлииг ўрта асрлардаги йирик шаҳарларидал бири. Кўпрок Лбисард шаклида машхур бўлган, Нисо па Марв оралиғида жойлашгаи эди.

6. Нисо — ҳозирги Лшгабад шаҳри яқипидаги ўрта аср шаҳри, харобалари сақланиб қолган.

7- Говкураш — Нисо шаҳридаи шимоли-ғарб томон кетаверишда йўлдаги аҳоли пункти.

8. Дурун — ҳозирги Лшгабад-Краспотюдск йўналишида жойлашган аҳоли пункти. Ашгабад-Қизил-Арвот оралиғида, Боҳардеи тсмир йўл станцияси яқиида.

9. Журжон суви — Эронниг шимоли-шарқидаги Гўргон (Журжон) дарсси.

10. Рай — Эроннинг қадимий шаҳарларидан бири, 1220 йилда мўғуллар итилоси пақтида буткул хароб этилган; ҳозир Техрон яқинидаги ўртача шаҳар, ислом маърифати марказларидап ҳисобланади.

11. Ҳофизи Абру ёзишича, 787/1385-1386 йид хусусида гап бормоқда.

12. Султония — XIV асрда Эронда ҳукмронлик қилган Хулогуйлар сулоласидан бўлмиш мўғул султонларипинг пойтахти ҳисобланган. Шаҳар қурилиши элхоний султон Аргун (1284-1291) даврида бошланиб, Ўлжойту (1304-1316) ҳукмронлиги пақтида яқунлапган. XIV асрда шаҳарнинг аҳамияти кучайган. Чунки Султоия бешта муҳим карвон йўллари туташган ерда жойлапган оди. Ҳозир Эроннинг шимоли-ғарбида Занжон ва Қазвип шаҳарлари оралиғидаги шаҳар. Мирзо Улуғбек 1394 йилда шу шаҳарда туғилган.

13. Чолус — Эрошнинг Каспий денгизи соҳилидаги шаҳар.

14. Омул — Эронниг Каспий денгизи яқипидаги кичик вилоят маркази.

15. Сори — Эрондаги Мозаидарон вилоят (осто]и)ининг маркази.

16. Яъни тапга зарб қилипб, униг айланасига Соҳибқирол номи ёзилди. Масжид минбаридан эса Лмир Темур номига хутба ўқидилар, маъпосида.

17. Яъни 787/1385-1386 йилда.

18. Қуръони карим, 35-сура (Фотир сураси), 30-оятдап-

1. Кичик Лур — Исфахои ва Хузистон ўртасида бўлиб, кенг тоғлиқ ерлардан иборат.
2. Ферузкўх — Эрондаш Мозандарон остони чегарасида, Дамованд тоғига яқин жойлашган аҳоли пуикти.
3. Бўружард — Эроннинг гарбида жойлашган Луристон вилоятидаги шаҳар.
4. Хуррамобод — Эроннинг Луристон вилояти маркази.
5. Султон Аҳмад ибн Шайх Увайс Жалойирий — 1382-1410 йилларда Озарбайжон иа Ироқда ҳукмдорлик қилган. Лмир Тсмур Бағдодни забт этгач, (1393 йили) Султон Лҳмад Мисрга мамлук султони Барқук (1382-1399) ҳузурига қочган. Шундан сўнг у ўз ерларини гоҳида забт этиб, гоҳида қўлдаи чиқарпш. 1394 йили Амир Темур иккинчи маротаба Бағдодни зғаллаганда у япа қочган. Бироқ Шом (Сурня)да ҳибсга олиниб, 1405 йили Амир Тсмур ўлимидан кейингиини озод этилган. 1406 йили қайгадаи 1>ағдодда ҳукм юритастанга иайтда туркмап Қора Юсуф билан унинг орасида низо чиқиб, кейинроқ урушга айланган-гап- Натижада, 1410 йилда Табриз остонасидаш жапгда ҳалок бўлган. - 6. Табриз — Эрондаги қадимий шаҳарлардан бири; XIII-XV аср-ларда Султония ишҳри билан бир қағорда Хулогуйларнинг марказий шаҳарларидап бўлган. Ҳозир Шарқий Озарбайжон остопининг маркази, тсмир йўл ва автомобиль йўллари чорраҳасида.
7. 15-сўрда 1386 йилнинг июл-июл ойларида бўлган воқеалар кўзда тушлмоқда.
8. Нахчивон йўли — бу ерда Нахчшўп ва Армаинопнинг жанубидап ўтиб Жаахастия тизмаси орқали Тнфлис (Тбилиси)га борган йўл пазарда тугилган.
9. Элбрус тоғи ~ қапа Каиказ тизмасининг Элбрус чўққиси иқипидаги жапубий қисми.
10. Кур даресси — ҳозирги Кура даресси, Озарбайжонда.
11. Қорабақ — Тоғли Қорабоғ ўлкаси.
12. Қуръони карим, 30-сура (Рум сураси), 30-оятдан.
13. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 110-оятдан.
14. Қуръони карим, 49-сура (Хужурот сураси), 10-оятдан.
15. Ширион — Озарбайжондаги тарихий вилоят. Кура дарёсининг қуйи ҳавзасида. Ули Ануишрион бунёд қилганлиги ринояти боис шу ном билан аталган.
16. Шобирон ва Шамохий — ҳозирги Озарбайжоннинг П (емаха шаҳри атрофлари).
17. Гилои (Жилоп) — Каспий депгизипиш- жанубидаги вилоят; инак матолари билан машҳур бўлган.
18. Ардабил — Эроннинг ншмоли-гарбий қисмидаги шаҳар, ҳозир ҳам шу номда.
19. Дарбанд Каспий деигизининг чаи соҳилидаги тарихий шаҳар, асрлар даиомида у ирда жойлашган мусгаҳкам мудофаа ишпоотлари ва қалъа муҳим чегара иупкти иа Каспий денгизида бандарлардан бири бўлиб ҳисобланган. Ҳозир Догистоннинг маркази.

20. Самур суви — Догистондаш дарс, Катта Капказ тизмасининг шимолий ёпбагридаи бошланиб, Каспий денгизига қуйилади.

21. Кўкча денгиз — Севап кўли.

22. Мараид — Эроннинг гарбий Озарбайжон нилоягидаги шаҳар.

23. Алодоғ — Ваи кўлидап ишмоли-шарқда жойлашган тоғ тизмаси, Туркия ҳудудида.

24. Авник — Эрзирум пшҳри шарқи ва Ваи кўли оралигида, Аракс дареси яқинда жойлашган қадимий қалъа.

25. Арзирум (Арзап ар-Рум) — Кичик Осиёдаги Султопия ва Қопя шаҳарлари оралигида, Трапезунддап Эронга олиб борадиган гарбий карион йўлида, XIII асрдаи эса европаликларнинг осмонликлар билап боғлайдиган асосий йўл ёқасида жойлашган шаҳар.

Арзипжон — Туркиядаги Эрзинжоп шаҳри. Шу иомдаги вилоят маркази. Трапезунд ва Эрзирум шаҳарлари оралигида, Сивосдаи шарқроқда катта гарбий карион йўлида жойлашган эди; тўқувчилига ва темирчилик-ҳунармайдчилиги билап тапилган шаҳар бўлган. Қора Аҳмад Туркмап — Қаро Юсуф туркман, туркман қаби-лаларининг ҳукмдори, ушшг вафотини Лбдураззоқ Самарқандий "Матла ас-саъдайн" асарида 823/1420 йил воқеалари баёнида қайд этган.

28. Ахлот — Ван кўли бўйидага шаҳарча.

29. Вов ҳнсори — Ван кўли соҳилидаги Ван шаҳри.

30. Хўй — Эроннинг шимоли-гарбий қисмидаги шаҳар, ҳозир ҳам шу номда, савдо маркази.

31. Салмос — Эроннинг Гарбий Озарбайжондаги кичик вилоят маркази.

32. Урии — Ризоийа (Урмийа) кўли атрофидаTM жойлар.

33. Мароғи — Эрон Озарбайжонидаги кичик вилоят маркази. Ўрта асрларда машҳур қилмий марказлардан бири бўлиб, унда йирик расадхона бўлган.

34. Ҳамадон — Эроннинг қадимий шаҳарларидан бири, мамлакатнинг гарбида жойлашган.

35. Исфаҳок — Эроннинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, ҳар томондан тоғлар билан ўралган пасттекисликда жойлашган. Амир Темурдан қатик талафот кўрган бўлсада, тезда анада обод бўлиб, 1403 йилдаёқ Амир Соҳибқироннинг иабираси амирзода Рустам мулкнинг маркази бўлиб қалган.

36. Қуръони қарям, 80-сура (Абаса сураси), 34,35,36-оятлар.

37. Шуштар — Эроннинг Ҳуаистон остонидаги шаҳар, кичик вилоят маркази.

38. Шоҳ Мансур — Жанубий Эронда ҳукмронлик қилган музаф-фарийлар сулоласининг

сўнгги ҳукмдори; 1387-1393 йилларда Ироқ ва Форедда ҳукумат юргнзга».

XXXVI

I. Бу сана Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома"сидан олинди (парақ 194а).

XXXVII

1. Бу воқеа 790/1388 йилда рўй берган (Яздий, "Зафарнома" иарақ 194а).

XXXVIII

- 1.Муҳаммад Мирко — у Шербаҳромнинг фарзанди эди (Ҳофизи Абру).
2. Яъни, у Бадахшонга қочган эди (Ҳофизи Абру).
3. Лағмон навзеи — Афғонистоннинг шимоли-1ларқидаги шаҳар ва унинг атрофи.
4. Сипд — Покистондаги вилоят номи, Ҳинд дарссининг қуёи ҳавзасида.

XXXIX

- 1- 790/1388 йилда рўй берган.
2. Яъни Султон Маҳмуд номига сикка-тангалар зарб этдилар, чстига унинг номими сздилар.
3. Яъми 1389 йил баҳори.

XL

1. Ҳофизи Абру Ёзишича, 791/1389 йил нокеалари.
2. Матнда араб тилидаги машҳур ибора: "Фи-т-таъх>ф офатун".
3. Арис — Сирдарёниш¹ ўпг ирмоғи.
4. Сариг-Узап — Сарису, Қозогистоида.
5. Ойукиз — В.Р. 1>артольд бу ерни Қвдогистоннинг шарқида жойлашган Аягуз мавзеи дсб ҳисоблайди.
6. Алокўл — Қозогистоннинг шарқида жойлашган Олакўл кўли.
7. Қароғучур — Қорабуғо дареси ҳавзаси.
8. Чукчун — ҳозирги Чугучак атрофлари.
- 9- Эмил Ғучур — Эмиль дарёси ҳавзаси.
- 10.Юлдуз — Кичик Юлдуз манзси.
- 11.Қорахўжа — Шарқий Туркистоидаги қадимий шаҳар. Харобалари ҳозир Турфон шаҳридан 40-45 км. жаиуби-шарҳда сақланиб қолган.
- 12.Худойдод — Лмир Тсмуриинг кўплаб юришларида қатнашган машҳур амирларидап бирц. Амир Темурнинг невараси Халил Султоига отабсклик қилгац. Амир

Соҳибқирои ўлимидан кейин но берган барча иоксаларда муҳим рўл ўйнаган. Хўжад ва Фартона ўгаа вахтда унинг ҳукмронлиғи остида бўлган. 812 (1409-1410) йилда ўлдирилган.

13. Ило мавзеи — Или дарёсининг юқори ҳавзаси.

14. Кўказ — Или дарёсининг юқори оқими, Хитой ҳудудидаш Кушез дарёси ҳавзаси.

15. Жалиш — Чалиш, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

XU

1. Бу ерда Султон Маҳмудхон بازارда тутилган.

2. Кичик доғ — тахминан ҳозирги Кўк-тубе (Қозоғистонд).

3. Улуғ доғ — Улу Тоу (Қозоғистонда).

4. Бу харсангтош асримизнинг 30-йиллари ўртасида Қозогистоннинг Қарсақпай маъдани ёнида топилган, ҳаир Эрмитаж музейида сақланмоқда. Унга ўн бир сатр ёзуви битилган, ёзувнинг 8 сатри қадим уйғур ва 3 сатри араб ҳарфидадир. Араб ҳарфидага 3 сатрни ўқиб бўлмайди, лекин уйғур тилидаги сатрларни ўқиса бўлади. Ундан маълум бўлишича, 793 (1391) қўй йили ёз фаслининг ўртасида Турон султони Темурбек 200 минг кишилик ўрдуси билан Тўқтамишхонга қартаи сафарга чиқди.

5. Илончук — Дулиғали-Жиланшиқ (Қозогистон).

6. Илончук суви — Ули-Жиланшиқ дарёси (Қозогистон).

7. Тубул суви — Тобол дарёси (Қозогистон).

8. Ёйиқ суви — Урал дарёси.

9. Қуиғузча — Самара ва Чистопол итҳарлари оралиқда жоняшган маъде.

10. Шу ерда мазмун бўйича Шомий матнида сукут бор. Яздий "Зафарнома"си (йарақ 21 За) бўйича аниқлик киритилди.

11. Яздий ёзишича, булар чингизий Жўжий иаслидаи бўлганлар (йарақ 221а).

Яздий ёзишича, шундан кейин Амир Соҳибқирон 793 йил зулқадда (1391 милодий йил октябр) ойиёшг бошида Саброндан ўтиб. Ўтрорга етган, сўнгра Сайхуп дарёсидаи ўтиб, Самарқандга келпш (йарақ 223б).

XLI

1. Ҳофизи Абру 1392-1396 йиллар орасида даиом этган бу юрипши "беш йиллик шриш" дсб атаган.

2. Маҳди улё (айман "улуг беланчак") — подшоҳнинг катта хотипига

бериладиган лақаб.

3.Қуръони карим, 17-сура (Ал-Исро сураси), 82-оятдап.

4.Қуръони карим, 42-сура (Шўро сураси), 19-оятдан.

5.Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 186-оятдан.

6.Қуръони карим, 27-сура (Намл сураси), 62-оятдан.

7.Юқорида (Тауэр шшри, 126-бст охири) 794(1392) йил эслатилганига биноан, бу муҳаррам ойи 795 йилга тааллуқли^{Д"Р} (1392 йил ноябр-декабр).

XLIII

1. Домғон — Эроннииг шимолий қисмидаги қадимий шаҳар, Техроп-Машҳад тсмир йўли ва аитомобил йўли устида жойлашгаи.

XIV аср муаррихи Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг ёзишича, бу шаҳарнинг атрофи ҳалъа дсвори билан ўралган бўлиб, деворнинг узунлиги 8000 қадам бўлган. Шаҳар атрофида тўртта қишлоқ мажбур бўлиб, булар битта булоқдан сув ичган. Қолган атрофи дашг-бисбопдан иборат бўлган.

2. Семнон — Эроннинг шимолида жойлашгаи, Семнон остониинг маркази.

3. Қазвин — Эроннииг Ҳамадон шаҳри шимоли-шарқида жойлашган; ўрда асрларда Султоиния ва Пишопур, Урта Осиё ва Ҳиротни бир-бирш-а боғлайдиган қапа қарвои йўли ёқасидаги шаҳар.

4. Шарафиддин Лили Яздий ёзишича, Шайх Шоҳсупор Қазвининг ҳокими бўлган (варақ 2306).

5. Дарбаид — бу срдда Курдистондаги Дарбанд иазарда тутилган. Яздийда "Дарбанди Тоши хотун" шаклида келтирилган (варақ 231а).

6. Қум — Эрондаги шаҳар, диний-илмий марказ.

7- Қараҳруд — Эрондаги Исфохон ва Ҳамадон оралиғида жойлашган Арок шаҳрига яқин мавзе.

XLIV

1. Ҳофизи Абру ёзшича, Лмир Соҳибқирон Султониядан жўнаб Бағдод томон йўлга чиқди, лекин Курдистонга етганда, бирдан йўналишини ўзгартирди.

2. (Ҳувайза йўли билан) — Ҳофизи Абрудап хўшилди; Ҳувайза — Эроннинг қарбидаги Керха дарссининг қуёи оқимида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозирги вақтда харобалари сақланиб қолган.

3. Яздий берган маълумотга кўра, Ҳувайза шаҳрининг ҳокими (варақ 232а).

Дизфул Эронниг Хузистон остонидаги шаҳар, кичик нилоят маркази.

XLV

1. Ромиз — Ромхўрмўз. Эроппииг Хузистон пилоятидаги шаҳар.

2. Яздий ёзишича, Сори-Буғо ўгли Шайх Нуриддиннинг ҳўшини Эмлик номи билан машхур бўлган (варақ 238а).

3. Шарафиддин Али Яздийда лашкарнинг қалбида бўлган иа қавчип деб аталган хос ҳазора (минг кити)га тегишли ҳарбий бўлипма бўй қўшини деб аталган (варақ 238а).

4. Шох Маисур ўлими ҳақида тарихчиларини берган маълумотлари турли. Ғиссиддин Лили ("Дпсвпик похода...", 52-бет), Ибн Лрабшоҳ ("Амир Темур тарихи", 112-113-бстлар) берган маълумотларга кўра Амир Темур Шох Мансурнинг мардлигу шижоатини тан олгани англашилади, шунинг учун у Шох Маисурнинг ўлими ҳақидаTM хабарни эшитганда изтиробга тушган. Лскин Шарафиддин Али Яздий ёзишича, Шох Мансурнинг бошипи Амир Темурнинг 17 ёшли ўгли 1Лоҳрух Мирзо ксган ("Зафариома", варақ 238а). Бу ҳақиқатдап йироқ бўлса керак. Бу ҳақда яна қараиг: Л.Мюллер. История ислама., 322-бет. Шох Мансур 1393 йил 26 апрелда ўлдирилган.

5. Козсрун — Эроиниинг Форс остопидаги шаҳар, кичик вилоят маркази, Шероз шаҳридап гарбда жойлашган.

XLVI

1. Матнда ноаниқлик бор.

XLVII

Ҳилла — Ироқдаги катта шаҳар, Багдоддаи жанубда жойлашган, қадимги Вобил шаҳри қолдиқлари ўрнида бунёд этилган, ҳозир бу шаҳар Багдод вшюяти (ливоси)га мансубдир. Багдод-Басра катта автомобил ва темир йўллари устида жойлашган.

1. Яъни муаллиф Мизомиддин Шомийини ўзи.

2. Раъс ал-Айн — Туркиянинг жанубидаги шаҳар, булоқлариниинг гоятда кўплиги билан шуҳрат қозопган.

3. Қуръони карим, 59-сура (Ҳашр сураси), 9-оятдан.

4. Восит — Ироқдаги қадимий шаҳар. Ҳозир харобалари сақлаиған. Дажла дарёсининг ҳуйи ҳавзасида.

6. Такрит қалъаси — Ироқдаги Бағдод ва Мосул шаҳарлари оралиғида жойлашган қадимий қалъалардап, Дажла дарёсинииг гарб томопида бўлган бу қалъа XIV асрда хароб этилган. Ҳозир шу номдаги қишлоқ.

XLVIII

I. Мўсул — қадимий шаҳар бўлиб, илгари Ироқнинг дарвозаси ҳисобланган. Кўпгина хорижий мамлакатлар]-а Мўсул орқали ўтилиб, ҳатто у Хуросоннинг қалити деб ҳам аталган. Ҳозирги вақтда Ироқнинг шимолий қисмидаги йирик шаҳарлардан бири. Дажла дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган, темир йўл ва автомобил йўли устида.

2. Матнда: "Чоҳўргон ва аъмала".

3. Қуръонн карим, 27-сура (Намл сураси), 52-оятдан.

4. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 251-оятдан.

5. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 13-оятдан.

6. Низомиддин Шомий матнида "шргех" ёки "нарке" — яъни подшоҳона он пақтида ҳайвошшрпи ўраб олиш шаклида берилган. Шарафиддин Али Яздий эса "жарқах" ёки "жарга" шаклида келтиргани (варақ 250 б).

XLIX

1. Басра — Ироқнинг йирик порғ шаҳри. Шатт ул-Араб дарёсининг қуйилишида, ўнг соҳилида жойлашган.

2. Бағдод 1393 йил август ойида эгалланганлиги юҳорида айтилган эди (қ.: Тауэр нашри, 139-бет).

3. Ҳофизи Лбру ўша йили Бағдодда очарчилик бўлгани ҳақида сзади.

4. Ҳофизи Лбруда: Сорик Лли Ўйрот.

5. Нашрда хато бўлса керак. Яздийда Ардабил (варақ 252а).

6. Мордин — Туркиядаги шаҳар, вшюят маркази. Ўрта асрларда тахминан Раъс ал-Айп ва Найсибин ўртасида, тоғ цоясида шу номли қалъа қурилган эди. 1394 йили шаҳ_ар ва қалъа Амир Темурга бўйсунити истамай қаттиқ қаршилиқ кўрсатити боис бутунлай хароб бўлти остонатида эди. Лскин Амир Соҳибқиронга невараси Мирзо Муҳаммад Тарағай (Улугбек) туғилгани ҳақида хушхабар келган. Шунда Амир Темур шаштидап қайтиб, қалъа ва шаҳарни аввалги ҳокими Султон Исонинг биродари Султои Солиҳга тошпирган.

LI

1. Таҳамтан — "Шоҳнома" қаҳрамони Киштаспнинг лақаби, баҳодир, паҳлавон.
2. Қуръони карим, 3!-сура (Лукмон сураси), 20-оятдан.
3. Жазира — Месопотамия.
4. Султшя — Яздий "Зафариома"сидан қўшилди (варақ 2556).
5. Бу ерда ҳужжат сўзи ҳукм, қарор маъносида ишлатилган.
6. Ҳофизи Абруда аниқлик бор: "ҳижрий 796 йил жумодиул-аввал ойининг ўн тўққизиди", милодий 1394 йил 22 март, яъни Мирзо Улугбек гутилган сана.
7. Бапюрий — Туркиядаги Беишри қитлоғи, Гарзаи дарёси яқинида.
8. Майдон — ҳозир Туркиядаги Мейдан қишлоғи, Ван кўли яқинида.
9. Сакур — Туркиядаги шу номдаги қишлоқ, Мордин шаҳридан шимоли-шарқда.
10. Ботмон — Туркиядаги Батман шаҳарчаси.
11. Муш саҳроси — Муш шаҳарчаси атрофидаги жойлар, Туркияда, Ван кўлидан ғарбда.
- Бидлис — Ван кўлидан жануброқда жойлашган ўрта аср шаҳри, ҳозирги аталиши Битлис, Туркия ҳудудида.
13. Курдистон — бу ерда Туркия ҳудудида жойлашган асосий шаҳри Диёрбакр бўлиши билан Курдистон назарда тутилган. Эрон ҳудудидаги Курдистоннинг асосий шаҳри Кермоишоҳдир.
14. Аланжик — Озарбайжондаги Нахичевонга яқин жойлашган ҳадимий қалъа номи.
15. Ойдин қалъаси — ҳозирги Туркиянинг шимоли-шарқий чеккасидаги Айдин қишлоғи.

II

1. Куҳистон — бу ерда Кичик Кавказ тизмаси.
2. Шаки — ҳозирги Озарбайжоннинг шимолидаги шаҳар.

III

1. Элбруз (Албруз) — Катта Кавказ тизмасининг шарқий этаги.
2. Сунж суви — ҳозирги Сунжа дарёси, Терск дарёсининг irmogʻи, Шимолий Кавказда.
3. Тарак сувн — Терек дарёси. Каата Кавказ тоғ тизмасининг шимолий ёнбағридан боилланиб, Каспий денғизига қуйилади.
4. Қурий суви — Шимолий Кавказдаги кичик дарё, суви Нўғой даштигача етиб тугайди.
5. Жулот — ҳозирги Қабарда-Балқар ўлкасининг Майский шаҳри

яқинида бўлган (Қуйи Жулот манзилгоҳи).

6. Туротур гузари — Мечетиое маизилтоҳи, бу кечув ҳозирги Волгоград шаҳри сннда бўлган.

7- Укак — русча адабиётда Укек, Олтин Ўрда хонлигидаги шаҳар, унинг ўрни Волга дарёси бўйида, ҳозирги Саратов шаҳри яқинидадир.

8. Юлуклук (Йўлкўлук) — Олтин Ўрда хонлигидаги шаҳарлардан бири, ҳозирги Саратов шаҳри яқинида бўлган.

9. Узий суви — Днепр дареси.

10. Манкармон суви эмас, мавзеи бўлса керак.

11. Қаросу — тахминан ҳозирги Воронж шаҳри.

12. Сарой — Олтин Ўрда хонлигининг дастлабки пойтахти. Ботухон томонидан XIII асрнинг ўрталарида асос солинган ва шу сабабдан уни Сарой-Боту деб ҳам аташган; ҳозирги Астрахан и!аҳри яқинида, аниқроғи Ахтуба дарёсининг чап қирғоғида; Сарой шаҳри XV асрнинг иккинчи ярмига келиб 1 угади. Сарой (Сарой ал-Жадид) — Олтин Ўрда хошшгининг янги, XIV асрдаги пойтахти, Ўзбекхон томонидан 1332 йили асос солинган, 1395 йили тугаган. Сарой ал-Жадид шаҳрининг қолдиқлари Волго1-рад областининг Нарсв қишлоғидан топилган.

13. Ўрус ва Ўрусжук — матп мазмуннга кўра, бу аҳоли масканлари Сарой ал-Жадид яқин атрофларида бўлган.

14. Мушку — Москва шаҳри. Яздийда "Маскав" шаклида ёзилган (варақ 278а).

15. Курбуқо, Барлол, Буркун, Қалачи — Олтин Ўрда хонлигидаги қабилалар.

16. Билжиман (русча манбаларда Бельджамен) — унинг ўрни Волга дарёсининг ўнг соҳилида, Волгоград областининг Дубоика шаҳридан шимолроқда аниқланган (Водянское манзилгоҳи).

17. Озоқ — Олтин Ўрда хонлигининг асосий шаҳарларидан бири, йирик савдо маркази. Шаҳарнинг қолдиқлари ҳозирги Азов шаҳри ҳудудидан топилган.

18. Черкас вилояти — ҳозирги Қорачай-Черкас вилояти, Шимолий Кавказда.

19. Кубон — Ҳозирги Кубап дарёси, Катта Кавказ тоғ тизмасининг ғарбий ёнбағридан бошланиб, Азов депгизига қуйилади.

LIV

1. Элбруз тоғи — бу ерда Катта Каиказ тизмасининг ўрта қисмлари назарда тутилган.

2. Волқол — Кабарда-Балкар ўлкасидаш Пулунгу манзилгоҳи.

3. Бсиггоғ — тахмиан ҳозирги Пятигорск шаҳри жойлашган срлар,

Шимолий Касказда.

4. Куҳистон — бу ерда тоғли ерлар маъносида ишлатилган.

5. Уҳар тоғи (Лъахир тоғи) — тахмипан Шимолий Осетиндаги Адагир шаҳри атрофлари, аварлар яшайдиган ерлар.

6. Қуръони карим, 41-сура (Фуссилат сураси), 46-оятдан ва 45-сура (Жосия сураси), 15-оятдан.

7. Бўғозкум — Кума дарёси соҳиллари.

8. Мамухту — қумуқлар яшайдиган ерлар.

9. Ҳожи Тархон — Астрахан.

LV

1. Язд – Нишопур, Шероз ва Исфохон оралиғидаги жойлашган шаҳар.

LVI

1. Шарафиддин Лли Яздий бу воқеа аниқ 1397 йили март ойида рўй бергани ҳақида ёзади (варақ 289а).

2. Ўрдибсҳешт — Эрондаги жорий қуёш йилининг иккинчи ойи: 21 апрел — 21 май (яъни 1397 милодий йилининг ушбу ойлари).

LVII

1- Ҳўрмуз — Эроннинг шарқи-жанубида, Форс қўлтириги киришда жойлашган порт-шаҳар. Ривоят бўйича, бу бандар-шаҳарнинг қурилишига сосонийлар сулоласи ҳукмролларида Лрдашр Нобокон (224-241) асос солган. X-XV асрларда катта савдо аҳамиятига эга бўлган бандар-шаҳар бўлган; бу ерга Ҳиндистондан келтирилган моллар Ксрмои, Сеистон орқали Хуросоига юборилган.

2. Лор — яъни Лористон, асосий шаҳари — Лор. XII-XV асрларда Лор шаҳари Ҳиндистон савдо алоқаларида катта рўл ўйнаган. Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг ёзишича, Лор вилояти аҳолисининг асосий машғулоти қуруқликда ва денгиз орқали олиб борилган савдо ишлари бўлган. Макрон — Эроннинг шарқи-жапуи »а ҳюирги Покистопининг уш-а ёндош қисмларида жойлашган вилоят. Марказий шаҳри Иампур. Макроннинг ўрта асрлардаги чегарасини XIII аср географи Екут Ҳамавий жуда аниқ ифодалаган: "1>у вилоят гарбдам Ксрмоп, шимолдан Сижистои (Ссисчоп), жапубдап денгиз (Лрабистои дсш-изи) ва шимолдан Ҳимд орасида жойлашган".

LVIII

1. Бу ерда мўғул хони Хизрхожа ўғдолнинг қизи Тўкалхоним назарда тутилган. 1397 йилда Лмир 'Гемур уига уйлангаи на у кичик бека сифатида ҳарамда иккиичи ўринпи эгаллагаи. Биринчи ўрии Амир Тсмур 1370 йилда ўз никоҳига одган Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк хоимга тегишли эди.

2. Бу ерда гарчи йил рақаи кўрсатилмаган бўлсада, ойларнинг бирин-кетим тартибини назарга олганда 500 йил рабиъ ул-аврал ойига тўри кслади, чунки юқорида (Тауор нашри, 168-бст) 799 йилнинг рамазони ойи эслатилгаи эди.

LIX

1. Фараиг — бу ерда умуман Парбий Еуропа пазарда тугалган.
2. Оҳапгарон — Тошкент вилоятидаги Оҳапгарон водийси.
3. Муҳаммад Султои (нафоти 1403 й.) — Лмир Темурнинг набираси.
4. Хўтан — Шарқий Туркистондаги шаҳар иа илоят.
5. Қуръони карим, 25-сура (Фурқон сураси), 43-оятдаи, 45-сура (Жосия сураси), 23-оятдаи.
6. Маҳмуд оқибатли — Маҳмуд Ғазнавий (999-1030 йиллар) пазарда тутилган.
7. Асз — Маҳмуд Ғазнавийнинг лашкарбошиси.
8. Қуръони карим, 5-сура (Моиди сураси), 95-оятдаи.

LX

1. Катур — Кобулнинг шимоли-шарқидаги тоғли илоят.
2. Аидаров (Апдароб) — Афғонистондаги дарё ва илоят. Ҳиндикуш тоғларининг шимолий этаклари.
3. "... бир тоғ устига..." — Ҳиндикуш тоғларидаги Салалг доғи атрофлари назарда тутилган.
4. Ҳофизи Абруда: балафд тоғ (Кўҳи олий).
5. Қуръони карим, 4-сура (Нисо сураси), 48-оятдан.
6. Ўзбек вилояти — бу ерда Олтин Урда хоилиги пазарда тутилган.

LXI

1. Эрёб — ўрта асрларда ҳозирги Афғонистоннинг Кофиристон вилоятида жойлашган қалъалардан бири. Маҳаллий қабилавий урушларда вайрон этилган. Амир Темур томоидан қайта тикланган.
2. Ғазии — Афғонистондаги Ғазии (Ғазна) шаҳри ва вилояти.

3. Бону мавзеи — Андароб дарёсининг юқори оқимида, чан соҳилида жойлашган.

4. Диболпур — Панжоб вилоятидаги шаҳар.

5. Жару чули (Чўли Жалолий) — ўрта асрларда Сипдх Сагар чўли. Ҳдаирга Тхал чўли.

6. Султон Жалолиддин Маликшоҳ — қаранг: Султон Жалолиддин Мснбурни.

7. Жуд тоғи — Чаихат тизмаси.

8. Мултон — Похистондаги йирик шаҳар.

LXII

1. Жамад суви — Желам дареси. Чиноб дарёсининг ўнг irmoғи.

2. Жанова суви — Чиноб дарёси.

3. Талмина суви — Равий дарёси.

4. Биёҳ суви — бошқача аталиши Лиҳовар экаиличи матнда кейинрок айтилган (қаралп Тауэр нашри, 206-бет); Лиҳовар — ҳозирги Лоҳур (Лахрр) шаҳридир, упиинг ёнидан Рави дарёси оқиб ўтади. Биёҳ суви эса аслида Сатлаж дарёсининг ўнг тармоғидир. Ҳозирги номи Пакнатап канали.

5. Жанжон қишлоғи — Рави дареси бўйидаги Чауханди мавзеи.

6. Жиҳвол — баъзи бир нусхаларда Ҳимивал (қаранг: Ғиёсиддин Али, "Дневник похода Тимура в Индию", Москва, 1958, 926.).

7. Ажудав шаҳри — матида "балда" ва "Қасаба" атамалари билан берилган. Шундан келиб чиқиб, Ажудан шучюмли сув соҳилидаги кичик шаҳар эканлиги маълум бўлади.

8. Батийар (Бхзтпайр) — ҳрзирш Хоиумангарх аҳоли пункти, Панжоб вилоятида.

LXIII

1. Ажудан суви — Сатлаж дарёси.

2. Сарасгий шаҳри — Сирса шаҳри.

3. Фатҳобод — ҳозирги Фотехобод аҳоли нункти. Панжоб вилоятида.

4. Ражабпур қалъаси — Ғиёсиддин Али асарида (100-бет): Рахтпур кўрғони.

5- Аҳруни қалъаси — Фотсхобод яқинидаги аҳоли иункти. 6. Ту^аиа қишлоғи — ҳозир шу номда™ мавзе. 7- Сомона — Сомона мавзеси.

8. Гқаггар суви — кичик дарс, ҳозир ҳам иу номда.

9. Кайтал цишлоги — Гиссиддин Алида (102-бет): Киткл шаҳри. Ҳозирги Кайтхал шаҳарчаси.

10. Туғлухпур ҳисори — Ганг дарёсининг юқори хавзасидаги ўрта аср таҳри, дарёнинг ўнг соҳилида. Ҳозирги Деобанд шаҳарчасининг жануби-шарқида бўлган.

11. Поиипат шаҳри — Дехли яқинида, шимолий томонида жойлашган шаҳар. Катга автомобиль йўли ва 1емир йўл устида.

12. Жаҳоннамой — (таржимаси: "жаҳоини кўрсатувчи") аҳоли маскани. Дехли шаҳридан икки фарсах масофада бўлга». Гиёсиддин Лили <105-бет> изоҳида, шу ерда Дехли султонларидан энг буюш *Эт* утмиш Ферузшоҳ <1210-1236> мақбараси бўлган бўлса керак, деб тахмин қилган.

13. Пала қишлоғи — Гиёсиддин Алида (104-бет): Пилла.

Жаун суви — ҳозирги Жамна дарёси, Ганг дарёсининг энг йирик ўнг қирғоғи. 15. Маллухон — Дехлида Султон Маҳмудшоҳ ҳукмронлиги даврида вазир бўлиб, ҳукуматни деярли ўзи бошқарган.

LXIV

1. Султон Маҳмуд (Султон Насируддин Маҳмудшоҳ II — 1393-1413 йиллар) — Туғлуқийлар сулоласи (1320-1414)га мансуб ҳукмдор.

2. Султон Ферузшоҳ (Ферузшоҳ III) — Дехлида 1351-1388 йилларда ҳукмронлик қилган ҳукмдор.

3. Қуръони карим, 10-сура (Юнус сураси), 24-оятдан.

4. Қуръони карим, 16-сура {Наҳл сураси), 75-оятдан.

5. Қуръони карим, 105-сура (Фил сураси), 1-оят.

6. Қуръони карим, 13-сура (Раъд сураси), 11-оятдан.

7. Лаховар — Лаҳор шаҳри.

LXV

1. Мирт қалъаси — Мератх шаҳри, Дехлидан жануби-шарқда.

2. Тармаширин — Чигатой улусининг хони, ҳукмдорлик йиллари 722/1322—730/1330.

LXVII

1. Кўпла тоғи — Гиёсиддин Алида (142-бет): Кўйла тоғи. Ҳималай тоғ тизмасидаги Заскар тоғларининг гарбий этаклари.

LXIX

1. Сиволик тоғи — бу срда Заскар тоғларининг гарбий ёйбағнрлари. Ҳимолай тизмасида, Ганг дарёсининг юқори ҳавзасидаш тдалар. Бу тоғлар шимоли-ғарбий йўналишда давом этиб, Жамму ва Кашмир штати ҳудудига ўтади.

2. Маёпур вилояти — тўғри аталиши Малхипур. Ганга ва Жамна дарёлари оралиғидат Сахаранпур вилоятида.

3. Шақ-и Сорсова — Жамна дарёсикинг чап соҳилидаги мавзе. Ҳозирги Сахаранпур шаҳри яқинида.

4. Кундуру мавзеи — Сахаранпур шаҳридан шимоли-шарвда жойлашган эди.

LXX

1. Ратан — Ғиёсиддип Лли асарида (157-бет): Рин.

2. Кўка тоғи — Ҳииолай тизмасининг ғарбий снбағрида зқойлашган. Жамна дарёсининг юқори ҳавзасидаги тоғлар.

3. Нагаркут вилояти — ҳозирги номи Нагрота. Паиҷоб вилоятининг шимолида жойлашган.

4. Жамму ноҳияси — Жамму ва Кашмир вилоятининг йирик шаҳри. Чиноб дарёсининг Жамму ирмош (бошқача аталиши Бҳадрай) соҳилида жойлашган.

Малик Шиха Кўкар — Ғиесиддин Али асарида (161-бет): Шиха Куку.

LXXI

1. "Кашмир волийси... дан тортиб шу ергача бўлган абзац матни Шомий "Зафарнома"сида ноаиқ, Яздий "Зафаршма"сига (Тошкент, 1972, 338а нарак) таққослаб, бир қадар аниҳлик киригилди (А.Ўрипбоев).

2. Мапу қаряси — Жамму шаҳри мқипидаги жой. Шу помдаги дарёниинг чаи соҳилида бўлгап.

3. Жииюа суви — ҳозирги Чиноб дарёси.

4. Далдаиа дарёси — Желам дарёсининг юқори қисми.

5. Сопбит — Ғиёиддип Алида (178-бет) поаиқ: Шон. б.т.

6. Ғурбапд мапзси — ҳозир ҳам шу помда.

7. Хармисдовони — Риёсиддип Али (182-бет) Яздий "Зафарнома"сининг Техрон нағйрига ишора қилгян ҳолда бу жой иоми "Шибаргу" шаклида бсрилгашшгипи маълум қилади. Ҳозирги Шибар довопи, Ҳипдукуш тиз-

маеида.

8. "... у жой пихоятда тор" — Вомисп дараси иазарда гутилпш.

9. Қуръони карим, 42-сура (Нуро сураси), 18-оятдан.

10. Сароб маизеи — Сурхоб дарссинипг юқори ҳавзаси. Шу иомдаги даре иодийсида. Ҳозирги Дуоба — Меҳзаршт якипида жойлашган.

11. Самапгоп мавзси — ҳозир ҳам шу номда. Ҳулм дарёсинипг ўнг соҳилида жойлашган.

12. Ғазник манзси — ҳозирги номи Газиигак. Ҳулм дарёсинипг чап соҳилида жойлашган.

13. "... худоваидзода" — Яздийда (ярақ 345 б): "Хонзода Ллоулмулк, аждоди пайгамбарга туташиди".

14. Тажга Қароча — Зарафшои тумамидаги доион. Баландлиги 1675 м. Китоб — Самарқанд йўлида жойлашган.

15. Жаҳоннамой — Амир Темурнииг боғи ва кўшки, Самарқанднинг жапубида 24 км. масофада, Қора-Тепа маизсида Жойлашгая эди.

16. Даплагобод — Самарқанднииг Дарғот номли мапзеидаги боғиипг иоми.

17. Дилкушо — Самарқандпимг шарқида 1396 йил Амир Темур фармонига мупофиқ барпо этилпш боғ. Ҳазрат Соҳибқирон бу боғни рафиқаси Тўкалхоним бағишлаган.

18. Қусам ибн ул-Лаббос — Муҳаммад иайгамбарпинг амакипаччаси. Халифа Али ибн Абу Толиб замонида Макка ёки Мадипада иолий бўлган. Муопия замонида Сиййид ибн Усмон билан Самарқандш кслиб, шу срада ўлдирилган. Самарқанддиги машхур "Плоҳи зинда" ёдторликлари мажмуаси шу зот билан боғлиқ ҳолда шундай номлаган.

19. Боғи Чинор — Самарқанд шаҳринииг чеккасида, Сисб ариғинипг ўнг соҳишда жойлашган.

20. Нақши жаҳон — Чўпон-ота тепалиги этагида жойлашган боғ.

LXXII

1. Қуръони карим, 9-сура (Таиба сураси), 18-оятдан.

LXXIII

1. Барқук — Миср султоии, 1382-1399 йилларда ҳукмронлик қилгйИ.

Тўнғузхон — Хисой имиера10ри пазарда тугилган. Дмир Темур салтанати даврида Хитойца мўғуллар истилоеи тугатилиб, ҳокимимт Мин сулоласи

(1368-1644) ҳукмдорлиги остига ўтди. Бу сулола ҳукмдорлигининг дастлабки йилларида уни император Чжу Юан-чжан (1368-1398) бошқарган. Унинг ўлимидан сўнг ҳокимият ўгли Чжу-ди (1402-1424) ҳўлига ўтди.

3.Бошқа нусада: "Абхоз ва Гурж мамлакати томон" деб аниқлик киритилган; асосан ҳозирги Грузия ва Абхазия иазарда тутилган.

4.Кур суви — Кура дарёси.

5.Хамшо — бошқа пусада "Хансо".

6.Осун дара — Ҳофизи Абруда "Ақсу" шаклида сзилган. Ахсу — Озарбайжоннинг Шсмаха шаҳри яқинидаги жой.

7.Халил Султон баҳодир (туғ. 1384 — ваф. 1411) — Мироишоҳнинг ўғли. Амир Тсмурнинг набираси.

8.Гургин — бу срда Грузия подшоҳи Георгий VII назарда тутилган.

9.Бардаъ — Озарбайжондаги Барда шаҳри, тсмир йўл ва автомо-биль йўли устида.

10.Тахуртаи (ски Тахерт) — Арзинжон иилюятининг ҳокими, Яздий (варақ 366 б) кейинги воксалар баснида бу жойни Рум мамлакати яқииида™ чегара шаҳар сифатида эслатади.

11.Гўргин — Ҳофизи Абруда: "Гури"; Грузиянинг Гўри шаҳри атрофлари назарда тутилган. Кура дарёсининг чап соҳилида жойладаган.

12.Свонет иомли мавзе — Свонет тоглари, Качта Кавказ тизмаси-нинг жанубий ёнбагрида жойлашган.

13.Ийғир — матнда ёзилиши шундай; ҳозирги Ингури даресси, Катта Кавказ тизмасининг жапубий ёнбагридан бошланиб, Қора дснгизга қуйилади.

14.Курлон суви — ҳозирги Кодори дареси. Катта Кавказ тизма-сининг жанубий ёнбагридан бошланиб, Кодори тоглари гарбидач оқиб ўтиб, Сухумидан жануби-шаркро^а Қора депгизга қуйилади.

15.Ивоний томонига — Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарио-ма"сида Ивоний Гурж (Грузия)нинг улуғ амир(княз)ларидан бири эканлиги ёзилган (варақ 361 б).

16."...тоглик сипоҳийлардаи иборат эди" — Яздийда: "...ул жойпилг аҳолиси сипоҳийпсша (жанговар), жасур тог кишилари эди" (варақ 361б).

17."...Авникда муборак ўғрукқа етдилар" — Яздийда: ўрду (ўгрук) Мапқўлда эканлига қайд этидган (варақ 362а).

LXXIV

1. Сивос — Кичик Осиёдаги қадимий шаҳар. Ўрта асрларда Себастиа деб номланган "Султония-Табриз-Қўния" катта қарвон йўли устида жойлашган эди. Ҳозирги вақтда Туркиядаги шу номдаги вилоят маркази.

2. Ҳофиз Абруда ёзилишича бу воқеалар 803/1400-1401 йилда бўй берган.

3. Қуръони карим, 37-сура (Ва-с-сафот сураси), 177-оят.

4. Малотия — Рум мамлакатининг машҳур шаҳарларидан. Ҳозир ҳам Туркиянинг шу иомда™ вилоят маркази.

5. Кахта қалъаси — Малотиядан жанубда (ҳозирги Кахта дарсси подийсида) жойлашган ўрта аср шаҳри. Кахта дарсси Фирот дарссининг ўнг ирмоқларидан бири, Малотия тизмасидан бошланади.

Шом — ўрта асрларда Сурия ва унинг ён атрофларидаги жойлар.

LXXV

1. Қуръони карим, 17-сура (Ал-Исро сураси), 16-оят.

2. Абу Саъид Баҳодирхон — қарапг: II, 35-изоҳ.

LXXVI

1. Беҳасти қалъаси — гахминан ҳозирга Туркиядаги Бссни шаҳри (кичик шаҳар).

2. Аитоб қалъаси — Ҳозирги Туркиядаги Гази Антеб шаҳри, шу номдаги вилоят маркази.

LXXVII

1. Ҳалаб шаҳри — Суриядаги Ллеппо шаҳри.

2. Дамашқ — Суриянинг пойтахти.

3. Тароблис — Ливаннинг пойтахти — Триполи шаҳри.

4. Хумс — Суриядаги Хомс шаҳри.

5. Ҳамо — Суриядаги шаҳар.

6. Баалбак — Ливаидаги Баалбск шаҳри.

7. Бошқа нусхада: "Фарзандипииг фарзанди (нешраси)" шаклида келтирилган.

8. Султов Ҳусайн баҳодир — Амир Темурнинг қизи Оғо Бегимдан туғилган невараси. 1405. йилда вафот этган.

9. Ҳофизи Абру асарида ўзи ҳам бу юришда қатнашганлигини қайд этар экан, бу вақтда Ҳалаб шаҳрида Мавлоно Низомиддин Шомий бўлгани, ул ҳазрат Соҳибқироннинг бошидан кечирпш воқеалар битилган аксари асарлар Шомий ёзганлари асосида таълиф этилганини баён этган. Шунингдек, Ҳалаб шаҳри эгаллангач, амир Жалол Ислом муаррих Шомийни ҳазрат Соҳибқирон ҳузурига олиб боргани ва унинг иззат-икром билан кутиб олинганини маълум қилади.

10. Ҳофизи Абруда бу воқсалар 803 йил жумоди ул-аввал (1401 йил январ) ойида бўлгани ёзилган.

LXXIX

1. Билол Ҳабаший — ҳабаш, Ислом динидаги биринчи муаззин, 641 йилда Дамашқ вафот этган.

2. Муовия ибн Абу Суфён — умаййлар сулоласининг асосчиси бўлиб, 661-680 йилларда халифалик қилган. 680 йилда вафот этган.

3. Язид ибн Муовия — умавийлар халифаларидаи (680-683), Муовия ибн Абу Суфённинг ўгли.

LXXX

I. Абу Бакр баҳодир — Мирошиохтнинг ўгли, 1408 йилда вафот этган.

LXXXI

1. Қуръони карим, 20-сура (Тоҳа сураси), 106-оятдап.

2. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрои сураси), 13-оятдан; 24-сура (Нур сураси), 44-оятдан.

3. Қуръони карим, 17-сура (Ал-Исро сураси), 58-оят.

LXXXII

1. Ҳофизи Абруда: 804/1401-1402 йил воқеалари.

2. Шамкур саҳроси — ҳозирги Самгори шаҳри атрофидаги мавзе. Тбилиси шаҳри яқинида жойлашган.

3. Қуръони карим, 109-сура (Кофирун сураси), 6-оят-

LXXXIII

1. Фаридуп — Абулқосим Фирдавсийпииг "Шохпома"сида гаъкид-ланишича, қадимий Эрон подигохларидан.

2. Кай — луғавий маъноси "замоиаинг энг буюк подшоҳи". Эронликлар тўрт ёки беш машхур иодшоҳни назарда тутганлар: Кай-хисрав, Кайковус, Кайқубод, Кайлахрасп, Каюмарс.

3. Арас суви — Аракс дарсси.

4. Қуръони карим, 11-сура (Худ сураси), 83-оятдан.

LXXXIV

1. Қуръони карим, 37-сура (Ва-с-саффот сураси), 164-оятдан.

2. Қуръони карим, 21-сура (Анбиё сураси), 107-оятдан.

3. Кемох қалъаси — ҳозир Туркиядаги uй номдаги шаҳарча. Фирот дарссининг ўнг соҳилида жойлашган. Эрзинжои вилоятидаи жапуброкда-ги жуда мустаҳкам қалъаинг помланиши.

4. Тартум — ўрта асрларда Рум ўлкасидаги қалъалардан бири. Тортум дарёси (Чороҳ дарёсининг ирмоғи) водийсида бўлган.

LXXXV

1. Қуръони карим, 85-сура (Буруж сураси), 11-оятдан,

2. Ҳофизи Абруда: "Курдистон".

3. Читоғлар — матн мазмунига кўра, қора калтак, номунтазам лашкар, бсбошлар, партизаилар маъноларида келган. Кейинроқ ЭТЙИК ёки жуғрофий атама тушунчасида ҳам учрайди (Тауэр нашри, 255-бет).

LXXXVI

1. Қаро Юсуф (1388-1420) — 1378-1469 йилларда ҳукмроплик қилган Қора қўюили туркман қабиласининг ҳукмдорларидан; 1388-1399 йиллар мобайнида Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжои сарҳадларида Амир Тсмур билан жанглар қилган. Унга Султон Аҳмад Жалойирий иттифокдош бўлган.

LXXXVII

1. Шарафиддин Али Яздийда: "Ҳорук" (варақ 4066).

2. Қайсария — Туркиядаги ҳозирги Қайсари шаҳри. Катта аптомобиль ва темир йўли устида. Шу номдаги вилоят маркази.

3. Анкурия — ҳозирги Анқара шаҳри, Туркиянинг пойтахти.

4. ... катта бир сув — Кичик Осиёдаги "Қизил ирмоқ" дарёси. Қора

денгвдга қуйилади.

LXXXVIII

1- Қуръони карим, 27-сура (Намл сураси), 62-оятдан. 2. Читоғ — қаранг: LXXXV, 3-изоҳ.

LXXXIX

1. Қуръони карим, 61-сура (Саф сураси), 13-оятдан.
2. Қуръони карим, 48-сура (Фатҳ сураси), 1,2,3-оятлардан.
3. Қуръони карим, 30-сура (1'ум сураси), 1-оятдан.

XC

1. Бурса — Туркиянинг ғарбий чеккасидаги йирик шаҳар. Шу номдаги вилоят маркази.

2. Оқшаҳир — Акшеҳир, Туркиядаги шаҳарча, Қўния вилоятининг ғарбий қисмида жойлашган.

3. Қўния — Туркиядаги йирик шаҳар. Шу номдаги вилоят маркази.

4. Қуръони карим, 56-сура (Воқеа сураси), 18-оятдан.

5. Қуръони карим, 56-сура (Воқса сураси), 20-оятдан.

6. Қуръони карим, 56-сура (Воқеа сураси), 21-оятдан.

7. Қуръони карим, 56-сура (Воқеа сураси), 22-оятдан.

XCI

1. Қуръони карим, 27-сура (Намл сураси), 34-оятдан.

XCII

1. Сийпоб — Синоп вилояти. Туркиянинг шимолида, Қора денгиз бўйида жойлашган, маркази Синоп бандар-шаҳри.

2. Қуръони карим, 5-сура (Моида сураси), 95-оятдан.

3. Денғизлиғ — ҳозирги номи Денизли. Туркиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Шу номдаги вилоят маркази.

4. Гўзал Ҳисор — тахминан ҳозирги Қизил ҳисор. Денизидан шимолда жойлашган.

Тира шаҳри — ҳозирги Тире шаҳри, Измир вилоятининг

жанубида жойлашган. хсш

1. Қуръоли карим, 15-сура (Ҳижр сураси), 49,50-оятлар.

XCIV

1. Изиир — Туркиядаги йирик бандар-шаҳар, шу номдаги вилоят маркази. Эгей денгизи, Измир қўлтиги бўйида жойлашган.

2. Қуръони карим, 9-сура (Таиба сураси), 14-оят.

3. Қуръони карим, 61-сура (Саф сураси), 13-оят.

XCV

1. Фўча қалъаси — Фоча, Измир вилоятидаги аҳоли маскани, деш-из қирғоғида жойлашган.

2. Султонҳисор — Туркиянинг гарбидаги Ойдин вилоятидаги аҳоли маскапи. "Катта Мендсрес" дарёси соҳилида жойлашган.

3. Улубўрлиғ — Улуборлу, Туркиядаги кичик шаҳар. Исиорта вилоятида жойлашган.

XCVI

1. Қуръони карим, 81-сура (Такпир сураси), 6-оят.

XCVII

1. Қуръони карим, 13-сура (Раъд сураси), 38-оятдан.

2. Қуръони карим, 72-сура (Жип сураси), 28-оятдан.

3. Боязид Йилдирим 1403 йилнинг 9 мартида вафот этган. Туркиянинг Акшеҳирдаги Маҳмуд Ҳайропий мақбараси сида дафи этилган.

XCVIII

1. Қуръони карим, 16-сура (Наҳл сураси), 127-оятдан.

2. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

XCIX

1. Барқуқ ўғли Фараж — 1399-1405 йилларда Миср ва Шомда ҳукм юритган Буржийлар сулоласига (1382-1517) мансуб Миср волииси.

C

Ҳофизи Абру асарида ҳам ҳаро татарларнинг кўчирилиши ҳақида маълумот келтирилган. Қисқача басни шундай: Мунка кооп Ҳулагухонни Эронга юборганда, қаро татарларни ҳам Мўғулистойда кўчириб, Ҳулагухонга кўшиб жўпатган. Ҳулагухон эса уларни Рум ва Шом сарҳадларига жойдаштирган эди. Улар 52 аймақ бўлиб, тарқоқ ҳолда яшар ва Боязид Йилдирим хизматида эдилар. Боязид йилдиримнинг ўлимидан сўнг Амир

Соҳибкирои уларни қайта кўчириб, Мўғул, Мова-роуннаҳр ва Ўзбек юртларида жойлаштиришга қарор қилган.

CI

1. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 156-оятдан.

СII

1. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 256-оятдан.

СIII

1. Қуръони карим, 7-сура (Лъроф сураси), 97-оят.
2. Қуръони карим, 6-сура (Аиъом сураси), 45-оят.

СIV

1. Қуръони карим, 9-сура (Таиба сураси), 123-оятдан.
2. Қуръони харим, 27-сура (Намл сураси), 37-оятдан.
- 3-Қуръони карим, 9-сура (Тапба сураси), 29-оятдан.

CV

1. Қуръони карим, 12-сура (Юсуф сураси), 81-оятдан.
2. Қуръони карим, 61-сура (Саф сураси), 2-оят.

CVI

1. Байлақон — Аракс ш Кура дарёлари бирлашадиган ерга яқин бўлган машс (Арронда). 1221 йилда мўғуллар истилоси даврида иайроп қилилган ва кейинроқ баёи этилгаиидек, 1403 йилда Лмир Темур томоиидан қайта тикланган.

2. Қуръони карим, 11-сура <Худ сураси), 61-оятдан.
3. Қуръони карим, 6-сура (Аш>ом сураси), 165-оятдан.

СIX

1. Қуръони карим, 21-сура (Апбийё сураси), 30-оятдаи.
2. К^ръони карим, 3-сура (Ол-и Имроп сураси), 15,16,17-оятлардап.

СX

1. Қуръони карим, 5-сура (Моида сураси), 33-оятдаи.
 2. Қуръони карим, 47-сура (Муҳаммад сураси), 4-оятдап.
 3. Қуръони карим, 2-сура (Пақара сураси), 185-оятдан.
- Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 183-оятда».

ҲОФИЗИ АБРУНИНГ ИЛОВАСИГА ИЗОҲЛАР

I

"Зафариомаи шоҳий" — Лсарпииг Ҳофизи Абру томоиидан атқилиши шундай. Аатида "Зафармома" моми билан машҳур. Уни бошқа "Зафариома" номли асар. чардаи фарқ ҳилиш учул кўиича муаллиф помини кўшиб "Зафарномаи Шомий" ҳам дойишади.

1. Бисмиллаҳир раҳмопир роҳим — таржимаси: Мсҳрибон аа раҳмли Лллоҳ номи билаи (Қу^ъони карим, I-сура (Фотиҳа сураси), I-оят.

3. Қуръони карим, I-сура (Фотиҳа сураси), 2-оят.

4. Қуръони карим, 7-сура (Лъроф сураси), 128-оятдан.

II

1. Арас суви — Аракс дарёси.

III

1. Қуръони карим, 2-сура (Вақара сураси), 197-оятдан.

2. Қуръони карим, 65-сура (П'шюк сураси), 2,3-оятлардан.

3. Қуръони карим, 17-сура (Исро сураси), 29-оят.

IV

1. Қуръони карим, 2-сура (Бақара сураси), 30-оятдан.

2. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрои сураси), 26-оятдан.

3. Қуръони карим, 27-сура (Иамл сураси), 16-оятдан.

4. Қуръони карим, 38-сура (Сод сураси), 35-оятдап.

5. Қурт.они карим, 27-сура (Намл сураси), 40-оятдан.

6. Қуръони карим, 1-сура (Фотиҳа сураси), 2-оят.

5. Қуръони карим, 57-сура (Ҳадид сураси), 21-оятдаи.

I. Миёна — Эронпиш¹ Шарқий Озарбайжон пшюягилаги шаҳар Тсхрон — Табриз тсмир йўли ва агпомобиль йўли устида. 2. Абҳар — Эроннинг қадимда иа ўрта асрлардаги йирик ва машҳур шаҳарларидан. Ҳозир кичик аҳоли маскани; Қазпин — Зинжон автомобиль йўли якипида жойлашган. Маъмурий жиҳатдап Гилон вилоятага қарайди.

VI

1. Фсрузкуҳ қалъаси — Эронпинг шимолидаги Элбрус тоғларида жойлашган ўрта аср қалъаси. Ҳозир харобалари қолган. Ўша ерда Фсрузкўҳ кишлоғи бор. Техрондан Каспий бўйига, Мозандаронга борадиган темир йўл ва автомобиль йўли устида.

2. Жавзо буржи — 12 буржиинг учипчиси.

3. Кайвон — Зухал (Сатурн) сайёраси: қадимги фалакист илмида унинг ўрни етти қатат осмоннинг эг баланддагисида — еттинчисида, дсб белгиланган.

VII

1. Чалов — Эроннинг шимолида, Мозандарон вилоятининг гарбий қисмидаги жой; Чолус дарёси ҳавзаси.

2. Айюқ юлдузи (Капелла) — Савр юлдузлар туркумидаги Сурайс юлдузлар гуруҳи-а мапсуб энг баланд йлдуз. Ҳозирги илмий талқинда Капелла — Аравакаш юлдуз туркумидаги энг равшан юлдуздир, осмоннинг шимолий қисмида.

3. Қуръони карим, 74-сура (Муддассир сураси), 50-51-оятлар.

4. Жайхун дарёси — Лмударё.

5. Ҳарос дарёси — ҳозирги номи Ҳароз: Элбрус тизмасининг шимолий ёпбагридаи бошланиб, Кааюй денгизига қуйиляда- 1>У ерда қислашда муаллиф томоидан муболагага йўл ҳўйилгал, чупки бу дарс Жайхун (Амударё)дап анча кичик.

6. Жаҳанимдара тоғи — Ҳароз дарёсининг гоқори ҳавзасидаш тоғлар.

7. Қуръош карим, 34-сура (Сабаъ сураси), 54-оятдан.

8. Нур қалъаси — Ҳароз дарссининг сўл ирмоғи — Нур дарёси ҳашасида™ ўрта аср қўргани.

9. Кулорадашт водийси — Чолус дарссининг ўнг томон юқори ҳавзасидаги ерлар.

VIII

1. Дамованд тоғи — Элбрус тизмаси, Эроннинг шимолий қисмида; бу ерда ушбу тоғнинг Дамованд чўққиси (вулкани) яқинидаги жойлар назарда тутилган.

2. Арғун (Арғуншоҳ) — Эрондаги элхонийлар сулоласига (1284-

1291) мансуб ҳукмдор.

3. Бястом — Эрошпнг шимолий қисмида, Хуросон ва Мовароуннахрга борадиган карвон йўлидаги манзилгоҳ. Ҳозирги вақтда Симнон вилоятидаги кичик аҳоли маскани.

4. Нишопур — Эроннинг Хуросон остонидаги шаҳар, Машҳад — Техрон йўналишидаги темир йўл ва кага автомобиль йўли устида; икки мйнг йиллик тарихга эга.

5. Ишқобод — ҳозирги Лшгабат (Ашхобод), Туркманистоннинг пойтахти.

6. Аҳмади Жом (1049-1142) — Салжукийлар салтанати даврида Хуросонда яшаб ўтган йирик мутасаввуф шайх.

7. Гурж — Гуржистон, Грузия.

8. Ифранж — умуман Ғарбий Евроиа; бу ерда Шарқий Европа ҳам назарда тутилган.

9. Самарқандда қурилган жомсъ масжид — Амир Темур буйруғи билан 1399-1404 йиллар давомида қуриб битказилган; Бибиҳоним мадрасаси қаршисида жойлашган бўлганлиги сабабли, тарихда "Бибиҳоним масжиди" номи билан машҳурдир.

10. Ироқи Ажам — Эрошпнг Ироқ билан чегарадош ғарбий ерлари, Месопотамияга туташ жойлар.

11. Қўмс — Эроннинг шимолий қисмидаги тарихий вилоят. Унга ҳозирги Семнон остонининг шимолий қисқалари ва Мозаидарон остонининг шарқий қисми кирган.

12. Мозандарон — Эроннинг Каспий денгизи соҳилларида жойлашган вилоят. Маъмурий маркази — Сори шаҳри.

IX

1. Жумладан. қуйидаги шахзодаларни: Улуғбек Қўрагон ва унинг биродари Иброҳим Султоп баҳодир; Жаҳонғир ибн Муҳаммад Султоп баҳодир; Умаршайхнинг ўғиллари — амирзода Бойқаро; амирзода Сайид Аҳмад; амирзода Ийжал ибн амирзода Амироншоҳ баҳодир.

2. Минглиklar, қўтиплар, юзликлар ва ўилиklar — лашкар қисмларининг номлари.

3. ...тавоҷи, аюдоҷи ва ясовул амирлари — қ., лурат — тавоҷи, ясовул.

4. ...тарқу ва назли — тарқу озиқ-оқати англатади, ь!азли ҳам

матн мазмунича шунга яқин маъиода.

5. ...жирғомиши ва тузғу қилмоқ — матп мазмунидап: "давра куриб еб-ичмоқ".

6. Алтой — Олтой.

7. Чекка Мағриб — ҳозирто Марокаш ҳудуди.

8. Фаранг — Ғарбий Европа.

9. Рубъи маскуп — Ернинг обод чораги, Евроосиё матсриш ва Шимолий Африка.

10. Етти иқлим — қадимда фанда мавжуд географик тушуича; дунёнинг етти иқлими ғарбдан тарққа параллеллар бўйлаб чўзилган еттита географик зонадан иборат бўлган.

11. Қуръони карим, 14-сура (Иброҳим сураси), 7-оятдаи.

12. Қуръони карим, 14-сура (Иброҳим сураси), 7-оятдан.

13. Ёсоқ услуби — белгилаиған қоида.

14. Улуғ тура — асосий қонун.

X

1. Дай — Эрон шамсий солпомасидаги 10-ойнинг номи, милодий ҳисобда 22-23 декабр — 20-21 январга тўғри келади.

Қуръони карим, 31-сура (Луқмон сураси), 27-оятдан.

XI

1. Яшм — оқ нефрит.

2. Қадимда мавжуд бўлган тўққизта фалак па етти қават ер тушупчаси назарда тутилган; муаллиф қор юқорида қўшимча бир қанат осмон-фалак, ерга ёққан қисми эса қўшимча бир қават ер ҳосил қилган эди, демоқчи.

3. ...ўз манзиллари бўйлаб бораётган ой мисоли — бу ерда Ойнинг турли фазаларда бўлиш ҳолатига ўхшатма берилган.

XII

1. Қуръони карим, 39-сура (Зумар сураси), 53-оятдан.

2. Қуръони карим, 42-сура (Шўро сураси), 25-оятдан.

3. Қуръони карим, 66-сура (Таҳрим сураси), 8-оятдан.

4. Қуръони карим, 10-сура (Юнус сураси), 25-оятдан.

5. Қуръони карим, 89-сура (Ва-л-Фажр сураси), 27,28-оятлардаи.

6. Матнда хато: "нармода"; тўғри ёзилиши ("тар модда") Ҳофизи Абрунинг "Зубдат ут-таворих" асаридан олииди. Бу ерда дастлабки инсон —Одам Атонинглойдан (обу ғия) ясалганлиги ҳақидаги ақида кўзда тутилган ва бу ҳақда Қуръони каримда бир нечта жойда кайд этилган: "... (Лллоҳ Одам Атони) тупроқдан, сўнг бир томчи сувдаа иратиб..." (Каҳф сураси, 37-оятдан); "У зот (Парвардигор) ияшнини (Одам Атони) сопол каби қуриган ҳора лойдан яратди" (Раҳмои сураси, 14-оят); "Киз инсоини (Одам Атояи) лойнинг мағзи (гил)дан яратдик (Мўмиилар сураси, 12-оят); "Маълумки, Биз инсонни (Одамии асли) қора ботқоқдан, (одам) сурати берилгач, қуритилган лойдан яратгаимиз" (Ҳижр сураси, 26-оят).

7. Қуръони карим, 10-сура (Юнус сураси), 49-оятдан.

8. Қуръони карим, 55-сура (Раҳмон сураси), 26-оят.

9. Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома"сида бу сана "17-шаъбои" деб аниқ кўрсатилган. (Шарафиддий! Али Яздий. "Зафарнома" (фото факсимил нашр). Нашрга тайёрлопчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи А.Ўринбоев. Т., 1972, р. 473а.

10. Барот — бир нечта маъноси бор: 1) адзанадая олтин ёки шунга ўхша»! қимматбаҳо нарса олиш учун ҳукмдор томопидан бериладигал ёзма кўрсатма; 2) ишъбон ойининг ўн бешинчи кечаси ёки шу кечада марҳумга ўқиладиган фотиҳа.

11. "Садри тўри" — бу сўзлар арабча сзувда абжад ҳисобида 807 (1405) йил бўлади ва таржимаси "жанлат тўри" дсмакдир. "Видои шахриёрий" — бу сўзлар арабча сзувда абжад ҳисобида 807 (1405) йил бўлади ва "салтаиат билап видолашди", дсгаи маъноии ангдатади.

12. Суҳо голдузи — Катта Айиқ юлдузлар туркумидаги Алкор юддузи.

14. Муҳаммад Султон ибн Мирзо Жаҳонгир — Амир Темурнинг невараси (1376-1403).

15. ...айланувчи (осмон) гумбази — қадимги фалакиёт илмида мавжуд бўлган геоцентрик назария; унинг асосида Ер коинот марказида жойлашган ва қолган барча фалак (осмон)лар ёки сайёралар унинг атрофида айланади, деган тушунча етади.

16. Гўр — қулон; Баҳроми Гўр (421-438) — сосоний подшоҳлардан, Яздигарднинг ўғли; у қулон овлашни яхши кўраркан ва шу сабабдан унга Баҳроми деган лақаб берилган экан. Байтда гўр сўзи биринчи мисраъда қулон, иккинчи мисраъда эса қабр маъносида ишлатилган.

МУНДАРИЖА

Низомиддии Шомий ва унинг "Зафарнома" асари.....	3
I. (Муқаддима)	11
II. Жаҳонгушой ҳазрат (Лмир Темур)нинг муборак тарихи бошланиши.....	25
III. Подшоҳ Туғлуқ Темурнинг иккинчи маротаба Мошроуннаҳр вилоятига келиши баёнида.....	32
IV. Подшоҳ Туғлуқ Темурнинг иккинчи маротаба ўз пойтахтига қайтиб кетиши ва (ўғли) Илёсхожа ўғлонни Мовароуннаҳр подшоҳлигига қўйиши баёнида.....	33
V. Амир Алибекнинг амир Ҳусайн ва Амир Соҳибқиронни ушлаб, Моҳонда ҳибс қилгани баёнида.....	35
VI. Амир Ҳусайннинг Самарқанд мамлакатини эгаллаганлиги баёнида.....	50
VII. Амир Соҳибқироннинг Шербаҳром ва Баҳром Жалойирлар билан кенгашиб, амир Ҳусайнга муҳолиф бўлгани баёнида.....	52
VIII. Амир Ҳусайн келиб сулҳ асосини қурганлиги, аммо қайтадан жанг бошланганлиги баёнида.....	55
IX. Амир Мусонинг амир Ҳусайн томонига қочганлиги ва лашкар тортиб Амир Соҳибқирон устига келганлиги баёнида.....	61
X. Амир Соҳибқирон амирзода Жаҳонгирни Ҳирот малики олдида юборганлиги баёнида.....	64
XI. Кайхисрав билан Баҳром подшоҳ Туғлуқ Темурга илтижо қилганликлари ва лашкар олиб келганликлари баёнида.....	67
XII. Амир Ҳусайннинг Амир Соҳибқирон томонига лашкар тортиб келганлиги баёнида.....	68
XIII. Амир Ҳусайннинг ўз амирларига ғазаб қилганлиги баёнида.....	70
XIV. Амир Ҳусайннинг Кобул ҳисорини олгандан кейин Балхга келиши баёнида...	74
XV. Амир Ҳусайн ўз ўғли Жаҳон маликни Амир Соҳибқиронга қўшиб лашкарнинг манғлоий этиб юборгани баёнида.....	75
XVI. Шайх Муҳаммад ва Кайхисравнинг амир Ҳусайнга душман бўлгани баёнида..	77
XVII. Амир Соҳибқироннинг амир Ҳусайн билан жанг қилганлиги ва у томон лашкар тортиб борганлиги баёнида.....	79
XVIII. Подшоҳ Суюрғатмишнинг подшоҳлик тахтига ўлтириши баёнида.....	81
XIX. Амир Ҳусайннинг қочгани ва минорага чиқиб олгани баёнида.....	83

XX. Балх шаҳри олингандан кейин амир Мусонинг Туркистон томон қочганлиги, Амир Соҳибқирон амир Жункини унинг кетидан юборганлиги ва уларнинг жанги баёнида.....	86
XXI. Амир Соҳибқироннинг Хоразм ва у жойнинг ҳокимлари билан боғлиқ кечмишлари баёнида.....	91
XXII. Амир Соҳибқироннинг биринчи марта Хоразм сари лашкар тортиб бориши баёнида.....	92
XXIII. Амир Соҳибқироннинг иккинчи марта Хоразм томонига лашкар тортиб борганлиги баёнида.....	94
XXIV. Амир Соҳибқироннинг мўғул томон юзланиши ва унинг Қамариддин билан жанг қилганлиги баёнида.....	96
XXV. Амир Соҳибқироннинг учинчи марта Хоразм томон юриши баёнида.....	98
XXVI. Қамариддиннинг Ўзгандга бостириб кириши ва амирзода Умаршайх Амир Соҳибқиронга хабар юборганлиги баёнида.....	100
XXVII. Подшоҳзода Тўқтамишнинг Амир Соҳибқирон олдида келиши баёнида.....	103
XXVIII. Амир Соҳибқироннинг Ўрусхон томонига лашкар тортиб борганлиги баёнида.....	104
XXIX. Амир Соҳибқирон ва Юсуф Сўфи орасида қайтадан ваҳшатли (воқеалар) бошлашанлиги баёнида	109
XXX. Давлати барқарор бўлгур амирзода Амироншоҳга Хуросон мамлакати волийлигининг топширилиши баёнида.....	112
XXXI. Амир Соҳибқироннинг Ҳирот мамлакатини забт этишга юзланиши баёнида.....	114
XXXII. Амир Соҳибқироннинг амир Валига қарши юриши баёнида.....	122
XXXIII. Амир Соҳибқироннинг Сеистон томон юзлангани баёнида.....	125
XXXIV. Амир Соҳибқироннинг иккинчи марта амир Вали томон юриши баёнида.....	128
XXXV. Амир Соҳибқироннинг Кичик Лур бузғунчиларини даф этишга юзлангани баёнида.....	133
XXXVI. Инкотуро лашкарининг келиши, амирзода Умаршайх баҳодир ва амирларнинг Чулок мавзисида қилган муҳорабаси баёнида.....	143
XXXVII. Амир Соҳибқироннинг Хоразм шаҳрига тўртинчи марта юриши баёнида.....	145
XXXVIII. Муҳаммад Мирконинг итоатдан бош тортиб, Қатлон томон қочганлиги ва Кўхистонда тутилганлиги баёнида.....	146

XXXIX. Жаҳон подшоҳи Султон Маҳмуднинг салтанат тахтига ўлтириши баёнида.....	150
XL. Амир Соҳибқироннинг Тўқтамишхон муҳорабасига бориши баёнида.....	150
XLI. Амир Соҳибқироннинг дашти Қипчоққа юриши баёнида.....	157
XLII. Амир Соҳибқироннинг Мовароуннаҳрдан Мозандарон, Ироқ ва Форс томонларга юриши баёнида.....	168
XLIII. Амир Соҳибқироннинг Мозандаронда қишлаб қолиши, у жойдан Ироқ ва Шероз томон юриши баёнида.....	172
XLIV. Амир Соҳибқироннинг Шуштар томонига бориши баёнида.....	174
XLV. Амир Соҳибқироннинг Шероз дорулмулки томон жўнагани баёнида.....	175
XLVI. Амир Соҳибқироннинг Шероздан чиқиб, Ироқ томонига жўнагани баёнида.....	181
XLVII. Амир Соҳибқироннинг Бағдод томон юзланганлиги баёнида.....	184
XLVIII. Такрит қалъасининг олиниши баёнида.....	188
XLIX. Улуғ амирзодаларнинг Басра ва Восит томонига юборилганлиги баёнида....	191
L. Амир Соҳибқироннинг Мордин томон юзланганлиги баёнида.....	193
LI. Амирзода Умаршайх баҳодир воқаси баёнида.....	194
LII. Амир Соҳибқироннинг Авник қалъасини олиш учун юриши баёнида.....	203
LIII. Амир Соҳибқироннинг Дарбанд йўли орқали Дашти Қипчоқ томон юриши баёнида.....	209
LIV. Амир Соҳибқироннинг амирзода Амироншоҳ ва амирзода Муҳаммад Султонларни Черкас томон юборгани баёнида.....	214
LV. Яздда Султон Муҳаммаднинг муҳолифатчилик изҳор этиши ва унга жазо берилганлиги баёнида.....	219
LVI. Самарқанднинг шимолида бог ва кўшқ бино қилинганлиги баёнида.....	220
LVII. Амир Соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султонни Форс вилоятига юборгани ва у вилоят ёғийларини тутиб келтиргани баёнида.....	221
LVIII. Амир Соҳибқироннинг Хизрхожа ўғлон қизига совчи қилиб унинг ўғлини юборганлиги баёнида.....	222
LIX. Нусрат шиорли байроқларнинг Синд ва Ҳиндистон мамлакатлари томон кўзғалиши баёнида.....	224
LX. Катур ғазоти ва у ср кофирлари билан воқеъ бўлган кечмишлар баёнида.....	226
LXI. Эрёб вилоятида воқеъ бўлган ғазот баёнида.....	230
LXII. Шаҳобиддин Муборак Тамимнинг тобеъ бўлиши ва сўнгра муҳолифатчилиги баёнида.....	233

LXIII. Батнайр қалъасининг фатҳ этилиши баёнида.....	239
LXIV. Амир Соҳибқироннинг Дехли волийси Султон Маҳмуд билан жанг қилиб зафар топгани ва ғалаба қозониб шаҳарни фатҳ қилгани баёнида.....	246
LXV. Мирт қалъасининг фатҳ этилиши баёнида.....	255
LXVI. Амир Соҳибқироннинг Ганг дарёсида ўғрилар жамоаси билан жанг қилгани баёнида.....	256
LXVII. Ғабрлар жамоаси билан бир кунда содир бўлган уч ғазот баёнида.....	257
LXVIII. Кўпла дарасидаги ғабрларнинг йўқ қилиниши ва улар топинадиган сигир шаклидаги тош баёнида.....	260
LXIX. Сиволик тоғи воқеаси баёнида.....	261
LXX. Сиволик тоғининг чакалакзорлар билан қопланган бошқа бир ҳудудидаги ғазот баёнида.....	263
LXXI. Амир Соҳибқироннинг Жамму ноҳияларида тўхтаб турганлиги баёнида....	266
LXXII. Олий ҳазратнинг Самарқанд дорулмулкида бино қилган Жомеъ масжиди баёнида.....	276
LXXIII. Амир Соҳибқирон Ҳимдистондан қайтиб келган, Ироқ ва Озарбайжон томон юзлангани баёнида.....	277
LXXIV. Амир Соҳибқироннинг Сивос томон юзланганлиги баёнида.....	283
LXXV. Амир Соҳибқироннинг Шом жонибига таважжух қилгани ва бунинг сабаблари баёнида.....	287
LXXVI. Беҳасти ва Антоб қалъаларининг мусаххар қилиниши баёнида.....	290
LXXVII. Ҳалаб шаҳрининг фатҳ этилиши баёнида.....	292
LXXVIII. Амир Соҳибқироннинг Баалбак шаҳрига юзланганлиги баёнида.....	298
LXXIX. Дамашқ шаҳрининг фатҳ этилиши баёнида.....	299
LXXX. Амир Соҳибқироннинг Мордим шаҳрига юзлангани баёнида.....	310
LXXXI. Бағдоднинг фатҳ этилиши баёнида.....	311
LXXXII. Амир Соҳибқироннинг Бағдоддан қайтиб, Табриз томон жўнаганлиги баёнида.....	315
LXXXIII. Амир Соҳибқироннинг Қаробоғда қишлоқ қилганлиги баёнида.....	316
LXXXIV. Амир Соҳибқироннинг иккинчи марта Рум томон юриши ва бунинг сабаблари баёнида.....	320
LXXXV. Кемох қалъасининг фатҳ этилиши баёнида.....	325
LXXXVI. Йилдирим Боязид элчисининг келганлиги ва лашкарнинг кўрикдан ўтка-	

зилганлиги баёнида.....	327
LXXXVII. Ҳовик қалъасининг фатҳи баёнида.....	328
LXXXVIII. Йилдирим Боязиднинг Рум аскарлари билан келганлиги хабари баёнида.....	329
LXXXIX. Амир Соҳибқироннинг султоний жанг бошлаб, ғалабага эришгани ва Йилдирим Боязиднинг асир олингани баёнида.....	332
XC. Атроф (ерлар)га лашкарлар юборилиши ва айшу ишратга машғул бўлинганлиги баёнида.....	337
XCI. Амирзода Муҳаммад Султоннинг Бурса томонига жўнаши баёнида.....	339
XCII. Истанбул маликининг Соҳибқирон ҳазратга итоат ва фармонбардорлик билдирганлиги баёнида.....	341
XCIII. Мордин Султонининг (Амир Соҳибқирон) ҳузурига келиши ва унинг гуноҳидан ўтилиши баёнида.....	343
XCIV. Измир қалъасининг фатҳ этилиши баёнида.....	344
XCV. Фўча қалъасининг фатҳ этилиши баёнида.....	346
XCVI. Бир кунда уч қалъанинг олинганлиги баёнида.....	348
XCVII. Йилдирим Боязиднинг вафоти баёнида.....	349
XCVIII. Худо ёрлақагур амирзода Муҳаммад Султон воқсаси баёнида.....	351
XCIX. Миср элчиларининг келиши ва мол ҳам (танга) зарби келтирганлиги баёнида.....	353
C. Қаро татарларни Рум сридан кўчиришга ҳукм қилинганлиги баёнида.....	354
CI. Амир Соҳибқирон ҳазратнинг Рум томонидан ҳайтиши баёнида.....	356
CII. Амир Соҳибқироннинг Гуржистон томон юриши ва амирзода Абу Бакрни Бағдодга юборганлиги баёнида.....	357
CIII. Гуржиларнинг энг катта қалъаларидан бўлган Биртис қалъасининг олиниши баёнида.....	361
CIV. Амир Соҳибқироннинг Абхоз томонига арманлар билан ғазот қилишга жўнаши баёнида.....	366
CV. Амир Соҳибқирон ҳазратнинг олижаноблиги ва адлу эҳсони баёнида.....	369
CVI. Байлақон шахрининг бино қилиниши ва унда хандақ қазилганлиги баёнида..	371
CVII. Улуғ амирзода Абу Бакрнинг Бағдод шахрига бориб тушганлиги баёнида....	372
CVIII. Улуғ амирзода Умарнинг Самарқанд томишдан Озарбайжон мамлакатига келганлиги ва бунинг сабаблари баёнида.....	373

СІХ. Байлақон наҳрининг қазилиши баёнида.....	374
СХ. Соҳибқирон ҳазратнинг Аррон Қаробогига бориб тушиши, у жойда айшу ишратга машғул бўлиши баёнида.....	374

* * *

Низомиддин Шомийнинг "Зафарномаи шоҳий" асарига илова.....	380
1. Муқаддима.....	380
II. (Ҳазрат Соҳибқироннинг) Қаробогдан отланиб ов қилмоққа йўл олганлиги баёнида.....	381
III. (Ҳазрат Соҳибқироннинг Озарбайжон ва Ироқи Ажам) мамлакатларини амирзода Умарга белгилаганлиги баёнида.....	382
IV. Ўша пайтда амирзода Умар номига мавлоно Шамсиддин Мунший қалами ила битилган (Соҳибқирон Амир Темур) ҳукми.....	383
V. Искандар Шайхийнинг бўйсунмоқдан бош тортгани ва исён кўтаргани баёнида.....	386
VI. Ферузкўҳ қалъасининг забт этилиши баёнида.....	387
VII. Ҳазрат Соҳибқироннинг Чалов ва Рустамдор чомонга юриши баёнида.....	388
VIII. Ҳазрат Соҳибқироннинг доруссалтана Самарқанд томон йўл олганлиги баёнида.....	391
IX. Самарқандда бўлиб ўтган тўй-ҳашам баёнида.....	392
X. Ҳазрат Соҳибқироннинг Оксўлотда қишлоқ ўтказганлиги баёнида.....	395
XI. Хитой юриши баёнида.....	397
XII. Ҳазрат Соҳибқироннинг, <Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин қилсин>, вафоти баёнида.....	399
Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" асарига изоҳлар.....	405
Ҳофизи Абрунинг иловасига изоҳлар.....	445